

University of Groningen

Misvorming en verbeelding

Beins, Jan Fredrik Adolf

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1948

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Beins, J. F. A. (1948). *Misvorming en verbeelding*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

MISVORMING EN VERBEELDING

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN
DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE GENEES-
KUNDE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE
GRONINGEN, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS Dr. W. H. ARISZ, HOOGLERAAR
IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUUR-
KUNDE, TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE
FACULTEIT DER GENEESKUNDE TE VER-
DEDIGEN OP WOENSDAG 7 JULI 1948, DES
NAMIDDAGS TE 3 UUR PRECIES

DOOR

JAN FREDRIK ADOLF BEINS

GEBOREN TE FRANEKER

1948

G. A. VAN OORSCHOT - UITGEVER - AMSTERDAM

AAN MIJN VROUW

Het verschijnen van dit proefschrift biedt mij een welkome gelegenheid U, Hoogleraren, Oud-Hoogleraren, Lectoren en Privaat-Docenten der Medische Faculteit van de Groninger Universiteit, mijn dank te betuigen voor het van U ontvangen onderwijs.

Ik acht het een buitengewoon voorrecht, U, Hooggeleerde *Vos*, hooggeachte Promotor, mijn grote erkentelijkheid en bijzondere dank te kunnen betuigen voor al datgene, wat U voor mij hebt gedaan.

Mijn onderwerp, waarvan ik weet, dat het U zéér na aan het hart ligt, heeft veel van Uw toch al overbelaste tijd gevergd. Niettemin hebt gij er steeds Uw volle aandacht aan gewijd en zijt ge me van onmisbare steun geweest bij het overwinnen van de vele hindernissen, die ik tegenkwam op de weg naar het door mij gestelde doel. Met onverwoestbare energie hebt ge mij tot op het laatst bijgestaan.

U, Hooggeleerde *Beek* en U, Hooggeleerde *Galestin*, ben ik ten zeerste dankbaar voor de hulp, die ik mocht ontvangen bij enkele niet-medische problemen.

Verder dank ik mijn collega *Sypkens Smit*, die een onuitputtelijke bron van voor mijn proefschrift belangrijke literatuur bleek te zijn en Mr. *Nuver*, die mij hielp met het corrigeren van de tekst.

Ook nog mijn dank aan de Inspecteur Geneeskundige Dienst der Koninklijke Landmacht en de Medische Coördinatie Commissie, die bewerkstelligden, dat mijn oproeping in militaire dienst enige tijd werd uitgesteld om mij gelegenheid te geven mijn proefschrift te voltooien.

Tenslotte heeft ook mijn vrouw recht op mijn grote dankbaarheid, daar zij niet alleen door haar type- en correctiewerk, doch ook op andere wijze voor mij een onmisbare steun is geweest.

INLEIDING

Natuurverschijnselen hebben op de mens altijd diepe indruk gemaakt. Zintuigelijke waarnemingen van een aardbeving of van een komeet hebben steeds belangrijke prikkels uitgeoefend op de menselijke verbeelding.

Ook bij het zien van lichamelijke afwijkingen, vooral van aangeboren misvormingen ¹⁾, heeft men zich met verwondering en niet zelden met ongebreidelde fantasie bezonnen op haar betekenis.

In dit werk wordt een bescheiden poging gedaan om een bijdrage te leveren tot de opsporing van de oorsprong der voorstellingen van misvormde en vaak gedrochtelijke gestalten, welke in alle tijden en onder alle volkeren in woord en beeld zijn te vinden.

De onbegrensdeheid van de stof zal zeker niet toelaten om ook maar enigermate naar volledigheid te streven. Deze studie zal slechts een schets kunnen zijn, welke later misschien uitgewerkt zou kunnen worden in samenwerking met theologen, filosofen, klassieke philologen, ethnologen en kunsthistorici.

Alhoewel ik me er van bewust ben in deze dissertatie slechts enkele gedeelten uit het mij voor de geest zwevende verzamelwerk wat nader te hebben kunnen belichten, meen ik toch voldoende argumenten te hebben vergaard voor de stelling, dat *de misvorming van het menselijk lichaam zonder twijfel invloed heeft uitgeoefend op de mythologische, epische, legendarische, hagiografische en eschatologische voorstellingen, welke vooral voor ons bewaard zijn gebleven in de beeldende kunst van vele volkeren der aarde.*

Om deze invloed aannemelijk te maken, heb ik moeten speuren naar de oudste beschrijvingen van menselijke misvormingen en naar de betekenis, die deze innamen in levens- en wereldbeschouwing onzer verre voorouders. Daarbij is gebleken, dat reeds 2000 jaar voor Christus aan de menselijke misvormingen nauwkeurig aandacht werd geschonken en dat daaruit verstrekkende, profetische conclusies werden getrokken.

Vervolgens heb ik me bezig gehouden met het verzamelen van

¹⁾ Een misvorming kan aangeboren zijn of verkregen. De aangeboren misvorming, waartoe ik me in deze studie beperkt heb, zou ook „misgeboorte” genoemd kunnen worden, maar wekt dan wellicht bij velen de ongewenste associatie aan producten van vroegtijdig afgebroken zwangerschap. Hoewel de beste benaming „ontwikkelingsstoornis” of „teratologisch monster” zou zijn, heb ik aan het eenvoudige woord „misvorming” — met weglating dus van „aangeboren” — de voorkeur gegeven, in het besef, dat niet iedere misvorming een in de kiem reeds bestaande stoornis in de ontwikkeling is.

beschrijvingen en afbeeldingen van monstrueuze goden- en demonengestalten. Verscheidene van deze tonen onmiskenbaar lichamelijke afwijkingen, welke ons goed bekend zijn uit de teratologie. Hoewel sommige dezer afwijkingen wellicht in enig verband gebracht mogen worden met in werkelijkheid aanschouwde misvormingen, lijkt het toch wenselijker, naar andere verklaringsmogelijkheden te zoeken.

De bizarre vormen dezer demonen zien we terug in reisbeschrijvingen uit de verre oudheid en uit de Middeleeuwen als fabelwezens: creaturen, die exotische, onvoldoend bekende landstrecken zouden bewoond hebben. Onder deze fabelwezens herkennen we min of meer gewijzigde afspiegelingen van door vreemde volkeren aangebeden religieuze gestalten, terwijl tevens een aantal nieuwe vormen optreden, waarvan een gedeelte vermoedelijk een misvorming tot grondvorm heeft gehad.

Ook in de werken van de XVIe eeuwse „teratologen” vindt men deze fabelwezens afgebeeld en beschreven, tezamen met werkelijk waargenomen en natuurgetrouw weergegeven menselijke misvormingen en bovendien vermeerderd met aan de fantasie ontsproten monsterwezens, wier vormen in de teratologie onbekend zijn.

Dergelijke fantasieproducten treffen we tenslotte ook aan bij de laat-Middeleeuwse schilder *Jeroen Bosch*, wiens talrijke diabolische figuurtjes uit allerlei onverenigbare elementen zijn samengesteld. Bij nauwkeurige bestudering dezer „diableries” blijkt echter, dat een aantal daarvan merkwaardig veel overeenkomst toont met goed bekende menselijke misvormingen.

De grillige gedaante, de vaak wonderlijk verwrongen ledematen, het dikwijls onmenselijke voorkomen der misvormingen hebben zonder twijfel door alle tijden heen het mensdom bezig gehouden. Overal ter wereld, waar een misvormd kind geboren werd, zal de vraag gerezen zijn: waardoor en waarom? Het menselijk denken vond geen verklaring, zodat het rijk der fantasie ging leven.

Men kan zich indenken, hoe de vrees voor herhaling of de drang tot zelfbehoud de mens er toe gebracht kunnen hebben, sommige goden- en demonengestalten uit te rusten met de bij een pasgeboren kind aanschouwde, onbegrepen afwijkingen, met de bedoeling om de gevreesde demon met zijn eigen beeltenis af te schrikken, zoals bekend is bij Javaanse maskers en bij gargouilles aan Middeleeuwse kathedralen.

In de Middeleeuwen werden de demonen tot de duivel met zijn trawanten gerekend en werd niet zelden het misvormde pasgeboren kind als product van de duivel beschouwd. De bizarre demongestalten bleven echter in de duivelse figuren voortleven

en doken overal weer op, als satirische wezens in de Middeleeuwse boekversieringen en in het beeldhouwwerk der kathedralen, als diabolische gedachten in de werken van *Jeroen Bosch*. Tenslotte kwamen ze terecht op de plaats, waar vele hun oorsprong hadden, namelijk in de teratologie, in de hieraan gewijde werken van *Licetus*, *Lycosthenes*, *Aldrovandus* en andere laat-Middeleeuwse geleerden.

Zo kan men dus de misvormingen volgen van de verste oudheid af tot in de late Middeleeuwen en de invloed nagaan, welke deze gehad hebben op de menselijke verbeelding en op de kunstuitingen in de loop der eeuwen.

Met dit werk heb ik belangstelling willen opwekken voor de grensgebieden van de medische wetenschap. De geschiedenis, hoe onze voorouders op aangeboren misvormingen gereageerd hebben, vormt een merkwaardig aanrakingspunt van de geneeskunde met de wereldbeschouwing en godsverering van ons voor geslacht. Door de vraag, in hoeverre een misvorming de menselijke voorstelling van een godheid heeft kunnen beïnvloeden, zal de medicus het oordeel willen vernemen van theoloog en wijsgeer en tevens in contact gebracht moeten worden met historicus en classicus.

Er is zeer zeker veel meer materiaal te verzamelen dan de ruim 500 afbeeldingen, die dit werk bevat. Vele belangrijke gegevens zullen waarschijnlijk te vinden zijn in de beschavingsgeschiedenis van verscheidene hier niet besproken volkeren, zoals de bewoners van China, Japan en Zuid-Amerika en van diverse negerstammen. Het zou mij een grote voldoening geven, als anderen zich geroepen zouden voelen dit werk voort te zetten. Het beoogt immers belangstelling te wekken voor de grensgebieden van de geneeskunde, voor de „zelfkant der pathologie”, zoals mijn promotor, Prof. *Vos*, het uitdrukt. Een dergelijke belangstelling kan niet nalaten vruchten af te werpen, zal de blik verruimen, de studie belangwekkender maken, de algemene ontwikkeling bevorderen en het contact tussen medici en andere academici versterken.

Moge tenslotte dit werk beschouwd worden als een pleidooi voor de stelling, dat de humaniora niet in de medische opvoeding gemist kunnen worden en dat het voor beoefenaren van niet-exacte wetenschappen aanbevelenswaardig is, bij de studie van het denkleven in voorbije tijden, ook steeds het oordeel van de medici in aanmerking te nemen.

HOOFDSTUK I.

Misvorming als Omen.

LS we ons verdiepen in de overleveringen van oude volkeren, in hun kunst en mythologie, dan ontmoeten we daarin de zonderlingste wezens, wier be waard gebleven gestalten niet slechts zo vreemd aandoen, doordat wellicht de schepper ervan niet bij machte was een normaal geproportioneerde beeltenis te maken, maar die kennelijk opzettelijk gewilde abnormaliteiten tonen. Meestal zien we mensen met dierenkoppen of dieren met mensenhoofd, elders menselijke wezens met dierlijk onder- of bovenlichaam, met dierlijke extremiteiten, horens of vleugels, terwijl we tevens fantastische gestalten aantreffen, waarbij lichaamsdelen ontbreken of geïsoleerd voorkomen, het lichaam geheel of gedeeltelijk verdubbeld is, overvloedige ledematen, hoofden, ogen, borsten en zo voort aanwezig zijn, kortom, gestalten, die op een of andere opvallende manier afwijken van het normaal gevormde lichaam. Doorgaans is dan de eerste reactie, dat we ons verbazen over de groteske fantasie van de ontwerper van dergelijke goden- of demonengestalten.

Maar tegelijk vraagt de meer critische beschouwer zich af, waarom de fantasie juist in deze richting werd gestuwd en zich botvierde in het scheppen van de grilligste afwijkingen op lichamelijk gebied. Weliswaar weet hij natuurlijk, dat al deze abnormaliteiten, deze soms lachwekkende, soms alleen maar gruwzame conglomeraten van menselijke en dierlijke lichaamsvormen een zekere religieuze of symbolische betekenis hebben, maar hij zal, indien hij een volslagen leek is in de medische wetenschap, meewarig het hoofd schudden en naar zijn voorhoofd wijzen, indien iemand hem vertelt, dat veel van deze afstotende monstergestalten in werkelijkheid hebben geleefd of althans min of meer te herleiden zijn tot prae-existente wezens met soortgelijke abnormaliteiten. En tóch is dit zo. Wie wel eens een teratologische atlas heeft doorgekeken met afbeeldingen van menselijke en dierlijke misgeboorten *), moet tot de conclusie komen, dat de werkelijkheid nog gruwzamer kan zijn dan wat de stoutste fantasie zich vermag voor te stellen. Verder zal hij tot zijn verwondering in deze atlas diverse gestalten onder ogen krijgen, die hem in sterke mate zullen herinneren aan de vreemdsoortige figuren,

*) Waar in dit werk sprake is van „misgeboorten”, worden hiermede aangeboren misvormingen bedoeld.

welke hem tot dusverre slechts uit het antieke godenpantheon bekend waren.

Onwillekeurig rijst dan de vraag of het inderdaad slechts „fantasie” of alleen maar een zekere plastische symboliek is geweest, die de schepper van deze afstotende godengestalten heeft bewogen zijn objecten met abnormaliteiten uit te rusten, die blijkbaar in de teratologie thuis horen. Met een poging om deze vraag te beantwoorden, zullen we ons in dit werk bezighouden. Het zal een tweeledige vraag zijn, namelijk:

1. Bestaat er verband tussen menselijke misgeboorten en de wonderlijke gestalten van zekere godheden en demonen, zoals deze ons bekend zijn uit de beeldende kunst van allerlei volkeren?
2. Zo ja, hoe moet men zich dit verband dan voorstellen?

Op de eerste vraag kunnen we aan de hand van vergelijkend materiaal (zie laatste hoofdstuk), althans in bepaalde gevallen, een bevestigend antwoord geven.

Het is echter minder eenvoudig de tweede vraag te beantwoorden. Het zal blijken, dat meerdere oplossingen mogelijk zijn (zie hoofdstuk II) en wellicht nog meer dan die, welke in dit werk gegeven worden, daar deze slechts hypothetisch zijn.

De medicus, die enigszins bekend is met de geschiedenis van de geneeskunde en met de geweldige vlucht, welke de vergelijkende embryologie en de teratologie de laatste eeuw hebben genomen, zal zich onwillekeurig de primitieve voorstellingen herinneren, welke men, tot het begin van de 19e eeuw, er nog over het ontstaan van de menselijke misgeboorten op nahield. Wellicht heeft hij de teratologische werken van *Lycosthenes*, *Ambroise Paré*, *Licetus*, *Ulysses Aldrovandus* en *Bartholinus* *) wel eens in handen gehad en de absurde fantasieproducten aanschouwd, die daarin als misgeboorten en werkelijk bestaande wezens zijn afgebeeld of beschreven. Sceptisch zal hij zich — afgaande op de wonderlijke verbeeldingen, welke hij hier zag — afvragen, hoe dan wel een teratologische atlas — als deze tenminste ooit in de verre oudheid zou zijn aangelegd — er uit zou hebben gezien. Maar zijn twijfelzucht zal omslaan in verbazing, als hij verneemt, dat er inderdaad zo'n archi-teratologisch werk bestaat — hoewel helaas niet geïllustreerd — uit de tijd van \pm 650 jaar vóór Chr., waarin materiaal en aantekeningen zijn verwerkt uit

*) *Lycosthenes* (1518—1561) was theoloog en filosoof te Basel; *Paré* (1510—1590) chirurg te Parijs; *Licetus* (1577—1657) filosoof te Pisa, Padua en Bologna; *Aldrovandus* (1522—1605) „bioloog” te Bologna; *Bartholinus* (1616—1680) mathematicus, philoloog en anatoom te Kopenhagen.

een tijdruimte van ± 1500 jaar, zodat we kunnen zeggen, dat reeds 2000 vóór Chr. de misgeboorten bekend waren en systematisch werden beschreven. Het meest verrassende voor hem zal echter zijn, dat de beschrijvingen uit die tijd blijk geven van een veel treffender realisme en van een veel grotere natuurgetrouwheid dan de fantastische verhalen, welke door de eerder genoemde 16e en 17e eeuwse geleerden werden te boek gesteld. Op dit oeroude document uit de geschiedenis der teratologie zal in de volgende hoofdstukken herhaaldelijk worden teruggegrepen en het is dus gewenst, de lezer hiermede nader in kennis te brengen. *)

Assurbanipal, Koning van Assyrië (668—626 vóór Chr.), legde een bibliotheek aan, waarin hij door zijn eigen schrijvers alle toenmalig overgebleven literatuurresten liet verzamelen en kopiëren; resten, die reeds honderden jaren in de archieven van de Babylonische tempels waren bewaard. Deze bibliotheek werd bij opgravingen in 1849 ontdekt door Sir *Austen Layard* in een heuvel bij Ninive. Van deze uit 100.000 lemen tafels bestaande bibliotheek bevinden zich nu ca. 30.000 fragmenten in het British Museum. De hoofdinhoud ervan is natuurlijk religieus (gebeden, hymnen, bezweringsen), een gedeelte bestaat uit grammatica, een ander deel omvat de correspondentie van de Koning, terwijl ± 800 tafels gewijd zijn aan de medische wetenschap. Tot deze laatste behoren ook die, welke als „omen-teksten” bekend zijn.

Fischer ⁴²⁾ **) schrijft hierover: „In het staatsleven en het individuele leven der Babyloniërs en Assyriërs nam de zorg voor de toekomst een belangrijke plaats in. Men wendde zich daartoe met gebeden tot de goden, die dan door voorspellingen de toekomst te kennen gaven. De priester was de bemiddelaar tussen God en de mensen. We kunnen verschillende vormen van dergelijke waarzeggerij onderscheiden. De oudste is de levensbeschouwing, de hepatoscopie, bij offerdieren. De lever werd namelijk beschouwd als de zetel van de ziel. Andere voorspellingen werden gedaan aan de hand van het beeld, dat het firmament bood. In de derde plaats werd geprofeteerd naar allerlei tellurische gegevens. Een afzonderlijk soort voorspellingen zijn die, welke uit de geboorte-omina werden gedaan. Men beschouwde het als Gods wil, als een pasgeboren wezen afweek van het normale.

*) De nu volgende beschrijving is ontleend aan Dr. *S. Fischer*, Wenen: „Die babylonisch-assyrischen Geburtsomina”; *Gynaek. Rundschau*, Heft I und II, X. Jhrg. (1916).

**) De nummers achter de naam van de schrijvers verwijzen naar de lijst met geraadpleegde werken.

Jastrow *) beroept zich op het „overgangsmotief”; hij beschouwt de geboorte als één der vier gewichtige overgangen in het menselijk leven (geboorte, puberteit, huwelijk, dood). Deze geboorte-omina, welke reeds in 1896 door *Boissier* uitgegeven zijn, trekken juist in de laatste jaren de bijzondere aandacht van de Assyrologen. *Fossey* **) en *Jastrow* ***) hebben een deel ervan vertaald en in 1914 heeft *Dennenfeld* ****) zich met de samenhang der teksten bezig gehouden en het geheel in Duitse vertaling uitgegeven. Verreweg de meeste geboorte-omina hebben betrekking op dierlijke misvormingen (22 tafels), slechts vier behandelen menselijke misgeboorten.”

Als voorbeeld van zo'n omen geeft *Fischer* tafel Ia 21: — „Als een vrouw een misgeboorte baart, zal het land in nood geraten.”

De eerste zinsnede bevat steeds het voorteken, de tweede de betekenis, die in dit geval op het openbare leven betrekking heeft.

De vier tafels bevatten een groot aantal van dergelijke voorstellingen, die vrijwel stuk voor stuk — voorzover ze zijn te vertalen — een vrij duidelijk beeld geven van een misgeboorte. Zo is bijvoorbeeld op taf. Ib 18 sprake van vroegtijdige ontwikkeling (pubertas praecox): „Als een vrouw baart en de gestalte van het kind is vreemd, met beginnende baard, dat praat, tanden heeft . . .”, van een cycloop op IIa 28: „Als een vrouw baart en zijn oog is alleen en groot . . .”

Het zou te ver voeren al deze beschreven misvormingen hier in dit hoofdstuk te vermelden. Voorzover ze in dit werk van belang zijn, zullen de teksten van de Babylonisch-Assyrische tafels worden aangehaald in het laatste hoofdstuk, waar gedetailleerde vergelijkingen worden getroffen tussen misgeboorten, Babylonische omina-teksten, antieke goden- en demonengestalten en Middeleeuwse fabelfiguren.

Uit de opsomming van misgeboorten, welke we in de Babylonische teksten vinden, blijkt, dat elk geboren kind terdege werd geobserveerd, ja, dat men er zelfs niet tegenop zag, bij een abnormaal kind likopening te verrichten, hetgeen noodzakelijk gebeurd moet zijn bij de waargenomen foetus, vermeld op taf. Ia 23: „Als een vrouw een misgeboorte baart, waarin zich nog een misgeboorte bevindt . . .” (inclusio-foetalis).

*) „The medicine of the Babylonians and Assyrians”; Proceedings of the Royal Society of Medicine, Vol. I No. 5, 1914.

**) „Présages tirés des naissances”; *Babyloniaca* V, 1—3, 1912—13.

***) „Die Religion Babylonien und Assyrien”, Gieser 1905—1912 en „Babylonian-Assyrian Birthomina and their cultural significance”; *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*. Bd. XIV, Heft 5, Gieser.

****) „Babylonisch-Assyrische Geburtsomina”; *Assyriologische Bibl.* XII, Leipzig 1914.

Ook zien we uit deze geboorte-omina het nauwe verband, dat er bestond tussen religie en misgeboorte, wat geen verwondering behoeft te wekken, omdat we weten, dat de priester tevens arts was. Er zijn enkele bijzonderheden, die er op wijzen, dat bepaalde Babylonisch-Assyrische teksten reeds stammen uit de vóór-Noachse tijd. *Dacqué*²⁷⁾ schrijft namelijk, dat in deze teksten nadrukkelijk staat vermeld, dat reeds lang vóór de zondvloed heersersgeslachten in Babylonië hadden bestaan, dat zelfs uitspraken van wijzen vóór de zondvloed werden medegedeeld en dat uitdrukkelijk over schriftelijke tradities van vóór de zondvloed werd gesproken. Bovendien zou *Assurbanipal* zelf gezegd hebben, dat hij stenen uit de tijd vóór de zondvloed had gelezen.

Voor de mening, dat er in die tijd reeds een zekere cultuur bestaan heeft, getuigt ook de overlevering, dat *Xisuthros*, de laatste der tien oerkoningen vóór de zondvloed, alle schrifturen liet begraven. De volgelingen van de Babylonische *Noach* zouden deze later opgegraven en onder de mensen verspreid hebben. De mogelijkheid is dus niet uitgesloten, dat hierbij reeds geboorte-omina zijn geweest.

Uit het voorafgaande betreffende de geboorte-omina kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

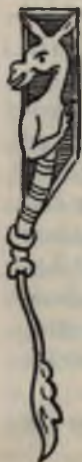
1. Misgeboorten kwamen in de grijze oudheid reeds voor.
2. Deze werden dermate belangrijk geacht, dat men het nodig oordeelde, teksten daaromtrent op lemen tafelen vast te leggen.
3. Men bracht de misgeboorten in verband met godheden en hechte daar religieuze betekenis aan.
4. Men trok verstrekkende conclusies uit het geboren worden van dergelijke wezens.
5. De godheid manifesteerde zich volgens Babylonische begrippen door middel van deze misgeboorten, er bestond dus een verband tussen de uiterlijke vorm van een misgeboorte en de wil of de hoedanigheid der godheden.

In het volgende hoofdstuk zullen we het verband tussen misgeboorte en godenvoorstelling nader beschouwen.

HOOFDSTUK II.

Misvorming als Goden- en demonengestalte.

N de mythologie van vele volken komen wezens voor, wier uitbeelding of beschrijving overeenkomt met menselijke misgeboorten, welke in de teratologie bekend zijn (zie de figuren 86 en 425).

Talrijker nog zijn de godheden of demonen, welke zich in hun lichaamsbouw van de normale mensengestalte onderscheiden door bijzonderheden, die aan menselijke anomalieën doen denken of althans de vraag doen stellen of deze er mede verband houden (zie de figuren 41 en 214).

Verschillende schrijvers hebben zich met dit vraagstuk bezig gehouden. *Schatz* ¹⁰⁷⁾ en *Bab* ³⁾ veronderstellen, dat de misgeboorten bij de volkeren der oudheid zo'n grote indruk hebben gemaakt op hun verbeeldingsvermogen, dat hieruit de monstreuze vormen van sommige hunner godheden en demonen te verklaren zouden zijn.

De Lint ⁷²⁾ vermeldt, dat, hoewel dergelijke mededelingen uit de jaren 1901 en 1906 afkomstig zijn, reeds een tiental jaren vroeger door *Geyl* in het „Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie” (1891, blz. 137—222) ditzelfde onderwerp is behandeld en met tal van voorbeelden toegelicht. *Geyl* zou dus de eerste zijn geweest, die het oorspronkelijke denkbeeld van *Witkowski* ¹²⁹⁾ — die onder anderen de centaur vergelijkt met een hydrocephaal veulen (zie fig. 309) — heeft uitgewerkt. Volgens *Regnault* ⁹⁵⁾ was het *Dareste* *), die in 1891 voor het eerst er op wees, dat enkele mythologische monstra, zoals cyclopen, sirenen en zo voort, een teratologische oorsprong zouden hebben.

Dat er inderdaad enig verband bestaat tussen misgeboorten enerzijds en goden- en demonengestalten anderzijds, is door schrijvers als *Schatz* ¹⁰⁷⁾, *Regnault* ^{95, 96, 97, 98)}, *Bab* ³⁾, *Holländer* ⁵⁷⁾, *Popp* ⁹¹⁾, *Rössle* ¹⁰⁴⁾ en anderen wel voldoende aange-toond.

Hoe men zich dit verband dan precies zou moeten denken, blijft echter nog een raadsel, want de voorstelling, die bij voorbeeld *Schatz* ¹⁰⁷⁾ gaf, lijkt nogal onwaarschijnlijk, omdat deze zijn conclusies veel te ver heeft doorgevoerd. Dat hij bij voorbeeld de mythe van *Chronos*, die zijn eigen kinderen opat en weer uit-spuwde, in verband brengt met een epignathus (zie fig. 145) en

*) *Dareste*. „Essai de tératologie expérimentale”. Paris. 2e ed. 1891.

de éénogige reus *Polyphemus* met een menselijke cycloop (zie fig. 310) is misschien nog wel aannemelijk. *Schatz* gaat echter te ver, als hij de Atlasfiguur, die het hemelgewelf op zijn nek torst, vergelijkt met een encephalocèle posterior (zie fig. 265) of gevleugelde figuren als de Pegasus met een monstrum met over-tollige voorste extremiteiten.

Zoals men weet, hebben *Homerus* en *Hesiodus* de Griekse goden geklassificeerd; ze hebben hun namen en bijnamen geschonken en hun werkkringen en kundigheden vastgesteld. Het belangrijkste is echter, zegt *Van der Leeuw* ⁶⁸⁾, dat ze hun een menselijke gestalte hebben gegeven. Oorspronkelijk werden Griekse goden namelijk als bovenmenselijke wezens of zelfs als dierfiguren voorgesteld — giganten, titanen en zo voort — doch deze werden door de Olympische goden, die mensengestalten hadden, overwonnen en geboeid.

Volgens *Schatz* ¹⁰⁷⁾ lieten de Grieken de niet-menselijke vormen voor de goden niet geheel los, maar handhaafden deze soms, zij het ook vooral voor de halfgoden. Voor een deel zijn deze halfgoden misschien te verklaren uit de oude diercultus, voor het grootste deel echter uit menselijke misgeboorten. Juist omdat de vroegere, niet-menselijke Griekse goden, aldus *Schatz*, zo dikwijls onder de mensen verkeerden en omgang met het zwakke geslacht allesbehalve schuwden, konden zulke abnormale wezens ontstaan. Slechts door goden konden deze verwekt en als halfgoden in de wereld gekomen zijn.

Terecht merkt *Holländer* ⁵⁷⁾ op, dat de grandiose mythe over het ontstaan van de verschrikkelijke wonderwezens, zoals *Hesiodus* in zijn „Theogonie” beschrijft, toch wel zeer moeilijk is af te leiden uit de beschouwing van een armelijke misgeboorte. Waar *Schatz* ¹⁰⁷⁾ schrijft: „Men vertelt, dat God de mensen heeft geschapen, in waarheid echter hebben de mensen de goden geschapen”, doelt hij kennelijk op deze Theogonie van *Hesiodus*.

Daar de goden evenwel in hun mensengestalte al te menselijk werden en er gevaar bestond, dat daardoor de verheven goddelijkheid van hun aard zou verminderen, is het aannemelijk, dat dichters en beoefenaren van beeldende kunsten, die waarschijnlijk wel bekend waren met het voorkomen van menselijke misgeboorten, ook deze hybridische vormen als gestalte voor bepaalde godheden hebben gebruikt, waardoor deze goddelijke mensengestalten toch nog iets geheimzinnigs, iets bovennatuurlijks behielden, dat hen van de mens onderscheidde. Aan de andere kant is het echter zeer tegenstrijdig, dat de kunstzinnige Grieken, die hun best deden de monsterachtige dierlijke elementen uit de godenvoorstellingen te doen verdwijnen, toch zouden

teruggegrepen hebben op een voor de mens nog schrikwekkender en veel gruwzamer gestalte, namelijk die van de menselijke misgeboorte.

Behalve in de Griekse mythologie, treffen we vooral in de Indische godenleer talrijke afbeeldingen van godheden en demonen aan, wier afschuwelijke vormen vaak identiek zijn met die van bepaalde, in de teratologie bekende, misgeboorten. Alleen al de merkwaardige illustraties van Indische demonen, de *Rakhasas* *), afgedrukt in een Frans kunsttijdschrift **), mogen als bewijs dienen, dat er ongetwijfeld verband bestaat tussen demonen en misgeboorten. We zien hier namelijk een acephalus (fig. 205), een diprosopus (fig. 88), een dicephalus (fig. 96), een duplicitas posterior (fig. 11), een peromelus (fig. 456) en zo voort.

Het is vooral *Bab* ³⁾ geweest, die in 1906 de samenhang tussen Aziatische mythologie en misgeboorten heeft nagegaan. Uit zijn artikel haal ik het volgende aan:

„Alle begrippen van religie en mythologie ontstaan uit de beschouwing van eigen persoon en omgevende natuur. Hetgeen bijzonder is om ons heen, valt het meest op.”

En verder: „Alles, wat tegen de regelmatige loop van de natuur ingaat, verwekt vrees en ontzetting: aardbeving, vulcaanerupties, bliksem, brand, ziekte-epidemieën, zon- en maansverduistering, kometen, meteoren en zo voort. Bij alle volkeren heeft de fantasie hiervoor verklaringen gezocht en over de gehele aarde zouden aldus mythologische voorstellingen zijn ontstaan. Zo duikt bij verduisteringen steeds de gedachte op, dat een of ander monster de zon opvreet en, verschrikt door lawaai en tovenaars, zijn buit weer uitspuwt. We kunnen ons gemakkelijk voorstellen, welke uitwerking het moet gehad hebben, als de primitieve mens bij een alledaagse gebeurtenis als een geboorte, plotseling, in plaats van een normaal kind, een monster ter wereld zag komen. Iedere natuurlijke, eenvoudige verklaring ontbrak. Men verwachtte een normale mensengestalte en nu aanschouwt men plotseling een wezen zonder kop of romp, een dubbelmonster, een creatuur met meer armen of benen dan normaal of met een monsterachtig hoofd. Is het dan wonder, dat men ook hier, zoals steeds, het gebeuren toeschreef aan goddelijke of demonische invloed? De misgeboorte werd tot incarnatie of tot levend zinnebeeld van een of andere godheid. Als een lopend vuurtje verspreidde zich het bericht van het gebeurde wonder, dat een zo

*) De eigennamen van de verschillende godheden worden op meerdere manieren geschreven. In de regel heb ik dezelfde spelling gebruikt als de schrijver van de aangehaalde artikelen. Zo is het woord „*Rakhasa*” blijkbaar de Franse spelling voor het Indische „*Raksasa*” (s = sj).

**) „*Verve*”, No. 3, Paris, 1938.

grote indruk maakte, dat de herinnering niet slechts van generatie op generatie bleef bestaan, maar legendarisch werd."

Bab vervolgt: „De goden hebben duizenden goede eigenschappen, ze zijn soms buitengewoon sterk. En zou dan een mens het voorrecht hebben, vier armen, drie koppen en zoo voort te bezitten en de goden niet? Het moet ons daarom niet verwonderen, wanneer we onder de vele mythologische figuren er een aantal vinden, die analoog zijn aan die, welke we in een pathologisch museum plegen aan te treffen."

Bab besluit zijn betoog met de bewering, dat alles, wat door mensenhand in beeld is gebracht, ergens eens gezien moet zijn geweest. „De fantasie kan wel is waar multipliceren en combineren, echter niet iets geheel nieuws scheppen. Vast staat, dat, indien alle mensen even fraai gevormde trekken zouden hebben en mooi gebouwd zouden zijn, er geen duivelsgestalten zouden bestaan." Verderop schrijft *Bab*: „Vanzelf komt het primitieve verstand er niet toe, monsters te construeren. Wanneer echter eens iets dergelijks is gezien, dan prikkelt dit juist en gemakkelijk zwelgt de fantasie in overdrijving. Het is bij voorbeeld uitgesloten, dat bij een menselijke gestalte spontaan, louter uit combinatiezucht, een derde oog op het voorhoofd zou worden geplaatst. Zodra echter een dergelijk oog eens is aanschouwd, kan zulk een misvorming alle mogelijke goden toegedicht worden, om hun meer verstand of wijsheid te geven."

Later zijn het vooral *Regnault* ^{95, 96, 97, 98}) en *Holländer* ⁵⁷) geweest, die zich met de wondergestalten en in hoofdzaak met die, welke gelijken op menselijke misvormingen, bezig gehouden hebben.

Van meer recente datum zijn de artikelen van *Popp* ⁹¹) (1939) en *Rössle* ¹⁰⁴) (1942) over dit onderwerp. Hun theorieën brengen echter geen nieuws; ze sluiten zich geheel aan bij de opvattingen van *Schatz* en *Bab*.

Ook *Popp* schrijft, evenals *Bab*, dat de fantasie niets nieuws kan scheppen en dat dientengevolge de monsterachtige godengestalten niet te wijten zijn aan zuivere combinatielust, maar berusten op natuurindrukken, namelijk op het aanschouwen van menselijke misgeboorten. Ook *Popp* laat religieuze en mythologische begrippen ontstaan uit de beschouwing van het eigen Ik en uit de omringende natuur, vooral uit het abnormale en bovennatuurlijke daarin. Ook hij denkt, dat menselijke monstra tot zinnebeelden of incarnaties van godheden en demonen werden.

Popp schrijft: „Deze opvatting over misvormingen is nog in zoverre beter te begrijpen als men weet, dat de priesters in de oudheid ook tegelijk arts waren. De priester-artsen hadden voortdurend de gelegenheid, geboorten en misgeboorten te zien en het

is daarom niet te verwonderen, dat ze het geziene aanwendden voor de geloofsleer en tot versterking van hun eigen autoriteit. Evenals uit de ingewanden van offerdieren, probeerden ze ook uit de loop der geboorten de goddelijke beslissingen te voorspellen en daarmee de toekomst.

Uit de Babylonische tijd zijn zelfs talrijke regels voor zulke voorspellingen uit de geboorte bekend. Zo werden dus ook waargenomen misvormingen reeds bij hun eerste verschijning aan het oordeel van de priester onderworpen, die het geziene en beleefde fantastisch uiteenzette en er allerlei voorstellingen omheen dichtte, welke door de religieuze kunst in sculpturen en schilderijen tot reële objecten kristalliseerden, om in de fantasie der gelovigen steeds nieuwe, door volkstraditie en bijgeloof verrijkte voorstellingen te wekken."

Ook Rössle ¹⁰⁴⁾ heeft zich de vraag gesteld, hoe de primitieve mens reageerde op de aanblik van een zieke en vooral op die van een misvormd medescheepsel:

„De eerste reactie zal zijn: schrik, vrees en bijgeloof. De nawerking van de schrik is: vrees voor herhaling en een gevoel van bedreiging en machteloosheid tegenover hoger geweld. Zo ontstaan demonen of goden." „De modellen voor deze demonenwereld komen vermoedelijk uit de teratologie."

Rössle haalt in zijn artikel een zeer kenmerkend voorbeeld aan, waarbij een — in dit geval vermeende — misvorming als religieuze gestalte werd gebruikt. Op een reis door Siam zag hij voor een tempel te Bangkok twee meer dan levensgrote beelden van Nederlandse kooplieden, welke dienst deden als tempelwachters tegen het binnendringen van boze geesten. Bij de eerste ontmoeting van Hollanders met Aziaten had de blanke, behalve met zijn wapens, de inheemsen schrik aangejaagd door het ijselijke Europese gelaat met grote neus, grote ogen en hoge hoed (zie figuur 10 Lijst Illustraties tussen de tekst).

Al deze pogingen om de gedrochtelijke gestalte, zoals we die bij verschillende godheden en demonen aantreffen, uit het aanschouwen van een menselijke misvorming te verklaren, lijken wel enigszins aannemelijk. Aan het feit, dat een primitieve mens dadelijk aan de invloed van een bovennatuurlijke macht denkt bij het zien van een pasgeboren misvormd kind, zal wel niemand twifelen. Doen in onze eeuw niet velen nog hetzelfde? Ik noem hier slechts de grote betekenis, welke het zogenaamde „verzien" ook nog heden speelt ter verklaring van het ontstaan van een misgeboorte. Een ieder zal wel eens verhalen hebben gehoord over een vrouw, die tijdens haar zwangerschap geschrokken was voor een muis en die hieraan het voorkomen van een muizevelachtige vlek — een naevus pigmentosus pilosus — bij haar kind

toeschreef of over een zwangere, die ter verkoeling tijdens een koortsaanval een kikker in de hand had gehouden, waaraan te wijten zou zijn, dat ze een kind met een „kikkerkop” — anencephalus — baarde.

In de Middeleeuwen gold in de regel een misgeboorte als een goddelijke waarschuwing of als een bewijs van duivelse invloeden, hekserij of ontucht met dieren. Soms werd de ongelukkige moeder van een monstrum ervan beschuldigd, omgang gehad te hebben met de duivel. We zullen dan ook later zien, dat sommige schilders van demonen, vooral *Jeroen Bosch*, de demon of duivelsfiguur, dus de vermeende vader van het monstrum, met soortgelijke misvormingen hebben uitgerust als die, welke voorkwamen bij het mismaakte kind.

We kunnen dus vaststellen, dat, ten eerste, door alle eeuwen heen en bij allerlei volkeren, het ter wereld komen van een misvormd kind toegeschreven werd aan invloeden van een hogere macht en ten tweede, dat vele godengestalten teratologische afwijkingen tonen. Maar hiermede is nog allerm minst bewezen, dat dergelijke godengestalten ontstaan zouden kunnen zijn, pas vorm zouden hebben gekregen, nadat een soortgelijke misvorming was waargenomen. Nóg onwaarschijnlijker is de veronderstelling, dat teratologische monstra een religie zouden hebben kunnen vormen. We komen hier op het terrein van de theoloog en niets is moeilijker voor een medicus, die uiteraard rationalistisch pleegt te denken, dan van deze denkwijze afstand te doen bij de voorstelling van het ontstaan ener religie.

Van der Leeuw ⁶⁸⁾, die tegen rationalisme in geloofszaken waarschuwt, schrijft onder anderen in het hoofdstuk over animisme, waarin hij bezwaren maakt tegen bepaalde opvattingen van *Tylor*:

„*Tylor* c.s. verklaren de religie niet als een noodzakelijk verschijnsel van het innerlijke leven, dat door de buitenwereld en door de harde eisen des levens tot religieus besef wordt gewekt, maar als een willekeurige speculatie, die zonder de waarneming van hetgeen men „ziel” noemt, nimmer ware ontstaan. *Tylor* heeft van het animisme een primitieve filosofie gemaakt, geen religie.”

En verder: „De bezieling van de voorwerpen uit de omgeving van de mens is niet het gevolg van een redenering, maar van emotie. De primitieve mens is geen wijsgeer en het theoretische interesse overweegt bij hem allerm inst.”

Een dergelijke gedachtengang is ook toepasselijk op de theorie van *Bab* c.s., die ongetwijfeld te rationalistisch gedacht hebben, als ze uit het feit, dat bepaalde volkeren aan goden en demonen

geloven, die aan menselijke misvormingen doen denken, tot de conclusie komen, dat *dus* die misgeboorten tot levend zinnebeeld of incarnatie van die goden- en demonengestalten zouden zijn geworden. Het zou er dus op neerkomen, dat aan een bepaalde godheid of demon — deze begrippen zijn in de primitieve godsdienst eigenlijk vrijwel identiek — pas een gestalte werd gegeven, nadat er een monstrum was geboren, dat door de priester-arts geschikt werd bevonden om als afbeelding van die godheid dienst te doen.

Men zou zich het verband tussen misgeboorte en godengestalte veeleer als volgt kunnen denken. Volgens *Plutarchus* geloofde men in Perzië, dat de wereld door twee tegengestelde krachten geregeerd werd: de godheid van het goede en de demon van het boze. *Oeon* was voor de oude Perzen de demon van het boze. Hij werd voorgesteld met een leeuwenkop, vleugels en een zich om zijn lichaam kronkelende slang. De grote tanden in zijn wijd geopende bek joegen schrik en afgrijzen aan. De talrijke attributen, waarmee hij werd afgebeeld, waren de zinnebeelden van de uitzonderlijke kundigheden van deze monstrueuze gestalte.

Men heeft *Oeon* later willen verklaren als de personificatie van de wisseling van ontstaan en vergaan, als de incarnatie van de Tijd, welke alles afbreekt en dan ook weer opbouwt. Het is nu alleszins denkbaar, dat aan een dergelijke demon, als teken van zijn slagvaardigheid en waakzaamheid, ook grote oren werden toegedacht. Is het dan niet zeer begrijpelijk, dat, wanneer er toevallig een kind geboren werd met zeer grote oren, of, zo men wil, met een dubbelzijdige encephalocèle posterior, welke de indruk zou kunnen geven van twee grote oren (fig. 278), in een dergelijke misgeboorte niet alleen het volk, maar ook de priester-arts een invloed meende te onderkennen van de boze flaporige demon, of hierin een bewijs dacht te zien van het bestaan van deze demon of van diens macht? In ieder geval is het absurd te veronderstellen, dat de priester pas na de beschouwing van een dergelijk menselijk monster op het idee zou zijn gekomen, een godheid met grote oren te creëren of een bestaande godheid met deze misvorming uit te rusten.

We komen nu tot de tweede hypothese, die *Bab* c.s. zonder meer als vanzelfsprekend aanvaarden, namelijk de bewering, dat de menselijke fantasie niets kan scheppen, dat niet reeds eenmaal gezien zou zijn. *Bab* haalt daarbij het voorbeeld aan van het oog midden op het voorhoofd, dat men zo dikwijls aantreft bij Indische godenbeelden.

Het is echter algemeen bekend, dat tekeningen, gemaakt door kinderen, vaak doen denken aan uitingen van beeldende kunst,

die we soms bij primitieve volkeren aantreffen. Ook het kinder-
verstand kunnen we primitief noemen.

Schrijver dezes heeft in zijn bezit enkele kindertekeningen van
monsterachtige figuren, waaraan verschillende teratologische af-
wijkingen zijn te herkennen. Op de tekening van een kind van
7 jaar is bij de linkse figuur een duplicitas posterior weergege-
ven (fig. 1), op een andere tekening van ditzelfde kind, op 13-
jarige leeftijd, zien we een duivelsfiguur met drie benen en één
hoorn op het hoofd (fig. 2), terwijl dat kind op 14-jarige leeftijd
een armloze cycloop schiep en voorts een armloos figuurtje met
misvormde beentjes (amelus-peromelus), dat op busjes loopt (fig.
3). Het is volkomen zeker, dat dit kind niet uit een doktersmilieu
voortkwam, waar het dergelijke misvormingen mogelijkerwijze
in een boek gezien zou kunnen hebben en dat in dat gezin nooit
over monsters is gesproken. Schrijver dezes weet dit allemaal zo
precies, omdat hij zelf het kind is geweest, dat deze zonderlinge
figuren heeft getekend.

Natuurlijk vormt dit enkele voorbeeld uit eigen ervaring geen
afdoend bewijs tegen de bewering, dat het primitieve verstand
geen monsters zou kunnen scheppen, zonder tevoren iets derge-
lijks waargenomen te hebben, maar toch is schrijver dezes, mede
daardoor, geneigd, de theorie over het ontstaan van een godenge-
stalte uit een misgeboorte — zoals *Schatz, Bab, Popp* en anderen
hebben opgesteld — voor onaanvaardbaar te houden.

Samenvattend zijn er dus verschillende invloeden denkbaar,
welke — of afzonderlijk, of in onderlinge wisselwerking — heb-
ben bijgedragen tot het ontstaan van de „teratologische” demon-
nfiguur:

- 1e. misgeboorten,
- 2e. zuiver fantastische combinatielust,
- 3e. symboliek van bepaalde eigenschappen van godheid of de-
mon in bepaalde lichaamsdelen.

Hoewel dit laatste punt het belangrijkste is, kunnen wij daar-
over niet uitweiden, omdat wij anders te veel van het doel, dat
wij ons gesteld hebben, zouden afdwalen. Slechts enkele voor-
beelden zouden wij willen noemen, waarbij de schepper van het
godenbeeld, doordrongen van zijn opgave om een bepaalde goede
of slechte eigenschap plastisch in het beeld te verwerken, onbe-
wust aan dit beeld een afwijking heeft gegeven, welke in de
teratologie bekend is.

De talrijke borsten bij een vrouwelijke godheid, zoals bij de
Griekse *Diana* van Ephesus (fig. 4) en ook bij de diverse Perzische
en Indische demonen, hebben zeker, volgens algemene mening,
niets te maken met een aangeboren misvorming — polymastie

Dacqué tovert ons, aan de hand van gegevens uit mythologie, volksverleveringen, sagen en scheppingsverhalen van allerlei volkeren der aarde, een oervorm en een afstammingsleer van de mens voor ogen, welke geheel verschilt van de gangbare voorstelling van Darwin.

De „oermens” zou er als volgt hebben uitgezien: amphibievorm, hoornpantser, viervoetersgang, handen met aaneengegroeide vingers of zwemvliezen, geringe ontwikkeling der grote hersenen, voorhoofdsoog en, wat *Dacqué* noemt, „natursomnambul”. Het oog midden op het voorhoofd zou het karakteristieke orgaan van de oertijd zijn geweest. Het was geen oog om zintuigelijk mee te zien, daarvoor waren de twee normale ogen. Het moet dus het orgaan zijn geweest voor een bovenzintuigelijk vermogen, dat de hoger ontwikkelde mens kon ontberen. *Dacqué* noemt dit vermogen „natursichtig”, iets, dat misschien te vergelijken zou zijn met wat we thans „helderziend” noemen. *Dacqué* wijst er op, dat we mededelingen over mensen met een oog midden op het voorhoofd tegenkomen bij allerlei volkeren. In de Griekse mythologie is sprake van de reus *Polyphemos*, de cycloop. Volgens *Abel* *) is de sage te danken aan gevonden skeletresten van een dwergolifant, die in de ijstijd in Sicilië leefde, waar ook de *Polyphemos*-sage zijn oorsprong vond. Deze olifantenschedels maken met hun grote neusholten inderdaad de indruk van een mensenschedel met één oogholte (zie fig. 312).

Dacqué vermeldt verder een sage uit „1001 Nacht”, waarin een onreine geest voorkomt met een oog midden op het voorhoofd, die in een fles werd opgesloten of op een zuil werd gezet. Deze geest was zwart, had handen als leeuwenklauwen, twee in de lengte gespleten ogen en op het voorhoofd een vuurrood derde oog.

Ook in Noorse volks sprookjes trof *Dacqué* een gestalte aan met een oog midden op het voorhoofd en één borst onder de kin en voorts in het sprookje „*Melusine*” een mensen- en demonen-zoon met een dergelijk oog.

Dacqué noemt ook Chinese ornamenten, waarop voorhoofdsogen zijn afgebeeld en tenslotte een Maya-handschrift uit Midden-Amerika, verlucht met een demon, welke eveneens een oog midden op het voorhoofd heeft. Natuurlijk behoren hiertoe tevens de talloze Indische gestalten, die een dergelijk derde oog bezitten.

De mogelijkheid van drie ogen treedt dus blijkbaar universeel en uniform op, namelijk steeds het derde oog midden op het voorhoofd.

Dacqué schrijft: „Niet overal heeft men fossiele vondsten gedaan

*) O. *Abel*, „Lebensbilder aus der Tierwelt der Vorzeit”. Jena 1922.

van palaeozoïsch-praemesozoïsche schedels van amphibiën of reptielen, die het oog midden op het voorhoofd bezaten, dat rudimentair als epiphyse of corpus pineale niet slechts bij latere reptielen, doch ook bij de mens nog een gewichtig hersenorgaan is gebleven."

Een dergelijk derde oog komt ook heden nog voor bij bepaalde diersoorten. *Dacqué* noemt een reptielsoort uit Nieuw-Zeeland, welke reeds uit de palaeozoïsche tijd stamt en verder een soort kreeft (zie fig. 7), waarbij dit voorhoofdsoog parig voorkomt, welk dier eveneens uit het oudpalaeozoïsche tijdperk stamt.

Behalve bij reptielen en amphibiën uit de steenkooltijd, die het voorhoofdsoog zeker bezaten, hadden de zoogdieren dit orgaan misschien slechts in de alleroudste tijd en waarschijnlijk ook de mens, toen zijn grote hersenen nog rudimentair waren ontwikkeld. Naarmate deze zich meer ontwikkelden werd dit schedel-oog geleidelijk teruggedrongen, zodat het tenslotte rudimentair als corpus pineale tussen de hemisferen bleef bestaan.

Dacqué schrijft voorts: „Met de ontwikkeling van de grote hersenen hangt de in sagen vaak vermelde kleinheid van de latere mensengestalte tegenover die van de vroegere mens samen. Het corpus pineale heeft niets met de gezichtsfunctie uit te staan. Bij misvormingen komt soms het epicerebrale oog nog als atavisme te voorschijn.

Bij de mens heeft de epiphyse een hormonale functie en staat in verband met secundaire geslachtskenmerken en met intellectuele ontwikkeling, welke pas met beginnende terugvorming van de epiphyse aanvangt. Vergroting van de epiphyse voert soms tot reuzengroei, operatieve verwijdering ervan bij dieren tot stilstand in de groei. Welke functie de epiphyse vroeger had, is ons onbekend."

Hij vervolgt: „Merkwaardig is, dat de lengtegroei der beenderen ook afhankelijk is van de grootte of irritatie van de epiphyse en dat haar interne secretie de groei kan beïnvloeden, evenals zij dat doet bij de intellectuele ontwikkeling. Dit is des te opvallender, daar de wezens met voorhoofdsogen uit de sagen meestal worden geschilderd als van bijzonder grote lichaamsbouw en gering intellect. (Dit geldt bijvoorbeeld voor *Polyphemus*, maar gaat niet op voor het „hemelse oog" van *Buddha*. Schr.).

Wezens van hogere orde met geringe ontwikkeling der grote hersenen en volontwikkeld voorhoofdsoog kunnen slechts uit de jong-palaeozoïsche tijd stammen. Het oog midden op het voorhoofd heeft waarschijnlijk een functie gehad, welke niet meer nodig was, toen de grote hersenen, het intellect, zich verder ontwikkelden. Tegelijk met deze hersenontwikkeling en terugvorming van de epiphyse werd de mensengestalte kleiner."

Behalve over een voorhoofdsoog sprak *Dacqué* bij zijn beschrijving van de oermens over viervoetersgang, zwemvlieshanden en hoornpantser. Zeker is, dat de medicus ook deze vormen heden ten dage in zijn praktijk kan tegenkomen: viervoetersgang zien we bij elke baby, zwemvlieshanden kennen we als syndactylie (zie fig. 498) en een hoornpantser is te vergelijken met ichthyosis congenita (zie fig. 533). Berusten dergelijke misvormingen mischien ook op atavisme, evenals gebrekkige ontwikkeling der grote hersenen of te sterke ontwikkeling van het corpus pineale met gering intellect en reuzengroei?

Dacqué vertelt, dat men in het middelduitse trias- en perm-zandsteen voetsporen heeft gevonden van een viervoetige zoolganger (zie fig. 8), die men niet uit skeletresten kent en welk dier van vroegere tijd moet zijn geweest dan rechtop lopende teengangers, zoals de tyranosaurus en dergelijke oerdieren. Merkwaardigerwijze zijn deze voetsporen te vergelijken met handen van een menselijk embryo, waarbij de vingers onderling vergroeid lijken (zie fig. 9). Nu wordt volgens *Dacqué* in een oude Joodse sage verhaald, dat de handen van de mensen vóór *Noach* ongevormd waren, terwijl *Noach* de eerste mens zou zijn geweest, die spreidbare vingers had en blijkbaar ook hogere hersenontwikkeling en meer intellect. *Dacqué* noemt een dergelijk verhaal uit het Babylonische Gilgames-epos en een afbeelding uit het reeds eerder vermelde Dresdener Maya-handschrift (zie fig. 10), waarop we een demon van het oermenstype zien, met vlakke schedel, voorhoofdsoog en aaneengegroeide vingers en tenen. Vóór hem zit een later mensentype van normale gestalte.

Dacqué haalt eveneens overleveringen en sagen aan, waarin sprake is van oermensen met volledige haarbekleding, met staart of met pantser of met schubben, bij voorbeeld de vis-mens uit het scheppingsverhaal der Babyloniërs. Ook noemt hij voorbeelden van amphibie-mensen in de mythologie, onder anderen de Noorse *Beowulf*, die met een draak onder water vocht en *Siegfried*, die de hoornhuid van een draak droeg.

Er zijn volgens *Dacqué* overleveringen, waarin wordt verhaald, dat *Adam* en *Eva* behaard waren, maar na de verdrijving uit het paradijs was dit haarkleed afgevallen. Volgens een Mohammedaanse overlevering zouden ze een huid als onze nagels gehad hebben.

Al deze overleveringen tracht *Dacqué* te verklaren door aan te nemen, dat de bron is te zoeken in de oertijd en dat de onbewuste herinnering aan deze tijd, dus een soort retrospectieve „helderziendheid”, het ontstaan van deze sagenfiguren heeft beïnvloed. Met al deze mogelijkheden moeten we rekening houden, indien we het ontstaan van de eerste godengestalte, die van de normale

mensengedaante afweek, trachten te verklaren. Maar ook dan zijn er nog verscheidene andere wegen denkbaar, waarlangs deze ontwikkeling kan hebben plaats gehad.

We zouden ons de volgende mogelijkheden kunnen indenken.

a. Een primitieve priester zou zich door autosuggestie in een toestand van extase hebben kunnen brengen. Daarbij zou hij — als „naturesichtig” primitief mens — in sterke mate helderziend geweest kunnen zijn in tijd en ruimte en in die toestand misschien beelden hebben kunnen zien uit een tijd ver voor de zijne, wellicht zelfs uit de oertijd. De beelden, die hij zag — mogelijk ook wezens met bij voorbeeld een oog midden op het voorhoofd — beschouwde hij als visioenen, afkomstig uit een hogere wereld en door een hogere magische macht geïnspireerd. Wilde hij nu later een vorm aan deze hogere magische macht geven, dan haalde hij zich onwillekeurig het beeld voor ogen, dat hij in zijn extatische toestand had waargenomen.

b. Het is algemeen bekend, dat een koning, een stamhoofd of een priester als legendarische figuur onder een volk kan blijven voortleven en dat hem door zijn nakomelingen steeds meer macht of magische kracht wordt toegeschreven. Een dergelijke gepersonifiëerde macht kan tenslotte de plaats innemen van een godheid, ja, zelfs tot godheid verheven worden. Zagen we niet in onze streken iets dergelijks gebeuren met de figuren van *Karel de Grote* en *Koning Arthur*?

We kunnen ons voorstellen, dat een of ander stamhoofd uit de oertijd, toen de mensheid nog begiftigd was met een oog midden op het voorhoofd, op deze wijze tot godheid werd verheven. De mens veranderde en kreeg zijn huidige gestalte, maar het oerbeeld van de godheid bleef onaantastbaar. Zo werd ook het oog midden op het voorhoofd op alle afbeeldingen van die godheid gehandhaafd, het werd tot symbool van zijn wijsheid, het werd een hemels oog.

Een dergelijke verklaring kunnen we geven voor het lange oor, waarmee de Buddhafiguur vaak wordt afgebeeld. Volgens Prof. *Galestin* heeft dit oor niets met een aangeboren misvorming te maken. In de tijd, waarin *Buddha* leefde, was het een algemeen gebruik, dat men zware voorwerpen aan de oorlel droeg, zoals thans nog vele negerstammen plegen te doen. Hierdoor werd de oorlel lang gerekt. Later, nadat deze dracht reeds lang in Indië was afgeschaft, bleef toch het lange oor van *Buddha* bij zijn beelden gehandhaafd en, de bedoeling niet meer begrijpende, zag men dit lange oor als een teken van grote wijsheid.

c. Een psychometrist gaf men een of ander fossiel uit de steenkooltijd in handen. Deze helderziende geraakte in trance en hoe-

wel hij een leek was op palaeontologisch gebied, beschreef hij vrij nauwkeurig een landschap, zoals dat er moet hebben uitgezien in de steenkooltijd. Of dergelijke prestaties mogelijk zijn, kunnen wij niet beoordelen, maar hoe het ook zij, het schept weer nieuwe argumenten voor onze theorieën.

In de religie van primitieve volken speelt de fetisj een grote rol. Het is een voorwerp, dat men bij voorkeur met zich meedraagt, gemaakt van steen, hout of aarde, soms zelfs geheel ongevormd en dat volgens *Van der Leeuw* ⁶⁸⁾ beschouwd wordt als met een goddelijke kracht geladen. Van een persoonlijk gedachte God is hier geen sprake. Het gaat om het vermeerderen van eigen krachtvoorraad met de magische kracht van het voorwerp. Denken we ons bij voorbeeld het volgende in: een natuurmens — natuurlijk weer meer „natursichtig” dan de geciviliseerde latere mens — draagt een dergelijke fetisj, die bij voorbeeld bestaat uit een meteorsteen of een fossiel. Hij zal door middel van zijn psychometrische gaven bij het dragen van deze fetisj herhaaldelijk een visioen krijgen van een oerlandschap of van een oermens, die in zijn tijd deze steen ook op een of andere manier heeft gebruikt of gedragen en deze steen met een zekere „kracht” heeft geladen. De huidige drager krijgt nu een beeld voor ogen van deze oermens, misschien van een wezen met een oog midden op het voorhoofd. Is deze natuurmens een priester, dan zal hij dit visioen in verband brengen met de steen, welke drager van de kracht is. Hij vervormt deze steen tot het beeld, dat hij schouwde. Op deze wijze zouden we ons het eerste ontstaan van een godenbeeltenis kunnen indenken, een beeld dus van een persoonlijke God.

Op dezelfde manier zouden we ons ook het ontstaan kunnen verklaren van de in godenleer, volksoverleveringen en oude reisverhalen bekende wezens als geschubde en behaarde mensen, menselijke wezens met dierenkoppen, grote oren en staarten; de zeewonderen zoals zeedraak, zeemonnik, sirenen, tritonen en zo voort en ook de draken, griffioenen en de door *Marco Polo* in 1275 beschreven vogel *Ruc*, een reusachtige arend, levend op een eiland bij Madagascar en olifanten verslindend. Het is bekend, dat in de oertijd de olifant de grootte had van een koe en in die tijd eveneens vleermuisachtige monsters rondvlogen van een afmeting, welke die van de olifant verre overtrof. In *Walt Disney's* „Fantasia” kon men zo’n reuzenvogel in gevecht zien met een zeedraak.

Uitgaande van de hypothese van *Dacqué* over de oorspronkelijke vorm van de mens, zou men gemakkelijk geneigd zijn bij verschillende aangeboren misvormingen, zoals ichthyosis congenita, staartvorming, kieuwboogresten, microcephalie, cyclopie, trioph-

thalmie, macrotie, syndactylie, reuzengroei, sirenornelie, cloacavorming en zo voort, aan de wet te denken, die zegt, dat „zwakke afbeeldingen van het voorbijc zich in latere ontwikkelingsstadia van het organisme herhalen” en bepaalde misgeboorten te beschouwen zijn als een gefixeerde afbeelding van het ancestrale, van een bepaald ontwikkelingsstadium van de oerniens.

Het is hier de plaats om er op te wijzen, dat het niet alleen misgeboorten zijn, die de mens hebben geïnspireerd bij het scheppen van zijn groteske godheden en demonen, maar ook *verkrege*n misvormingen en bepaalde andere ziekelijke afwijkingen. Het zou te ver voeren, ook deze van alle kanten te bekijken. Hoewel wij ons in deze dissertatie ten doel hebben gesteld, alleen de aangeboren misvormingen te behandelen, willen wij toch enkele voorbeelden geven van verkregen afwijkingen, die aan een bepaalde figuur of karaktertrek eigen waren.

Vos ¹²¹⁾ merkt op, dat beoefenaren van Schone Kunsten zich vaak voelen aangetrokken tot het abnormale, het treffend kenmerkende, het de phantasie prikkelende, het groteske. Het is bekend, dat een misvormde niet op zijn mondje is gevallen: waar de natuur tekort schiet, helpt niet zelden de verscherping van het intellect om het gebrek te compenseren. *) Een karaktereigenschap kan de vorm bepalen en als het ware in een misvormde gepersonifieerd worden.

In de Romeinse Keizertijd leefde in Napels een kyphoscolioticus, *Maccus* genaamd, die zowel voor als achter een grote bochel had en verder een grote kromme neus. Van hem zijn bronzen beeldjes bewaard gebleven. Algemeen wordt aangenomen, dat deze *Maccus* is blijven voortleven in de Zuid-Italiaanse „pulcinella”**) (fig. 11). In de 17e eeuw heeft deze *Maccus* zijn intrede gedaan als „diseur de bons mots”, als „insulteur du public”, op het Franse toneel en als „polichinelle” vandaar zijn wereldtournee voortgezet. Nog heden komen we deze figuur tegen op het titelblad van het Engelse humoristische weekblad „*Punch*” en als *Jan Klaassen* in de poppenkast. De mismaakte figuur van *Maccus* is door de eeuwen heen een persoonsverbeelding gebleven van puntige humor.

Een ander voorbeeld van de invloed, welke een lichaamsgebrek zou kunnen uitoefenen op het ontstaan van een legendarische buitensporige figuur is de acromegalie, een caricaturiserende aandoening, gekenmerkt door buitensporige groei van handen, voeten en kaak. Bij sommige feestelijke gelegenheden laat zich te Amsterdam een lijder aan deze ziekte, zijn gelaat ingesmeerd met schoensmeer, een feestmuts met lange oren op zijn hoofd,

*) *Quidque natura ipse negat perficit ingenium.*

**) Van: pullicenus = kuikentje?

door zijn vrouw in een kinderwagen rondrijden. Zijn hoofd lijkt daardoor treffend op dat van een paard. Misschien heeft deze ziekte op dergelijke wijze ertoe bijgedragen, dat in oude reisverhalen, onder anderen van *Adrianus*, melding wordt gemaakt van mensen met een paardekop, eveneens beschreven in „*De Monstris et Bellis*” en in het „*Livre de Merveilles d’Inde*”. Men zou hierbij ook kunnen denken aan enkele Indische goden of demonen, die met een kop van paard of koe zijn uitgerust en aan de Griekse *Minotaurus*.

Zelfs in de mythologie worden allerlei gestalten met lichaamsgebreken aangetroffen. Abnormale vetzucht komt voor bij Indische en Japanse goden en demonen, terwijl ook *Buddha* vaak met een enorme buik wordt afgebeeld. Bij enkele Indische Rakchasas zien we hyperplasie van de mammae (fig. 12), andere bezitten een liesbreuk (fig. 13), een buikgezwel (fig. 14) of een borstkanker (fig. 15).

Rössle ¹⁰⁴⁾ noemt uit de Griekse mythologie de Amazonen. Deze zouden, volgens oude verhalen, hun rechter borst hebben uitgebrand. Het zou echter ook een aangeboren hypoplasie kunnen zijn. Waarschijnlijker is echter, dat dit Amazonenverhaal op een of andere wijze verband houdt met een waargenomen borstkanker, welke soms kan uitzien als een uitgebrande borst. Onmogelijk is deze veronderstelling van *Rössle* niet, omdat immers ook de benaming „kanker” wordt afgeleid van een Grieks woord, dat krab of kreeft betekent. Kanker van de borst kan inderdaad, op enige afstand van de patiënt bezien, de indruk geven van een dergelijk op de huid zittend schaaldier.

Maar *Rössle* gaat toch zeker wel te ver, als hij sommige martelaarslegenden in de Christelijke kunst wil afleiden van de door vermanlijking ontstaande abnormale beharing, welke ten gevolge van een adenoom in de bijnier kan tot stand komen.

De gestalte van de H. Magdalena zien we door *Tilman Riemschneider* weergegeven met een volledig behaard lichaam. Volgens de legende is dit haarkleed een gave Gods geweest om haar naaktheid aan het schendig oog van haar belagers te onttrekken. *Rössle* noemt in dit verband ook nog een zich in de St. Johanneskerk te Saalfeld in Thüringen bevindend steenrelief van de *H. Kummernis*: een aan een kruis hangende jonkvrouw met volle baard.

Of de in oude reisverhalen, bij voorbeeld het „*Livre de Merveilles d’Inde*”, voorkomende vrouwen met baarden, evenals een tekening in „*Het Boek der Natuur*” (fig. 99), iets met masculinisatie te maken hebben, wil ik in het midden laten.

Tenslotte noemen wij nog de, vooral op Java en Bali bekende maskers, welke niet zelden, zoals *Noosten* ⁵⁸⁾ duidelijk heeft aan-

getoond, min of meer natuurgetrouwe nabootsingen zijn van bestaande pathologische afwijkingen. Tot bovenstaande voorbeelden moeten wij ons beperken en in het volgende hoofdstuk zullen wij overgaan tot de wonderlijke wezens, die we in oude reisverhalen tegenkomen.

Misvorming als fabelmezen.

IJNA iedereen, die wel eens iets gelezen heeft van de kerkelijke en profane literatuur uit de Middeleeuwen, zal dadelijk enkele eigenaardigheden hebben opgemerkt, die kenmerkend zijn voor het Middeleeuwse gedachtenleven.

Globaal gezien, vallen vier dingen in het oog.

1. De literatuur — ook de profane — is doordrenkt met bijbelse waarheden, goddelijke vermaningen en stichtelijke zinsneden.
2. Er is een overheersende drang naar het wonderbaarlijke, het groteske en het fantastische.
3. De neiging tot moraliseren uit zich in satires, allegorieën en parabels.
4. De werken zijn volkomen onwetenschappelijk en geven blijk van zeer groot gebrek aan zelfcritiek.

Het is onmogelijk de Middeleeuwse literatuur in te delen in verschillende groepen. De grenzen tussen theologische, wijsgerige en wetenschappelijke verhandelingen, en reisverhalen, fabels en zo voort, zijn uiterst vaag of bestaan in het geheel niet. We vinden vaak in éénzelfde werk alle bovengenoemde eigenaardigheden tezamen. Misschien is dit een gevolg van het feit, dat vele Middeleeuwse „wetenschappelijke” schrijvers, speciaal de kroniekschrijvers, zich geroepen voelden, over alles, wat in die tijd bekend was, te schrijven: over de bijbel en over de duivel, over wiskunde en sterrekunde, over geschiedenis en aardrijkskunde, over alchemie, biologie en natuurlijk ook over geneeskunde. Daarnaast treft men bepaalde werken aan, waarin enkele van de vier bovengenoemde eigenaardigheden sterk overwegen, bij voorbeeld de Middeleeuwse reisverhalen en visioenen. De voor ons gevoel bizarre smaak, de ongeremde fantasie en het ontstellend gemis aan zelfcritiek komen hierin wel het sterkst tot uiting.

Toch werd alles, wat geschreven en gedrukt was, in die tijd voor waarheid gehouden. De Middeleeuwer mocht een goed mensenkenner zijn, die de zwakheden van zijn medemens en de corruptie in de maatschappij op vaak uiterst scherpe en geraffineerde wijze kon hekelen, op wetenschappelijk gebied stond hij nog in de kinderschoenen; hij was een kind, dat men alles kon wijsmaken en dat gaarne een absurde verklaring voor waarheid

aannam. De Middeleeuwer hield, evenals het kind, van griezelen, van wonderverhalen en spookgeschiedenissen. Het aantal boeken, gevuld met dergelijke literatuur, is zeer groot.

Ook reeds in de vroegste oudheid waren de reisverhalen populair, die even fantastisch van inhoud waren als in de Middeleeuwen. De oorsprong moeten we weer in het Oosten zoeken. De zeevaarders zorgden, dat de stof voor dergelijke verhalen nooit uitgeput raakte. Ze trokken naar vreemde landen, niet alleen om avonturen te beleven, maar ook om nieuwe handelsbetrekkingen aan te knopen. De zucht naar avontuur en het gretig gehoor, dat ze na hun reizen hadden, brachten hen er toe te fabuleren, de belevenissen en al wat ze gezien hadden op groteske manier te vervormen, want des te groter de verschrikkingen waren, welke ze hadden doorstaan, en des te fantastischer de wonderen, die ze op hun tochten hadden aanschouwd, des te hoger zagen hun tijdgenoten tegen hen op.

Ook politieke overwegingen waren soms de drijfveren tot allerlei gefingeerde belevenissen. De Phoeniciërs deden dit bij voorbeeld om te voorkomen, dat anderen hun handel zouden beconcurreren. Ze strooiden ter afschrikking de meest zonderlinge verhalen rond. Verschillende veroveraars, zoals *Alexander de Grote*, waren vergezeld van geschiedschrijvers, die tot taak hadden, de heldendaden te vereeuwigen. Hierbij speelde ook de fantasie bewust een grote rol, daar het aantal aanschouwde en overwonnen afgrijselijkheden recht evenredig was met de populariteit van de veldheer.

Toen het Christendom zich over de beschaafde wereld had uitgebreid, was niet alleen het aanknopen van handelsbetrekkingen het doel van de reizen, doch ook de verdere verspreiding van het Christelijk geloof.

De met de handelslieden meereizende geestelijken traden tevens op als verslaggevers van de reizen, welke voornamelijk naar Azië gericht waren. Zo nam men een schat van Oosterse wonderverhalen en legenden mee naar het Westen. Op deze manier werd, behalve Azië en Indië, later ook Afrika min of meer bekend, hoewel men Zuidelijk niet verder was gekomen dan Ethiopië, waarheen dan ook vele fabelmonsters werden verplaatst, toen deze in Azië onvindbaar bleken te zijn. Dat de bekendheid met Afrika gering was, moet geweten worden aan het geheel ontbreken van handelsmogelijkheden en tevens aan de onbeschaafdheid der bevolking. Wel had men contact met Arabische landen. Hier vond men, behalve koopwaar, veel begerenswaardigs voor hart en geest, bij voorbeeld algebra, astrologie, alchemie, en daarnaast vele wonderverhalen, zoals wij deze kennen uit „Duizend en één nacht”.

Het contact met het Westen kwam eerst later, ongeveer toen de Romeinse civilisatie voorgoed was gevestigd in onze streken. Na de kerstening van Ierland werd ons land overstroomd met Keltische en Ierse sagen, welke zeer populair zijn geworden. Verhalen als de reis van *Sint Brandaen* vormden lange tijd de hoofdschotel van de Middeleeuwse vertellingen. De Noormannen zorgden voor het contact met het Noorden en brachten de IJslandse en Scandinavische sagen in onze streken. Zij hadden verre tochten ondernomen naar het Westen, waar ze reeds lang voor Columbus Amerika hadden ontdekt, zij het dan veel Noordelijker. Tenslotte zorgden *Vasco da Gama* en *Columbus* er voor, dat het geloof aan wonderlanden nog toenam.

Alle reizen, in de loop der tijden gedaan, zijn meest in de Middeleeuwen opgetekend. Vaak verhaalde de ene reiziger dezelfde belevenissen als de ander: de reisverhalen werden vermengd, weer ontward, opnieuw door elkaar gegooid, zodat er uiteindelijk weinig anders overbleef dan een samenraapsel van alle in die tijd bekende verhalen. De wonderwezens werden nu eens in het Oosten, dan weer in het Zuiden of Westen gelocaliseerd.

Naast de reisbeschrijvingen had het Middeleeuwse volk nog een andere bron van vertellingen, namelijk het stereotype relaas van de tot leven teruggekeerde gestorvene, over zijn gewaarwordingen in hemel, hel en vagevuur. De meeste van deze verhalen stammen uit oude heidense Ierse sagen, welke in Christelijke vorm waren gegoten, zoals de *Navigatio Brandani*, *Tondalus' Visioen* en *St. Patricius' Vagevuur*.

Het was aan de uitvinding van de boekdrukkunst te danken, dat alle wonderverhalen opnieuw werden verzameld en gedrukt, zodat tegen het einde der Middeleeuwen een ieder zijn hart kon ophalen aan alle mogelijke fantastische reisbeschrijvingen, visioenen en griezelverhalen.

Voor de Middeleeuwse reis- en wonderverhalen kunnen we, in grote lijnen, drie bronnen van herkomst aangeven.

1e. Het Oosten: Egypte, Syrië, Griekenland, Italië, Indië, China en de Noord-Afrikaanse kuststreek.

2e. Het Westen: Ierland, Atlantis en later Amerika.

3e. Het Noorden: Skandinavië en IJsland.

De onder 1e. genoemde verhalen waren verreweg het talrijkst, daar het contact met het Oosten — mede door de invloed van het Heilige Land en door de uit het Oosten naar onze streken overgebrachte beschaving en wetenschap — veel sterker was dan met andere streken.

De oudste reis- en wonderverhalen kwamen dan ook uit het

Oosten en werden door kruisvaarders, zendelingen, handelslieden en andere reizigers bij ons bekend. Oude aantekeningen van *Herodotus*, *Plinius* en anderen werden vertaald. Deze verhalen werden rondverteld, opnieuw opgetekend en verzameld, onder anderen in het „*Livre des Merveilles*” en tenslotte in de tweede helft van de 15e eeuw voor het merendeel gedrukt, waardoor ze een nog grotere bekendheid kregen.

Een goed overzicht van de reizen en wonderverhalen vanaf de vroegste oudheid kan men vinden in „*Pioniers*” van *Mr. W. J. van Balen*. Uit dit werk heb ik vele van de hier volgende gegevens verkregen. Een van de eerste reisbeschrijvingen is die van de Griekse Indiëvaarder *Skylax* (508 v. Chr.). Dit werk is helaas verloren gegaan, doch een Byzantijns schrijver uit de 12e eeuw, *Joannes Tzetzes*, vermeldt, dat *Skylax* reeds een beschrijving gaf van wondermensen, die hij in Indië ontmoet had, zoals schaduwvoeters, die één grote voet hadden, welke bij de siësta in de hoogte gehouden werd ter beschutting tegen de zon; mensen, met zeer grote oren, waar ze zich geheel in konden wikkelen, en cyclopen, mensen met één oog midden op het voorhoofd.

Herodotus (485 v. Chr.) beschrijft ook vele wondergedaanten. Hij vertelt over de woestijn der Sahara, die bevolkt zou zijn geweest met leeuwen, beren, olifanten, ezels met horens en wezens zonder hoofd, die de ogen op de borst droegen. Dit alles hadden de Lybiërs over hun eigen land verteld. Het verhaal over wezens zonder hoofd, doch met de ogen op de borst, komt overigens zeer vaak voor. Dergelijke monsters vinden we bij vrijwel alle schrijvers over Indië en worden ook in de omzwervingen van *Sindbad de Zeeman* vermeld. Ook *Herodotus* noemt de expeditie van *Skylax*. Verder vertelt hij van het Skythenland, dat is Rusland van Donaumonding tot Kaukasus, waar wonderlijke volken zouden gewoond hebben: een kaalhoofdige volk, mensen met geitepoten, mensen, die zes maanden achtereen sliepen, en zo voort. Meer naar het Noorden zouden éénogigen hebben gewoond en griffioen, die schatten bewaakten.

Holländer ⁵⁷⁾ vermeldt, dat door *Ravisius Textor* een notitie is gevonden van *Herodotus*, waarin wordt gesproken over eierleggende Selenesische vrouwen en Hebridische ganzen, die aan de bomen groeien (zie fig. 16).

Een andere Griek, *Ktesias*, die met de 10.000 Grieken van Xenophon naar Azië trok en daar later lijfarts werd van de Koning van Perzië, geeft vele berichten over Indië. Hij vertelt, dat daar een volk leeft met hondekoppen: wezens met staarten, die een behaarde huid bezitten en blaffen; hiermede zijn vermoedelijk mensapen bedoeld. Verder zouden er mensen wonen met acht

vingers en acht tenen. Hij beschrijft ook de flaporen en de pygmaeën, die als slaven bij de Indische vorsten werkten. Griffioenen zijn er bij de vleet.

Alexander de Grote achtervolgde de verslagen Koning *Darius* en later diens moordenaar *Bessus*. Hij kwam zo in Centraal-Azië. In de stad *Naracanda* (Samarkand) hoorde hij veel vertellen over het wonderland Indië en besloot dit sprookjesland te veroveren. Een uitvoerig verslag hiervan gaf *Flavius Arrianus*, een Griek uit *Nikomedia* in Klein-Azië, die leefde van 96 v. Chr.—160 n. Chr. Hij schreef een boek over Indië en tevens in zeven delen de geschiedenis van *Alexander de Grote*. In dit verhaal is onder anderen sprake van de strijd van *Alexander* tegen een monsterras, dat zes handen had (zie fig. 491). *Alexander* zou niet verder Oostelijk dan *Lahore* zijn geweest, doch na zijn dood ondernam *Selenkos*, die het Oostelijk deel van *Alexander's* rijk beheerde, een veldtocht naar Indië. Hij zond de Griek *Megasthenes* (300 v. Chr.) naar *Palibothra* (Allahabad). Deze woonde daar jarenlang en heeft uitvoerig de wonderen van Indië beschreven. Men vindt hem geciteerd bij *Diodorus Siculus* (50 v. Chr.), *Strabo* (83 v. Chr.—19 n. Chr.) en *Arrianus*. Hierin ontmoeten we weer flaporen en éénogigen en verder neuslozen, mensen met de voeten naar achteren gedraaid en schaduwvoetigen. Aan de bron van de *Ganges* zou een mensenras gewoond hebben, dat leefde van het inademen van geuren.

De grootste bron van wonderen is voor de Middeleeuwse schrijvers waarschijnlijk *Plinius* (23—79 n. Chr.) geweest. In zijn „*Historia Naturalis*” komen tal van wonderverhalen voor. We lezen hier, dat, naast de *Skythen*, in het Noorden de *Arimaspers* woonden, die één enkel oog midden op het voorhoofd hadden. Ze leefden in voortdurende oorlog met de griffioenen, die het goud uit de groeven haalden. Bij andere mensenetende *Skythen* zou een dal geweest zijn, waarin wilde mensen leefden, wier voeten naar achteren gekeerd zijn. Ook wordt verteld over een volksstam, waarvan de leden groene oogappels hadden en reeds als kind grijs haar. Ze konden 's nachts beter zien dan overdag. Dit zijn waarschijnlijk albino's geweest. Achter de *Nasomanen* woonden de *Andragynen*, manvrouwen, die van beiderlei geslacht waren en wederkerig huwden. Voorts zou in de bergen een mensenras voorkomen met hondekoppen, dat zich in dierenvellen kleedde en kon blaffen.

Plinius zegt, dat er volgens *Ktesias* mensen leefden met één grote voet, waarop ze met wonderbare snelheid konden lopen. Hij noemt ze *Sciapoden* of schaduwvoeters. Westelijk van de *Troglodyten* leefden de *koplozen*, een ras, dat de ogen op de schouders droeg. Hij vermeldt ook de *IJszee* in het Noorden en

spreekt over het eiland Balcia (de Baltische landen?), waar mensen met paardepoten en flaporen woonden.

In zijn 10e boek vertelt *Plinius*, hoe in Rome allerlei natuurwonderen in een tempel te bezichtigen waren, zoals zeldzame vogels, reuzenslangen, schildpadden, witte herten, walvisribben en zo voort. Hij schrijft, dat *Claudius* in 47 n. Chr. de vogel Phoenix vertoonde en voorts, dat er uit mensenleden samengegroeide dieren waren te zien.

Onder *Claudius* werd eens een hippocentaur in Arabië levend gevangen, eveneens een Satyr. In het 9e boek wordt gesproken over een op een schelp blazende Triton.

In de Romeinse tijd kennen we menige „Periplous” (rondvaart) langs een bepaalde kust. De boeiendste is die van *Flavius Arrianus* (96 v. Chr.—180 n. Chr.) In zijn „Rondvaart langs de Zwarte Zee en de Indische Oceaan” zijn de „hippoprosopoi” (mensen met paardekoppen) beschreven, die aan de Oostkust van Indië geleefd zouden hebben.

De oude schrijvers *Livius* (59 v. Chr.—17 n. Chr.) en *Pausanias* (2e eeuw na Chr.) vermelden in hun werken tal van bijzonderheden over fabelwezens en monsterrassen. In de boeken van *Livius* worden een aantal wondergeboorten genoemd. *Pausanias* heeft onder anderen veel geschreven over de mythologie. Hij geeft, evenals *Plinius*, berichten over de rariteitencabinetten uit de eerste Christelijke eeuw en beschrijft een triton, die hij persoonlijk had gezien: „Op het hoofd groene haren, met schubben bedekt, onder de oren kieuwen, een neus als van een mens, de mond breed met tanden als van een wild dier, nagels als schelpen en in plaats van voeten een staart”.

De Romeinse kennis omtrent Indië berustte in hoofdzaak op datgene, wat *Ptolomaeus* (100—150) ervan verteld had. Deze schreef een geographische syntaxis. Hij plaatste de schaduwvoetigen in Afrika ten Zuiden van de Maanbergen, bij de meren van de Nijl.

Pomponius Mela († 40 n. Chr.) vermeldt in zijn Romeinse Aardrijkskunde ook mensen zonder hoofd met het gezicht op de borst. Voorts beschrijft hij satyrs — waarschijnlijk grote apen — stomme mensen zonder mond, die door de neus moeten eten en drinken en verder pygmaeën, die in voortdurende strijd leefden met kraanvogels (zie fig. 17). Dat ook *Homerus* deze strijd bezongen heeft, is algemeen bekend.

De kerkvaders, de *H. Hieronymus* (340—420), de *H. Augustinus* (354—430) en de *H. Isidorus* (560—636) hebben volgens *Gossaert*⁵¹) het bestaan van monsters, zoals *Plinius* en andere naturalisten beschreven hebben, niet kunnen loochenen. Deze monsters werden door hen in verband gebracht met de satan. De monster-

rassen zouden volgens *Pierre Comestor* verschenen zijn na de zondvloed. De H. Augustinus schrijft, volgens *Holländer* ⁵⁷⁾, in zijn werk „*De Civitate Dei*”: „Toen ik nog bisschop van Hippo was, kwam ik met enige Christelijke slaven naar Ethiopië om het evangelie van *Christus* te leren. Daar zagen we mannen en vrouwen, die geen hoofd hadden, maar de ogen op de borst bevestigd, de overige leden als bij ons.”

De Monnik *Beatus Libaniensis* schreef in 776 een boek over de verspreiding van het Christendom over de wereld. Hij geeft daarin een kaart, bekend uit de zogenaamde Osmacopie naar *Beatus* uit 1203. Op deze kaart komt een 4e werelddeel voor, dat bezuiden Afrika ligt. Hierheen plaatst hij de schaduwvoetigen uit de Griekse verhalen. Het paradijs ligt volgens hem in het Oosten, ten Zuiden van China.

Gossaert ⁵¹⁾ haalt een oud anonym document *) aan, dat handelt over monsters. Men vindt hierin beschrijvingen van mensen met 24 vingers, van paardmensen, tweekoppige monsters, éénhoorns, dwergen, reuzen, hondmensen, schaduwvoetigen, hermaphrodieten, mensen die door de neus eten, koplozen, flaporen en zo voort.

Van de Arabieren zijn vele wonderverhalen afkomstig, die ook in onze streken populair geworden zijn, zoals de avonturen van *Sindbad de Zeeman*, welke, evenals de *Odyssee*, een samenvatting inhouden van allerlei half legendarische, half zelfbeleefde avonturen. Ook in deze verhalen komen cyclopen, pygmaeën, en zo voort, voor.

Een Arabisch schrijver, wiens verhalen grote bekendheid verwierven, is de Moor *Aboe Abdoellah Mohammed* of *Ibn Batoeta*, geboren in 1304. Tot 1353 reisde hij, 30 jaren achtereen; hij bezocht de gehele toenmaals bekende wereld. Deze verhalen zijn in 1355 te boek gesteld door *Mohammed Ibn Joezai* en zijn in het algemeen geloofwaardig. Wel beschrijft hij de éénhoorn en de yogi's, die door de lucht zweefden; ook is er sprake van eilanden, waar de bevolking op paradijsachtige wijze leefde.

De eerste reizigers naar China waren in de Middeleeuwen niet altijd kooplieden, doch ook monniken, die reisden om het geloof te verspreiden. Het Christendom drong aanvankelijk diep in Azië door. De H. *Thomas* (2e Chr. eeuw) en later *Nestorius* (4e eeuw) trokken naar Azië en vestigden daar bisdommen. In 635 werd een poging gedaan om de Chinezen te bekeren. In de 9e eeuw bereikte het Nestoriaanse Christendom zijn hoogtepunt in China, doch reeds in 845 ving de verdrijving van de Christenen

*) Vermeld door *Berger de Xivrey* in „*Traditions tératologiques*”. Paris 1846, pag. 4 onder de titel: „*De Monstris et Bellis*”. (Xe eeuw).

aan, zodat in het jaar 1000 zo goed als alle Christelijke nederzettingen waren verdwenen.

In Europa bleef men echter nog hardnekkig geloven aan het voortbestaan in het verre Oosten van krachtige Christelijke staten, geregeerd door vorsten, die zowel pronklievende Oosterse potentaten waren, als bescheiden en zelfopofferende predikers. Deze gefabuleerde Christelijke wereld in het Oosten condenseerde zich in het gedachtenleven van Europa tot het rijk van Priester *Johannes*. Deze „*Paep Jan*” was een legendarische figuur, waarin men stellig geloofde en die gedurende de gehele Middeleeuwen populair geweest is. Men zag in elk Oosters potentaat, die geen Islamiet was, een bondgenoot, vooral als het een Christelijk heerser was; zo ook met Priester *Johannes*. Ter versterking van het Christelijk geloof heeft men jarenlang getracht contact met hem te verkrijgen, teneinde tezamen de Islam te bestrijden. Dit zoeken naar zijn rijk was mede oorzaak van het herontdekken van Indië, China, de Kaap en zo voort. In 1145 werd voor 't eerst melding gemaakt van het bestaan van deze onbekende alleenheerser. De monarch zou 507 jaar oud en een afstammeling van de Drie Koningen zijn. Er verscheen een apocryph document, eerst in het Grieks geschreven, later vertaald in het Latijn en in het Frans. „*Lettre de Prastres Jehans à l'empereur de Rome*”. Het was een brief, in 1164 gericht aan Keizer *Menoel I* van Byzantium, die hem doorzond naar Keizer *Barbarossa*. Priester *Johannes* nodigt in deze brief Paus en Keizer uit om hem te komen bezoeken. Hij werpt zich in dit schrijven op als de grootste vorst der wereld, die 72 koningen onder zich heeft en geeft een beschrijving van zijn land, dat veel overeenkomst toont met het land van belofte uit heidense Ierse sagen. Mijn land — aldus *Paep Jan* — is vol melk en honing en wordt doorstroomd door de Indus, afkomstig uit het Paradijs. De bedding ervan is vol juwelen. Drie dagen reizen van het Paradijs is de jeugdfontein, waarin men na een enkel bad de leeftijd van 30 jaar herkrijgt en welke bron alle kwalen terstond geneest. Ook is er een levensboom. In het paleis zitten dagelijks 30.000 man aan een tafel met poten van amethyst. Deze poten maken, dat niemand dronken kan worden. Na een opsomming van grillige opsnijderijen, de één nog grotesker dan de andere, volgt een beschrijving van dieren en mensenrassen in zijn rijk. Hier leven olifanten, dromedarissen, kamelen, krokodillen, centauren, wilde ezels, rode en witte leeuwen, griffioen, wijze ossen met zeven horens, stomme mensen, dwergen, die slechts oorlog voeren met kraanvogels, hondmensen, vroegere ongelovigen, door Alexander in holen opgesloten, dwergen uit het land van Pinçonië, die nooit groter worden dan

kinderen van zeven jaar, amazones, mensen met horens en één oog vóór en drie of vier ogen van achteren, alsmede mensen met paardepoten.

Hoewel de Paus hem terugschreef, is hij nooit gevonden, en toch vermelden bijna alle Middeleeuwse reisverhalen over Azië het land van Priester *Johannes*. Verschillende expedities trokken naar het Oosten om het bestaan van *Paep Jan* te controleren, doch ze slaagden er zelfs niet in om te ontdekken of deze in Azië of wel in Afrika (Abessinië) regeerde.

Steeds weer reisden gezantschappen van het wereldlijk en kerkelijk gezag naar de geheimzinnige landen in het Oosten, deels op zoek naar Priester *Johannes*, deels om te trachten de volkeren tot het Christendom te bekeren. Zo zijn reizen beschreven van de geestelijken *Willem van Ruusbroec* (1253), *Carpini* en *Oderico van Pordenone* (1286—1331).

Ook *Simon de St. Quentin* zou zijn uitgezonden om in contact te komen met Priester *Johannes*. Dit vermeldt tenminste *Vincentius van Beauvais* († 1264) in zijn „*Speculum historiae*”. Dit werk van de Dominicaner monnik is een encyclopaedie over profane wetenschappen, waarin de meeste Oosterse legendarische verhalen zijn verzameld. Het Oosten wordt beschreven als een wonderlijk paradijs, rondom een klaterende fontein met bloemen, en omgeven door een muur van vlammen. Een engel voorkomt het binnendringen van boze geesten. Dit land omsluit „l'Ynde et l'isle appelée Capiobane”, hetwelk vol kostbare stenen is en waar olifanten, stieren, éénhoorns en adders, van 3 voet lang, leven. Er staan appelbomen van 60 voet hoog. Daar wonen dwergen van twee duim groot, die 8 jaar leven en op hun derde jaar huwen. In dit land komen ook monsters voor. Hij noemt deze „Géants”, „Cynocéphaliens” of hondmensen, „Leumans” of koplozen, met het gelaat op borst of rug, „Pavéchiens” of flaporen, „Arrabathéiens” uit Ethiopië, die naar de grond gebogen zijn als dieren. Andere wezens hebben een zo grote onderlip, dat ze bij sterke zon hun gelaat er mee bedekken. „Sathyriens” zijn gevormd uit een mens met een koeiekop en geitepoten, „Cyopédiens” zijn schaduwvoetigen. „Anthypodiens” uit Lydië hebben hun voeten naar achteren staan. Ook worden beschreven „Arismapiens” uit Dycélon, die slechts één oog hebben en „Pélopidiennes”, vrouwen met dubbele oog-appels. Wanneer deze ogen ronddraaiden, was de aanblik zo verschrikkelijk, dat men bij het aanschouwen, stierf. Ook vermeldt hij mensen, die louter leven van de reuk van appels.

De verhalen van *Vincentius de Beauvais*, die in 1473 in Straatsburg gedrukt zijn, maakten in die tijd grote opgang.

Jacob van Maerlant († 1300) heeft in zijn „*Spiegel historiae*”,

een Nederlandse bewerking op rijm van *Vincentius de Beauvais* gegeven. Het volgende fragment is hieraan ontleend:

Ook vindt men in sommige landen
menigen sterken reus,
die 12 ellen lang is.
Ook is er een volk, zo klein en gebrekkig,
nauwelijks — naar we lezen —
drie voet of een el lang.
Er zijn vrouwen — hoor ik vermelden —
die slechts één keer kinderen dragen
en die worden grijs geboren
en als ze oud zijn — zo vernemen wij —
wordt hun haar geheel zwart.
Daar wonen andere vrouwen,
die vijf kinderen dragen in één dracht,
maar deze leven slechts acht jaren.
Ook bestaat er een volk,
dat rauwe vissen eet
en het zoute zeewater drinkt.

.....
Naar ons Sint Hieronymus leert,
vindt men een soort volk,
met hoofden gelijk hondskoppen,
met dierenhuiden bekleed.
Er groeit een ander volk,
die lieden hebben zó kleine monden,
dat zij door een dun riet
inzuigen moeten datgene, waarvan zij leven.
Daarnaast is een ander volk,
dat mensen eet — naar wij vernemen —;
zij volgen het spoor der lieden
op de reuk, dat is hun manier,
tot zij komen aan een rivier.
Andere lieden zijn er,
die heten Arimaspi
of cyclopen in het Latijn;
die hebben slechts één oog
en dat staat hun vóór in 't hoofd.
Een ander volk is er geschapen,
dat loopt zeer snel,
op één voet en niet meer,
maar die voet is zo breed,
dat zij tegen de hete zon
zich ermee beschermen,

waar zij ook op enige plaats rusten.
Andere lieden — geloof dit —
vindt men zonder hoofd;
hun ogen staan in hun schouders,
uit de borst komen twee gaten
voor neus en mond;
ijselijk zijn zij als een hond.

Waren het aanvankelijk alleen de Griekse handelslui, die reisden naar het verre Oosten, na \pm 1100 waren het in hoofdzaak de Italiaanse kooplieden. De meest bekende zijn wellicht de drie gebroeders *Polo*, die op zoek gingen naar de schatten van de Oriënt. De twee oudste broers reisden van 1250—1260 naar het Tartarenrijk, naar de grote Khan en naar China. Op een tweede reis namen ze *Marco Polo* mee, die weldra de leiding op zich nam en die tevens als verslaggever van de avonturen optrad. In zijn verbeeldingskracht sleepte hij de gehele wereld mee. Hij beschrijft een passage over Priester *Johannes* (Boek I) en geeft een verslag van de oorlog tussen Mongolen onder *Dzengis Chan* en de troepen van Priester *Johannes*.

In 1275 kwamen de *Polo's* opnieuw bij de *Grote Khan*. Zeven jaar bleven ze daar en *Marco* vertrok zelfs als vertrouwensman naar Indië, tot in Siam en op Java. Na een verblijf van 17 jaren keerden ze naar Venetië terug.

In deze reisbeschrijvingen staan weer tal van wonderen vermeld. *Marco Polo* beschrijft mensen met hondekoppen, verder twee eilanden, een met enkel mannen en daarnaast een vrouweiland. Ook vertelt hij van een eiland in de buurt van Madagascar, waar een reusachtige arend, de vogel *Ruc*, leefde, die olifanten verslond. Verder beschrijft hij een grote slang met twee geklauwde poten en gloeiende ogen.

Een aardige passage, waaruit blijkt, hoe inheemsen zich verrijkten ten koste van goedgegelovige Westerlingen, vinden we in Boek III, Kapittel 12. *Marco Polo* geeft hierin een beschrijving van een Koninkrijk Basma, gelegen aan de Noordkust van Sumatra. Hier werden gedroogde lichamen van kleine menselijke creaturen als curiositeit aan kooplieden verkocht. Het waren in werkelijkheid geprepareerde kleine mensapen, die men, met uitzondering van de baard, geheel had geschoren en daarna in een houten kistje gelegd had. Ze werden destijds voor Pygmaëen gehouden.

De reizen van *Marco Polo* werden in 1477 te Neurenberg in het Duits vertaald en gedrukt.

Een andere opmerkelijke reis is gemaakt door *Oderico van Pordenone* (1286—1331), een Italiaans geestelijke. Deze bezocht

onder anderen Sumatra, Java, Borneo, China, Tibet, Afghanistan en Perzië. In 1330 heeft hij zijn reisverhaal te Padua gedictieerd. Ook hij maakt gewag van hondmensen, os-aanbidders, pygmaeën, vrouwen, die op hun 5e jaar moeder worden, ja zelfs van bomen, waaraan meloenen groeien, waaruit lammetjes komen.

„In de tijd”, aldus *Holländer* ⁵⁷⁾, „waarin de gezichtskring der mensheid steeds groter werd, was de onderscheiding tussen reële en wonderbaarlijke verschijnselen niet eenvoudig. Daar de twijfelaars dikwijls ongelijk kregen, steeg de geloofwaardigheid ten opzichte van het geziene”. Reizigers uit vreemde landen buiten deze gemoedstoestand uit en schilderden hun belevenissen in steeds feller kleuren.

In die geest moeten we ook zien het tot in de vorige eeuw beroemde verhaal van *Jean de Mandeville*, wiens bestaan thans zeer in twijfel wordt getrokken. In elk geval staat vast, dat hij nauwelijks of niet heeft gereisd, maar een gefabuleerd verhaal schreef in 1356, waarin hij gehele stukken ontleende aan *Oderico van Pordenone*, aan *Vincentius van Beauvais* en ook aan de Arabische verhalen, zoals „De Magneetberg” uit *Sindbad de Zeeman*.

Het verhaal is dus een mystificatie, vermoedelijk geschreven door de Luikenaar *Jehan d'Outremuse*; een samenraapsel van allerlei wonder- en reisverhalen, waarin de bekende gestalten (schaduwvoeters, pygmaeën, koplozen, cyclopen, flaporen, bokkepoten en griffioenen) weer naar voren treden. Ook hij vertelt van het eiland der vrouwen, van neuslozen, grootlippigen, mensen, die op handen en voeten lopen, mensen, die in bomen wonen, hermaphroditen, van mensen met vier tenen aan de voeten of die op de kuitten lopen en van centauren.

Een exemplaar van de reis van *Mandeville*, gecopiëerd in 1470, bevindt zich in het Museum Meermanno-Westrhenianum te Den Haag. In 1481 verscheen de eerste druk te Augsburg en in 1485 een Nederlandse vertaling te Zwolle.

De Middeleeuwse reisverhalen zijn verzameld en beschreven van 1366—1383 door de Benedictijner monnik *Jean de Long d'Ypres*. Hij gaf zijn werk de titel „Livre des Merveilles”. Dit manuscript bevindt zich in de bibliotheek te Parijs; het is een bloemlezing van de bekendste 13e en 14e eeuwse verhalen over reizen naar het Oosten, verlucht met 265 miniaturen. Hierin treft men onder anderen aan: de reizen van *Marco Polo* (1271—1295), *Oderic de Pordenone* (1331), *Guillaume de Boldensela* (1336), *Jean de Mandeville* (1322—1356) en de brieven van de *Grote Khan* (1330—1339) en van *Jean de Cor* (1330—1346). Natuurlijk ook in deze werken weer de wonderwezens, die reeds

beschreven waren door *Herodotus* en *Plinius*, zoals cyclopen, hoofdloze wezens, dieren met mensenhoofden, hondmensen, fabeldraken, woestijnmonsters en zo voort (zie fig. 18). Soortgelijke beschrijvingen zien we in „Le Livre de Merveilles d'Inde” van *Jehan Wauquelin* (1415). Dit bevat verhalen van reuzenvrouwen met dierenhuid en horens, van vrouwen met baarden, vrouwen met gouden haren, mensen met paardekoppen, éénogigen, mannen geel gelijk goud en zes voet lang, en koplozen, die hun ogen, neus en mond op de borst dragen.

Uit 1433 stamt „La Grande Chronique des Pays Bas”. Ook hierin worden verschillende monstra beschreven, onder anderen een beschrijving van een zeemonnik uit Polen (zie fig. 531). Tegen het einde van de XVe eeuw (1493) werd te Neurenberg door *Koberger* het „Liber Chronicarum” van *Hartman Schedel* gedrukt, beter bekend als „*Schedel's Kroniek*”.

Een Duitse uitgave hiervan door *Hannsen Schoenperger*, verscheen in 1500 te Augsburg onder de titel: „Boek der Kronieken en geschiedenis van het begin van de wereld.” Het boek is rijk geïllustreerd en bevat onder meer vele wonderverhalen. Men leest hier, dat in het land van India mensen wonen met hondkoppen, die blaffen, zich voeden met vogels en zich kleden in dierenhuiden: „Idem in het land Lidia worden ettelijken zonder hoofd geboren en hebben mond en ogen (op de borst). Idem Oostelijk hebben slechts één oog op het voorhoofd, of eten slechts dierenvlees. Ettelijken zijn van tweeërlei geslacht, de rechter borst is manlijk, de linker vrouwelijk en vermengen zich onder elkaar en baren. Idem tegen het paradijs, bij de rivier de Ganges zijn mensen, die niets eten, want ze hebben zo'n kleine mond, dat zij de drank met een riet moeten opzuigen en leven van de smaak van appels en bloemen en sterven spoedig van boze smaak. Daar zijn ook mensen zonder neus. Ettelijken hebben zulke grote lippen, dat ze daarmee hun gehele gelaat bedekken. Idem ettelijken zonder tong, die elkaar hun mening duiden met wenken als kloosterlingen. Idem in het land Sicilië hebben sommigen zo grote oren, dat ze het gehele lichaam daarmee bedekken. Idem in het land van Ethiopia wandelen ettelijken zo voorovergebogen als het vee en leven vierhonderd jaar. Idem hebben ettelijken horens, lange neus en een ganzevoet, dat vindt U in de *St. Antonius* legende. Idem in Ethiopia zijn mensen met slechts één brede voet en zo snel, dat ze wilde dieren vervolgen.”

„In Westelijke richting waren de aardrijkskundige begrippen van de Middeleeuwer nog veel fragmentarischer”, schrijft *Van Balen*. We weten uit een verhaal, dat in het jaar 565 de Ierse prediker *Brandaen* de Atlantische Oceaan opvoer, steeds naar het Westen. Zeven jaar bleef hij uit. Na zijn terugkomst ver-

telde hij van zijn leven op eilanden met allerlei wonderen. Dit land van *St. Brandaen* is nooit teruggevonden, hoewel er lang naar gezocht is.

Het optreden van de *Vikings* of Noormannen begint \pm 790. Zij verspreidden hier de Noorse en IJslandse sagen. Bijna al deze vermelden de naam Vinland, een legendarisch land, dat niets te maken had met het tegenwoordige Finland, maar gelegen was in de buurt van Virginia of Florida. Reeds het *Islendinga-bok*, een geschiedenis van IJsland uit 1130, vermeldt de naam Vinland. In de „*Heimkringla*” kan men een volledig relaas vinden van reizen naar Vinland en tevens allerlei heldendichten.

Madoc, Prins van Wales, voer in 1170 met enige schepen in Westelijke richting de oceaan op. Hij beleefde merkwaardige avonturen en beschreef later een paradijsachtig land.

Een soortgelijk verhaal is bekend van de gebroeders *Zeno* uit Venetië, die in 1380 in dienst traden van het hoofd der Faroëreilanden.

Zo was het geloof aan het een of ander wondereiland, waarover vage berichten en fantastische geruchten de ronde deden, aanleiding tot vele reizen naar het Westen. Men hoorde spreken over Antilia of het Land der Zeven Steden, over de eilanden van *Sint Brandaen* en het onvindbare eiland Brasil.

Verder dacht men via de Atlantische Oceaan in contact te komen met Priester *Johannes*. Waarschijnlijk is deze zucht naar roem en avontuur tenslotte ook drijfveer geweest tot het omzeilen van de Kaap door *Vasco da Gama* in 1487 en de ontdekking van Amerika door *Columbus* in 1492.

Na deze ontdekkingen werd het geloof aan wonderen nogmaals versterkt. Onder het volk werden vliegende bladen verspreid met verhalen van fabelwezens, zeedragen en wondermensen. Met voorliefde putte men uit *Plinius* en voorzag deze berichten met illustraties. En datgene, waarover in de oudheid de ontwikkelde mensen zouden gelachen hebben, maakte nu opgang, zelfs bij geleerden.

Reeds eerder is er de aandacht op gevestigd, dat, naast de reisverhalen, welke voor het grootste gedeelte uit het Oosten afkomstig waren, nog andere verhalen de ronde deden, die bij het Middeleeuwse volk zeer geliefd waren. Dit zijn de visioenen, de beschrijvingen van hemel, hel en vagevuur door personen, die beweerden, daar onder bepaalde omstandigheden toegang te hebben verkregen. We kunnen deze in zekere zin óók onder het hoofdstuk „Reisverhalen” rangschikken, daar we hier evenzo te doen hebben met een „reis”, in een toestand van schijndood of extase. De zuiver Christelijke visioenen kwamen vaak overeen met de beschrijving van hemel, hel en vagevuur, zoals

we opgetekend vinden in de Apokalypse van *Johannes*. Ze waren zeer menselijk getint: de hellereizigers ontmoetten in de hel verschillende wereldse en kerkelijke personen, wier gedrag hen niet had aangestaan of met wie ze een persoonlijke vete hadden. Dit zien we ook vooral bij *Dante*.

Naast deze zuivere visioenen, zijn er in de Middeleeuwen verhalen bekend van zeevaarders, die op hun tochten bepaalde eilanden zouden hebben bezocht, welke voor paradijs- en helle-eilanden werden gehouden. Dergelijke reisverhalen hebben hun herkomst vooral in Ierland en zijn ontstaan uit de talloze Ierse heidense legenden, die later een Christelijk tintje hebben gekregen.

Op deze „visionaire” reisverhalen wordt in dit werk echter niet verder ingegaan — hoe interessant ze ook zijn —, daar speciaal de menselijke wondergestalte onze aandacht vraagt. Hoewel vol wonderen, zijn de visioenen arm aan dergelijke wondergestalten. Een enkele keer komt men ze tegen, zoals in de „*Navigatio Brandani*”, uit de 6e eeuw, waar sprake is van sirenen, zeekatten en zeepaarden; in „*Imram curaig Maelduin*”, uit de 11e eeuw: reuzenvogels en boommonsters; in „*Imram Maic Riagla*”, uit de 9e of 10e eeuw: mensen met katten-, honden- of varkenskoppen. In „*Tondalus' Visioen*” (12e eeuw) komen tal van wanstaltige duivels voor, terwijl *Dante* (1265—1321) in zijn „*Divina Commedia*” verschillende figuren, bekend uit de Griekse mythologie, zoals de *Minotaurus* en de *Harpijen*, laat optreden.

Wat ons vooral opvalt in de reisverhalen, zijn de talloze wonderwezens, die door vrijwel alle reizigers worden vermeld en die vooral grote belangstelling genoten bij de Middeleeuwse- en ook nog bij 16e eeuwse schrijvers.

Hoewel de 16e eeuwse „teratologen” als *Licetus*, *Lycosthenes* en zo voort, naast de in de reisverhalen vermelde monstra, talrijke fantasiemonsters hieraan hebben toegevoegd (fig. 19 en 20), is het merkwaardig, dat tot het einde van de Middeleeuwen enkele, reeds door *Skylax*, *Herodotus* en *Plinius* beschreven, fabelwezens zich hardnekkig gedurende eeuwen hebben gehandhaafd en steeds weer in elk reisverhaal opnieuw zijn opgedoken. In al die tijd werden geen nieuwe fantasiemonsters vermeld, hetgeen eerst na ± 1500 wèl het geval is geweest.

Bijna in alle verhalen is sprake van schaduwvoetigen, flap-origen, wezens zonder hoofd met het gelaat op de borst, cyclopen, mensen met hondkoppen, met de voeten naar achteren, met kleine mond, pygmaeën en zo voort. Als we deze wezens eens nader bekijken en meer op de beschrijving afgaan dan op de afbeeldingen, waarop ze meestal met de lichaamsverhoudin-

gen van volwassen mensen zijn weergegeven, dan zien we zeer grote overeenkomst tussen deze aan de ongebreidelde fantasie van de illustratoren ontsproten monstra en de ons bekende misvormingen. Zo komt de beschrijving van een wezen zonder hoofd met ogen op de borst overeen met die, welke een leek zou geven van een „anencephaal”, die met het tussen de schouders gedrongen hoofd, vaak de indruk wekt, geen hoofd te bezitten. In de éénogigen herkennen we dan de cyclopen, in de mensen met de voeten naar achteren de aangeboren klompvoetigen, terwijl wezens met kleine mond, zonder neus, met reuzenoren, hermaphroditen en andere in de reisverhalen beschreven wezens eveneens in de teratologie bekend zijn (zie laatste hoofdstuk).

Als men weet, dat in de oudheid en bij de natuurvölkeren een misgeboorte niet als een intieme familie-aangelegenheid werd beschouwd, maar als een bovenaardse aanwijzing; een goddelijke voorspelling of bestraffing, dus als een openbare aangelegenheid, waaruit zelfs mythen en godengestalten konden ontstaan, dan is het waarschijnlijk, dat de reizigers in deze vreemde landen ook hiervan hoorden vertellen. De zucht naar avontuur en overdrijving bracht hen er gemakkelijk toe, uit een zo niet zelf waargenomen misvorming, dan toch uit een aan hen medegedeelde wondergestalte een ganse volksstam op te bouwen, met een dergelijke afwijking behept.

Het is alleszins begrijpelijk, dat de meeste van deze populaire wonderwezens in de overleveringen en de mythologie van verschillende Oosterse volkeren een grote plaats innamen, vandaar dat de reizigers ze ook zagen afgebeeld in ornamenten. Zo komen schaduwvoetigen bij voorbeeld reeds voor in de Aziatische mythologische plastieken; éénogige monsters zonder onderkaak speelden in de ornamentuur op Java een soortgelijke rol als de gargouilles aan de Gothische kathedralen; mensen met dierenkoppen treft men vooral aan in voorstellingen uit de Indische en Egyptische godenleer.

Dat verschillende in de reisverhalen vermelde fabelwezens rechtstreeks uit de mythologie stammen, blijkt zeer duidelijk uit de in deze verhalen beschreven griffioenen, hyppocentauren, satyrs, tritonen, amazones, faunen en zo voort en uit het voorkomen van afbeeldingen van wezens met zes of meer armen en twee of meer hoofden, welke rechtstreeks geïnspireerd schijnen te zijn op Indische sculpturen.

Tenslotte is het vrij zeker, dat bepaalde wonderwezens niets anders geweest zijn dan voor de reizigers onbekende volksstammen of dieren. Waar bij voorbeeld sprake is van mensen met hondekoppen en met staarten, van mensen zonder neus en met viervoetengang of van behaarde mensen en zo voort, is het

duidelijk, dat hiermede een beschrijving is gegeven van een voor het allereerst aanschouwde apensoort, terwijl we daar, waar gesproken wordt van mensen in dierenvellen, van vrouwen met horens, van kaalhoofdigen, grootorigen, grootlippigen, pygmaeën en zo voort, hoogstwaarschijnlijk te doen hebben met indrukken bij de eerste kennismaking met negerrassen, die er een voor de Westerling eigenaardige manier van lichaamsversiering op na hielden. Het is natuurlijk ook zeer goed mogelijk, dat de in diverse reisbeschrijvingen vermelde mensen met dierenkoppen hun bestaan te danken hebben aan bepaalde negerstammen, die zich optuigden met dierenmaskers. Volgens velen zou de gestalte der centauren, half mens half paard, ontstaan zijn in de verbeelding van een volk, dat nog nooit te voren oorlog had moeten voeren tegen vijandige cavallerie.

Dat bepaalde fabelwezens door de ene schrijver in Indië, door de andere in Afrika, Siberië, China of op een of ander slechts in de fantasie bestaand eiland werden geplaatst, is van ondergeschikt belang, gezien de nog zeer gebrekkige geographische kennis van de Middeleeuwse mens. Bovendien waren er bepaalde figuren, die in vrijwel dezelfde vorm als godheid en als sagenfiguur voorkwamen in geografisch ver uit elkaar gelegen landen. Enerzijds is dit misschien toe te schrijven aan het feit, dat bepaalde misvormingen evengoed in China als in Ethiopië werden waargenomen en mythevormend hebben kunnen werken, anderzijds is het een feit, dat er in de verre oudheid, lang voordat de ons bekende reizigers op Indië en zo voort voeren, reeds handelsbetrekkingen hebben bestaan tussen verschillende landen, die over en weer, tegelijk met de handelswaren, ook elkanders wondergestalten overnamen. Bestond er tijdens de Egyptische bloeitijd niet een zijde-weg tussen China en Egypte, die later weer verbroken werd?

Lag de bakermat der wonderwezens misschien in Assyrië, waar sinds onheugelijke tijden elke afwijkende mensengestalte in inscripties werd vastgelegd op lemen tafels (zie hoofdstuk I)? Het is zeer verleidelijk deze vraag bevestigend te beantwoorden, ook al zijn er nog geen andere documenten aan te wijzen, welke deze mening zouden kunnen staven, want daar de fantasie hier vrij spel heeft, is nog alles mogelijk, ja, men zou zich bij voorbeeld zelfs kunnen indenken, dat een Groenlandse reiziger, die toevallig in de Middeleeuwen in onze landstreken verzeild geraakte, bij zijn terugkomst in Groenland ons land beschreven zou hebben als een streek, waar schaduwvoetigen, draken, mensen zonder hoofd en zo voort leefden, want hij had ze zelf immers gezien.... in onze handschriften, kerkelijke sculpturen en zo voort.

Resumerend kan dus gezegd worden, dat de in de reisbeschrijvingen vermelde wondergestalten afkomstig zijn van:

1. misvormingen of daarvan afgeleide fabelfiguren;
2. gestalten uit de Oosterse mythologie en sagschat;
3. apen en andere, de Westerling nog onbekende, dieren;
4. zonderling uitgedoste inboorlingen.

Werden tot ongeveer 1500 deze wonderwezens algemeen door het volk beschouwd als reële, zij het zeer zonderlinge wezens, aan welker bestaan evenmin werd getwijfeld als aan dat van negers en dwergen, olifanten, leeuwen, griffioenen, éénhoorns en draken, in de 16e eeuw, toen de wondergestalten reeds een grote plaats innamen in de literatuur, trokken deze ook de aandacht van anatomen, chirurgen en andere wetenschappelijke lieden. Het is juist de 16e eeuw geweest, waarin lange geschriften, kronieken en monographieën gewijd werden aan deze fabelwezens, die door de meeste schrijvers als grillige misvormingen werden beschouwd. Naar eigen goedvinden werd de reeds zeer grote verzameling wondergestalten uit reisverhalen nog aangevuld met zogenaamd „zelf waargenomen” misvormingen en alle mogelijke, in de Middeleeuwen voorgekomen, wondergeboorten, benevens een groot aantal zelf bedachte of in volksoverleveringen bestaande fantasieproducten. De atlas van *Aldrovandus* spande hierbij de kroon.

Er zijn in die tijd vele misgeboorten beschreven en afgebeeld. Juist deze afbeeldingen tonen aan, welk een ontstellend gebrek aan objectief oordeel nog de boventoon voerde. „Fantasie en subjectieve willekeur heersten onder de druk van het bijgeloof en het slavenjuk der traditie; men kon zich niet tot vrij zelfstandig onderzoek verheffen”, schrijft *Holländer* ⁵⁷⁾, en voorts: „Vele der misvormingen uit deze tijd zijn zuivere fantasieën. Naar oude sagen en vertellingen ontwierp men beschrijvingen en afbeeldingen en geloofde zelfs in volle kinderlijke naïeviteit aan deze uitwassen van eigen fantasie. Dit deden niet slechts de wonderdokters, maar zelfs geleerde mannen, als *Paré*, konden zich niet onttrekken aan de heersende invloeden van hun tijd.”

Holländer voegt hieraan toe: „Volgens de oude traditie werd de hermaphrodiet voorgesteld als een mens, aan welks ene zijde lang vrouwenhaar, een baardloos gelaat, een volle mamma en een vulva, aan de andere zijde een mannelijk gelaat, met lange baard, een vlakke borst en mannelijke genitaliën voorkwamen.” Gezien had een der schrijvers zulk een hermaphrodiet nooit, maar een vast geloof aan het bestaan ervan had iedereen. Zo

werden de monstra van de een door de ander overgenomen. De werkelijk aanschouwde gevallen werden slechts bij uitzondering juist weergegeven; meestal maakte de fantasie zich dadelijk van het gedrocht meester en veranderde zij het in een avontuurlijk geval. Zo was de gelijkenis van het hoofd van een anencephaal monstremet dat van een kat of kikker voldoende om dit wezen als een met een werkelijke katten- of hondkop uitgeruste misgeboorte te beschrijven en af te beelden.

Over de betekenis van de misvormingen waren de meningen verdeeld. Sommigen hielden deze voor onverklaarbare, onheilspellende wonderen of voor een straf van God, anderen echter zagen er het werk in van de duivel, daar men zich niet kon indenken, dat God dergelijke monsters zou kunnen scheppen." De bekendste werken, waarin dergelijke wonderwezens en misgeboorten staan vermeld, zijn onder anderen:

Schedel's Kroniek of het „Boek der Kronieken” van *Hannsen Schoenperger* (1500);

Jacob Rueff, „De Conceptu et generatione hominis”, 1554; een aantal reële en vele fantasie-monstra, waarbij enkele met veel armen en benen;

Fincelius, „Wunderzeichen”, 1556; bevat vele monstra, op fantastische en critiekloze wijze voorgesteld;

Lycosthenes, „Prodigiorum ac ostentorum”, 1557; hierin worden alle wonderen van hemel en aarde vanaf de schepping beschreven en naast enkele natuurgetrouwe afbeeldingen van misgeboorten, komen een zeer groot aantal fantasie-monsters voor;

Ambrosius Paraeus, „Opera chirurgica”, 1573; „De monstres et Prodiges”, 1594;

Sebastian Munster, „Cosmographie”, 1598;

Riolanus, „De monstro nato Lutetiae anno 1605”;

J. G. Schenk a Grafenberg, „Monstrorum historia”, 1606;

Fortunius Licetus, „De Monstris”, 1616; een der grootste werken over monstra, echter geheel in de geest van *Lycosthenes*; ook hier eigen aanschouwingen en reële tekeningen; in een derde uitgave van 1668 komt een aanhangsel voor met tekeningen van misvormingen, ontleend aan *Bartholinus*, *Tulpius* en zo voort;

Ulysses Aldrovandus, „Monstrorum historia”, 1642; onder vele wonderen en fabelmonsters naar afbeeldingen van *Lycosthenes*, vinden we in dit werk ook goede afbeeldingen, vooral van

dubbelmonstra. In 1599 gaf *Aldrovandus* reeds een dierenboek uit, waarvan een gedeelte handelt over monsters.

Thomas Bartholinus, „*Historiarum anatomicarum rariorum centuria I & II*,” 1654;

J. Palfijn, „*Traité des Monstruosités*”, 1700.

Een meer gedetailleerde vergelijking van misgeboorten en fabelwezens wordt gegeven in het laatste hoofdstuk.

HOOFDSTUK IV.

Misvorming als diabolische figuur.

AAR het onmogelijk zou zijn hier een overzicht te geven van de talloze beoefenaren der beeldende kunsten, die de duivel in eigen gedaante of in allerlei satanische verschijningen hebben trachten te verbeelden, wil ik me in dit hoofdstuk bepalen tot de grootste schilder van diabolische voorstellingen aller tijden, de Nederlander *Jeroen Bosch*, die ons in zijn werken het volledigste beeld heeft gegeven van de „duivelse gedrochten”, zoals deze in talloze vormen leefden onder het Middeleeuws volk.

Een beknopte levensbeschrijving en een kort overzicht van de mogelijke bronnen, waaruit de schilder geput zou kunnen hebben bij het samenstellen van zijn gestalten, laat ik voorafgaan.

I. Het leven van Jeroen Bosch.

Helaas zijn zeer weinig bijzonderheden van deze grote schilder bekend. Hij werd omstreeks 1450 geboren te 's-Hertogenbosch en ontving, evenals zijn ouders, de naam *Van Aaken*. Deze naam *Van Aaken* ontmoeten we het eerst in 1399. Toen verkreeg namelijk de bontwerker *Jan van Aaken* het stadsrecht in 's-Hertogenbosch. Vermoedelijk kwam hij uit Aken. Hij stierf in 1418. In de jaren 1423 tot 1434 komen we opnieuw de naam *Van Aaken* tegen in de archieven van de kathedraal. Deze *Van Aaken* was schilder en men vermoedt, dat het de grootvader was van *Jeroen*. In 1464 vindt men weer de naam *Van Aaken* en wel *Laurent van Aaken*, die gehouden wordt voor *Jeroen's* vader.

In documenten lezen we, dat *Jeroen van Aaken* in 's-Hertogenbosch werkte van 1480 tot aan het jaar van zijn dood in 1516. Hij noemde zich, naar zijn woonplaats, *Jheronimus Bosch*.

Jeroen was lid van de Onze Lieve Vrouwen Broederschap en werkte mee als décor- en costuum-ontwerper en misschien ook als leider bij optochten en medespeler in mysteriespelen. Zijn vader zou reeds als schilder en glazenier meegewerkt hebben aan de versiering van de St. Jan. *Jeroen* stierf vermoedelijk kinderloos. Na zijn dood kwam de nalatenschap aan zijn vrouw, *Aleide van Meervenne*, wier naam nog terug te vinden is in 1531. Over het particuliere leven van *Bosch* weten we niets, zelfs niet of hij gereisd heeft of contact gezocht met schilderende tijdgenoten.

II. Zijn werk.

Bosch ontwierp in 1492 gebrandschilderde ramen voor de Broederschap van Onze Lieve Vrouwe en schilderde enkele stukken voor het hoogaltaar en voor de O. L. Vrouwenkapel van de St. Jan. In 1504 vervaardigde hij, op bestelling van *Philips de Schone* van Bourgondië, een „Laatste Oordeel”.

Bovengenoemde werken en vele andere zijn helaas verloren geraakt door brand of verwoesting tijdens de Beeldenstorm. Enige zijn als copieën bekend gebleven, andere als kopergravures. Er bestaan echter vele vervalsingen, waarin bepaalde Bosch-achtige elementen zijn verwerkt. Toch zijn er nog vrij veel werken behouden gebleven, die tezamen met enkele tekeningen, schetsen, gravures en copieën een tamelijk compleet beeld vormen van het werk van deze grote Nederlandse kunstenaar.

In Nederland, onder andere in het Museum Boymans te Rotterdam, bevindt zich helaas slechts een klein gedeelte van zijn schilderijen; zijn beste en grootste werken bevinden zich in het Escorial en het Prado te Madrid, de rest is verspreid over Wenen, Venetië, Lissabon, Philadelphia, Londen, Gent, Brussel, Antwerpen, Parijs, Frankfurt am Main, Berlijn, Keulen, München en St. Germain s. Laye.

Van *Bosch*' werk zijn bewaard gebleven: ongeveer 35 authentieke schilderijen, 25 tekeningen en schetsen, 15 gravures naar verloren gegane werken, terwijl ruim 30 copieën en vervalsingen gevonden zijn.

Voor een nadere kennismaking met *Jeroen Bosch* en diens werk verwijzen wij naar enkele voortreffelijke biographieën, die over hem zijn verschenen, waarbij helaas nog geen Nederlands werk kan worden vermeld:

M. G. Gossaert, „*Jerôme Bosch*”, Lille 1907.

Paul Lafond, „*Hieronymus Bosch*”, Brussel 1914.

Walter Schürmeyer, „*Jheronymus Bosch*”, München 1923.

Charles de Tolnay, „*Hieronymus Bosch*”, Basel, 1937.

Ludwig von Baldasz, „*Hieronymus Bosch*”, Weenen 1943.

Jacques Combe, „*Jerôme Bosch*”, Parijs 1946.

Van de talrijke onderwerpen in zijn schilderijen zijn het meest kenmerkend en in de kunsthistorie het meest besproken, de talloze diabolische figuren, die vooral in zijn hellestukken en in zijn voorstellingen van de „Verzoeking van Sint Antonius” het paneel bevolken en getuigen van een ongeëvenaard vermogen om weer te geven, wat er leefde in de fantasie van het Middeleeuwse volk. *Bosch* verschilt hierin van al zijn voorgangers en

tijdgenoten en neemt daarom een uitzonderlijke plaats in tussen de Nederlandse schilders. Dit maakt hem echter ook tot een der meest omstreden figuren in de kunstgeschiedenis, zo zelfs, dat sommigen niet geaarzeld hebben een geesteszieke van hem te maken. Voor het feit, dat zijn werk tot voor kort niet voldoende gewaardeerd werd, kan men allerlei redenen opsommen, waarvan hier slechts enkele worden genoemd. 1. *Bosch* leefde in een door onenigheid op politiek en godsdienstig gebied veel bewogen tijd, kort vóór de Reformatie. Hoogstwaarschijnlijk is sindsdien de belangstelling voor zijn kunstwerken, tengevolge van hun geestelijke strekking, sterk gedaald. 2. *Philips II*, hartstochtelijk verzamelaar van de in Spanje „*Suenos da Bosco*” genoemde schilderstukken, had in ons Vaderland vrijwel alles naar het Escorial laten wegvoeren, zodat er geen gelegenheid bestond het werk te leren appreciëren, tenzij men naar Madrid reisde. Langzamerhand is nu evenwel ten volle zijn grote kunstenaarschap erkend en heeft *Bosch* de plaats ingenomen, welke hem toekomt, namelijk die, onmiddellijk naast schilders als *Van Eyck*, *Brueghel* en *Rembrandt*.

III. Bronnen.

1. Gemoedstoestand en zieleleven.

Daar we van het privéleven van *Bosch* niets weten, hem slechts uit zijn schilderijen kennen, moet men sceptisch staan tegenover hen, die in de monsterachtige figuren, in de vaak surrealistische landschappen, de gruwelijke folterscènes en de niet zelden onbegrijpelijke motieven slechts uitingen willen zien van een verward brein, dat godsdienstwaanzin of sadistische, sexuele en andere complexen zou hebben gehad, en zich al schilderende wilde ontladen. Ook lijkt het zeer bedenkelijk, het karakter van *Bosch* te willen analyseren, louter op grond van de twee zelfportretten, welke van hem bewaard gebleven zijn.

Vanzelfsprekend zullen het zieleleven en de gemoedstoestand van *Bosch* zijn werk beïnvloed hebben. Individualisme, zoals we dat in onze tijd kennen, bestond in de Middeleeuwen niet. Hoewel de schilderijen van *Bosch* anders kunnen doen vermoeden, is het toch de vraag, of zijn geestestoestand veel verschilde van die zijner medeburgers en kunstbroeders. Het feit, dat *Bosch* alleen de gave en de intelligentie bezat om datgene uit te beelden, wat diep in hemzelf en in anderen leefde, terwijl zijn schilderende tijdgenoten dit niet deden, bewijst nog niet, dat deze een andere gedachtengang gehad zouden hebben. We zouden alleen kunnen zeggen, dat laatstgenoemden een minder sterke drang tot originaliteit bezaten dan *Bosch*, die de eerste

was, die brak met oude tradities in de schilderkunst en, wat de inhoud van zijn werk betreft, nieuwe wegen volgde. Doelbewust week hij in zijn onderwerpen af van de traditionele liefelijke madonna's, omgeven door musicerende engelen, zijner tijdgenoten, beseffend, dat hij het zieleleven van zijn medemensen het best kon treffen door in zijn voorstellingen de nadruk te leggen op het afschuwelijke van de zonde. Voorzover bepaalde eigenaardigheden in zijn werk ons nog duister en onbegrijpelijk toeschijnen — en dit zijn er vele — ligt dit niet aan de kunstenaar zelf, maar veeleer aan onze gebrekkige kennis van de interessante tijd, waarin hij leefde.

Degenen, die er toch van overtuigd zijn, dat *Bosch* zielsziek zou zijn geweest, zou men kunnen verwijzen naar *Prinzhorn*⁹³⁾, die in zijn werk „Bildnerei der Geisteskranken” tot de slotsom komt, dat de conclusie: „deze of gene kunstenaar schildert als een geesteszieke, *dus* hij is geestesziek” dwaasheid is en dat men, zolang het tegendeel niet is bewezen, iemand niet abnormaal mag noemen.

2. De geestelijke atmosfeer der late Middeleeuwen.

Hoewel een gedeelte van de demonische figuren, die *Bosch* geschilderd heeft, de projectie geweest kan zijn van individuele gedachten, kunnen we een groot aantal van zijn monsters ook beschouwen als weergave van het collectieve gedachtenleven van zijn medemensen. Deze geestelijke atmosfeer der late Middeleeuwen kunnen we dus als tweede bron zien, waaruit *Bosch* heeft geput bij het ontwerpen van zijn gedrochtelijke wezens. De opvatting, die *Bosch* er op nahield over duivelse wezens, was die van het gehele volk. Het was een personificatie van het kwaad, in elke vorm, in allerlei situaties en niet alleen in de hel, doch ook op aarde, temidden van de mensen. De duivel dringt de wereld binnen: in dieren, planten, zelfs in huishoudelijke voorwerpen. De gehele zichtbare wereld wordt doorleefd, evenals bij het oude heidense animistische geloof, door bos-, huis- en watergeesten, satyrs, nimfen, kobolds en zo voorts. De heidense geesten zijn bij *Bosch* geworden tot duivelse gedaanten. De voorstelling, zoals *Bosch* die geeft, zal dan ook door het kerkelijk gezag van zijn tijd niet veroordeeld zijn geworden. De kwellingen, die een asceet van een dergelijke met demonische gestalten bevolkte wereld ondervindt, kunnen zeer zwaar zijn. *Von Baldass*⁶⁾ zegt het aldus: „Als de mensen het zondige streven der natuur volgen, dus zonder meer het brede pad naar de hel bewandelen, dan vertoont de demon zich niet. Hij is slechts in massa aanwezig, als hemelse machten hem zijn buit afhandig trachten te maken. Vóór alles vervolgt hij dus de Heiligen in

de woestijn, die zich door meditatie en gebed aan „de boze” trachten te onttrekken.” Dit laatste zien we door *Bosch* geïllustreerd in de „Tuin der Lusten”, waar men zich geheel overgeeft aan de bevrediging der zinnelijke lusten, — het brede pad naar de hel bewandelt — en dus geen demon ziet, terwijl in de vele werken, die de „Verzoeking van de *H. Antonius*” tot onderwerp hebben, de Heilige door talloze duivelse gedaanten wordt gekweld.

Een vaste vorm hadden deze demonen niet. Zij konden in elke gestalte optreden en ieder voorwerp kon demon worden. Zij waren ondergeschikt aan de duivel, die op Gods bevel, deze monsters op de zondige mensheid losliet.

In de „*Malleus Maleficarum*”, de beruchte Heksenhamer, die in *Bosch*' tijd werd uitgegeven, stond, dat God de duivel opdracht gaf om op aarde sekten te stichten van tovenaars en heksen. Men denkt wel eens, dat de heksenepidemie, die tegen het einde van de XVe eeuw in Nederland woedde het werk van *Bosch* heeft beïnvloed. Het is echter ondoenlijk, na te gaan of het ongedierte, dat overal rondkruipt op zijn schilderijen, een product is van de duivel of van hekserij. Echter onnodig dit uit te zoeken, daar *Bosch* waarschijnlijk zelf niet wist, waar het duivelswerk eindigde en de hekserij begon. Duivel, heks en ketter moesten, volgens *Bosch*, als één grote plaag worden bestreden.

In de tijd van *Bosch* moet het geloof aan een overal onzichtbaar aanwezige demon, die de mens beloerde uit elk dier, elke plant en elk voorwerp, een ware obsessie geweest zijn. *Bosch* nu, heeft deze demon zichtbaar voor ons gemaakt. We zien hem als pad, kat, hond, raaf en hert, als schone man en naakte vrouw, als moor en duivelskind, maar ook in samengestelde vormen: combinaties van ledematen en organen, van mensen, dieren en planten, zelfs samenvoegsels van muziekinstrumenten en huisraad met menselijke of dierlijke vormen treden als demonengestalten op en tenslotte ook monstra en misvormde mensen en dieren.

3. Het Middeleeuwse toneel.

Een belangrijke bron van inspiratie moeten voor *Bosch* het Middeleeuwse toneel en de optochten zijn geweest. Documenten vermelden, dat *Bosch* lid was van de „Onze Lieve Vrouwe Broederschap”, die zich tot taak stelde, het volk voor te lichten door toneelspel, beeldende kunst en muziek.

Het Middeleeuwse toneel is niet te vergelijken met het heden-daagse. Hoewel de stukken in de regel een godsdienstige strekking hadden, zogenaamde mysteriespelen, werd toch ook aan het komische element een grote rol toebedeeld. In de late Middel-

eeuwen werden de spelen steeds bonter en burlesker. Naast *God de Vader*, naast *Jezus*, naast *Maria* en vele Heiligen, traden ook narren en kwakzalvers, duivels en acrobaten op. Grappenmakers richtten zich rechtstreeks tot het publiek en gaven op komische, soms zelfs ietwat scandaleuze wijze een toelichting op datgene, wat op het toneel geschiedde, ongeacht of dit nu de geboorte van *Christus* of een stervensscène van een Heilige voorstelde.

Naast de mysteriespelen waren de optochten een belangrijke gebeurtenis in het bestaan van de Middeleeuwen. Ook hierin speelde het groteske element een belangrijke rol: draken, fabeldieren en absurde monsters liepen mee in de stoet. Verder zag men in deze „ommegangen” dwergen, reuzen, kreupelen, helleboten en fantastische ruiters. Van dit alles vinden we veel terug in het werk van *Bosch*. De opzet van zijn schilderijen doet meerdere malen zeer toneelmatig aan, soms schijnen de achtergronden zelfs te bestaan uit toneeldécors en ook de opstelling der personages doet denken aan tableaux vivants. De nar, die het contact onderhoudt tussen publiek en spelers, is te zien op de „Aanbidding” uit het Prado, in de figuur op de strohut en op de „Geboorte van *Christus*” te Keulen. Talloos zijn de figuren in de werken van *Bosch*, die doen denken aan de „ommegangen”. Herhaaldelijk zien we bedelaars, kreupelen, fantastisch geklede soldaten en ruiters, helleboten, narreschepen, groteske dwergen, dieren, draken en zo voort.

4. De Jaarmarkt.

Als vierde bron kunnen we de jaarmarkten van de bloeiende handelsstad 's-Hertogenbosch noemen. Deze moeten ongetwijfeld een grote stimulans voor *Bosch*' fantasie geweest zijn. Op deze markten zag men een grote verscheidenheid van typen als boeren, varensvolk, kooplieden en marskramers, die elkaar daar ontmoetten. Hier trof men ook aan wisselaars, reizigers van verre en landsknechten van het huurleger. Het waren niet alleen de neringdoenden en belangstellenden, die men op de markt zag, maar ook de parasieten der samenleving, overal zich nestelend, waar veel geld omgaat: dieven en zwijntjesjagers, meisjes van lichte zeden en waarzeggende zigeunervrouwen, kwakzalvers en charlatans, muzikanten en acrobaten, bedelmonniken en bedelstudenten, invaliden en misvormden, negers en fakirs, wondermensen, reuzen, dwergen, exotische dieren, koeien met twee koppen en andere dierlijke misgeboorten, gedresseerde apen en honden, dansende beren, een rondtrekkende olifant en zo voort. Dit alles heeft *Bosch* in zijn schilderijen weergegeven. Evenals iedere Brabander, zal ook *Jeroen Bosch* de herbergen

en kroegen van zijn stad gaarne hebben bezocht, ook al uit hoofde van zijn beroep. Hier kon men gemoedelijk met elkaar praten, hier vertelden pelgrims en reizigers over hun tochten en over de wonderen der wereld, hier kon men volksoverleveringen en griezelige spookverhalen horen vertellen, hier luisterde men naar zangers en minstrelen, die aan het Hof kwamen en in hun heldenzangen de legendarische ridderverhalen vertolkten, hier ook hoorde men vertellen over weerwolven, witte wijven, kabouters en elfjes. Op deze plaatsen zou *Bosch* een inzicht gekregen kunnen hebben in de primitieve volksziel en tevens de menselijke hartstochten en de ontucht van dichtbij hebben kunnen leren kennen, de zonde, die hij zo fel heeft gehokeld in zijn werk.

Meer dan bij ieder ander is het bij *Bosch* noodzakelijk, de tijd, waarin hij leefde, te bestuderen om een begrip van zijn werken te kunnen krijgen, hetgeen nauwelijks nodig is bij zijn voorgangers, daar deze niet, zoals hij, de werkelijkheid schilderden, maar traditionele figuren in een geïdealiseerde religieuze sfeer, in een wereld vol godsvrucht en ridderlijkheid, waar de tafereelen zich afspelen in hofdécors en kerkelijke gewelven. *Bosch* echter heeft gebroken met de tot schablonen geworden figuren; hij schilderde Brabantse volkstypen, hij haalde de onderste volkslagen te voorschijn uit hun onbekendheid, hij schilderde niet het ideale religieuze leven, doch speciaal de slechte moraal en de vervlakking van de geest met al zijn gevolgen.

5. De kerkelijke sculptures.

In hoeverre de kerkelijke sculptures, de gargouilles, de chimæren, de reliëfs en de vaak burlesk versierde koorbanken een bron van inspiratie zijn geweest voor *Bosch*, is moeilijk na te gaan, daar we niet weten, hoeveel hij hiervan heeft gezien. Hij bezat echter wel dezelfde zin voor het groteske en het fantastische, welke ook de Middeleeuwse beeldhouwers bezielde (zie fig. 21).

Waarschijnlijk mogen we toch aannemen, dat de kerkelijke sculptures — en niet het minst die van de St. Jan — *Bosch'* geest, toch al op het fantastische gericht, geprikkeld zullen hebben tot nieuwe ideeën, welke hij weer gebruikte om vorm te geven aan dat, wat hij wilde uitbeelden.

Bij de Middeleeuwse beeldhouwwerken zien we, evenals bij *Bosch*, monsterachtige bastaarden van mensen en dieren, groteske demonengestalten en fabelwezens, die hun oorsprong vonden in de antieke godenleer en de reisverhalen.

6. De Middeleeuwse boekversieringen.

Meer dan door enige andere vorm van beeldende kunst, zou *Jeroen Bosch* geïnspireerd kunnen zijn door de groteske versieringen en miniaturen in Middeleeuwse manuscripten en boekwerken. Om deze producten onder ogen te krijgen, behoefde hij niet te reizen, daar de boekdrukkunst, in *Jeroens* jeugd uitgevonden, een grote verspreiding van plaatwerken en illustraties mogelijk had gemaakt.

De neiging tot het fantastische in deze werken zien we vooral in de initialen en de randlijsten der Middeleeuwse manuscripten (fig. 22 en 23). Deze waren samengesteld uit grillig loofwerk, overgaand in groteske dieren, vreemde verwrongen lichamen, gespleten tongen en pijlpuntstaarten. De beginletters werden gevormd door combinaties van verschillende figuurtjes, die elkaar vasthielden of onderling verbonden waren door slangen, draken en monsterachtige wezens, bestaande uit een mengsel van menselijke- en dierlijke lichaamsdelen (fig. 24), samenvoegsels van de meest onverenigbare vormsels, van vinnen en vleugels, van staarten en klauwen, van kaken en geschubde ruggen, van mensen en vissen, reptielen en vogels, kortom, een verscheidenheid van monstrositeiten, zoals men slechts bij *Jeroen Bosch* zelf aantreft (fig. 25 en 26). Bovendien bevatten deze manuscripten en boekwerken, vooral de „Bestiaires” en de reisverhalen, afbeeldingen van exotische dieren en monsters, welke reizigers en zeevaarders op hun tochten hadden ontmoet — schaduwvoetigen, éénogigen, sirenen, hondmensen en zo voort (zie hoofdstuk III) — zoals men ook in het werk van *Bosch* kan aanwijzen.

7. De Middeleeuwse literatuur.

Roepen we ons in herinnering, wat gezegd is in het IIIe hoofdstuk over de Middeleeuwse reis- en wonderverhalen, en vergelijken we de hierin beschreven en afgebeelde fabelwezens met de diabolische figuren van *Bosch*, dan is er zeker hier en daar een duidelijk verband te zien. Blijkbaar is ook de Middeleeuwse literatuur een bron van inspiratie voor hem geweest.

Er is reeds op gewezen, dat in de tijd van *Bosch* vele werken — waaronder ook die met wonderverhalen — zijn gedrukt, zodat het waarschijnlijk is, dat hij vele van deze heeft gelezen of althans met de inhoud bekend is geweest.

Hier volgen enkele werken met reis- en wonderverhalen, welke in *Bosch*' tijd het licht hebben gezien.

- (1) De „Miroir Naturel” van *Vincent de Beauvais*, gedrukt in 1473 te Straatsburg.

- (2) De „Bestiaire” van Gent, gedrukt in 1479 te Gent.
- (3) De „Reis van *Mandeville*”, gedrukt in 1485 te Zwolle.
- (4) Het „*Liber chronicarum*” of „*Schedel's Kroniek*”, gedrukt in 1493 te Augsburg.

Niet alleen deze werken zullen de belangstelling van *Bosch* gehad hebben, maar uit vele gegevens blijkt, dat hij ook andere werken moet hebben gelezen, die hij echter niet zozeer heeft benut voor het uitbeelden van zijn gedrochten, alswel voor het samenstellen van bepaalde scènes en motieven in zijn landschappen, verzoeking en hellevoorstellingen.

In grote lijnen kunnen we de mogelijk bestaan hebbende literaire inspiratiebronnen als volgt indelen:

- a. Reis- en wonderverhalen
- b. Visioenen
- c. Godsdienstige- en wijsgerige werken
- d. Satyrische geschriften
- e. Volksoverleveringen
- f. Symbolen en spreekwoorden.

Laten we elk dezer bronnen afzonderlijk nagaan.

- a. *Reis- en wonderverhalen*. Hiervoor kunnen we verwijzen naar hoofdstuk III.
- b. *Visioenen*.

Voor al diverse visioenen en „imrama” — zeereizen op zoek naar de „Terra Repromissionis”, het land van belofte — waren in de Middeleeuwen populair, zoals de legende van *St. Brandaen* (484—578), de „*Imram curaig Maelduin*” (11e eeuw), „*Tondalus' Visioen*” (12e eeuw), dat in Den Bosch werd gedrukt in 1494 en „*St. Patricius Vagevuur*”. Volgens verscheidene biografen hebben deze visioenen op de schilder invloed gehad. Enkele scènes zouden als illustraties gediend kunnen hebben voor bepaalde episoden uit „*Tondalus' Visioen*” en andere verhalen.

Behalve deze Ierse visioenen, kende men in de Middeleeuwen ook andere, zoals de „*Apocalypse*” van Akhim (2e eeuw), het „*Récit dit de Lazare*”, *Le Grand Compost et Calendrier des Berges* (gedrukt in 1488 en 1493) en de „*Divina Commedia*” van *Dante* (gedrukt in 1481—1491).

- c. *Godsdienstige en wijsgerige werken*.

De Bijbel is ongetwijfeld de grootste en belangrijkste literaire inspiratie-bron geweest voor *Bosch*. Tal van onderwerpen heeft

hij hieraan ontleend. Algemeen wordt aangenomen, dat „De Hooiwagen”, een der schilderstukken in het Escorial, een grootse illustratie is van *Jesaja* 40, vs 6-8.

Voor al de Openbaring van *Johannes* heeft hem bezielde bij het ontwerpen van zijn hellestukken. In Nederland verscheen de Apocalypse als blokboek in 1460.

Ook Heiligenlegenden heeft *Bosch* met voorliefde uitgebeeld, in het bijzonder die van *Sint Antonius*, de Egyptische kluizenaar, waarschijnlijk omdat hij in de „Verzoeking” de invloed van de duivel in al zijn vormen realistisch kon weergeven, om alzo de zondige mensheid op te wekken tot godsvrucht en standvastigheid in het geloof.]

Volgens sommige levensbeschrijvers zou de schilder ook beïnvloed zijn geweest door wijsgeren en mystici, als *Jan van Ruysbroeck* (1293—1381), *Dionysus* de Karthuizer en *Geiler von Kaisersberg*, wat echter op zijn uitbeelding van de diabolische figuren van weinig invloed geweest is.

d. *Satyrische geschriften.*

De satyrische literatuur in de Middeleeuwen sluit zich nauw aan bij die van de mysteriespelen en ommegangen. De satyrische schrijvers bedienden zich meestal van allegorieën en parabels; in hun verhalen werd vaak een vergelijking getroffen tussen mensen en dieren. De dieren stelden in hun uiterlijk en gedragingen een bepaalde persoon of bevolkingsgroep voor. Ook bij *Bosch* vinden we dit terug. Vermoedelijk zal hij beïnvloed zijn door satyrische schrijvers als *Jacob van Maerlant* (14e eeuw), *Boendale* (14e eeuw), *Johannes Geiler* (1445—1510), *Sebastian Brant* (1457—1520) en *Badius* (geb. 1462).

e. *Volksoverleveringen.*

Het heidens geloof aan reuzen, dwergen, elfen, bosgeesten, weerwolven, spoken, heksen, witte wijven, aan betovering en bezwering handhaafde zich tijdens de Middeleeuwen, hoewel al deze heidense geesten door de kerk voor duivelsdienaren werden gehouden, evenals diegenen, die contact hadden met deze demonenwereld, namelijk de heksen en de tovenaars. Het volksgeloof, dat alle onheil aan de duivel was toe te schrijven, heeft *Bosch* in zijn werk op vele wijzen weergegeven.

Hij schilderde nergens in zijn verzoeken en hellevoorstellingen de traditionele duivelsfiguur met hoorns, bokkepoten en staart, maar maakte uiterst geraffineerd gebruik van de demonenvoorstelling, zoals het volk die er reeds eeuwen lang op na hield. Hij beeldde het duivelse niet uit als satan zelf, doch als diens afgezanten en deze in een voor de mens gemakkelijk

aanspreekbare vorm van bos-, berg- en watergeesten, van menselijke monsters met verminkte of ontbrekende lichaamsdelen, van dubbelwezens, half mens-half dier, van groteske kwelgeesten en zo voort, kortom hij gaf in zekere zin — in tegenstelling met zijn schilderende tijdgenoten — een meer profane kunst, welke echter, juist door de afschrikwekkende voorstellingen, niet minder stichtelijk kon zijn.

Van de volksoverleveringen, die *Bosch* beïnvloed zouden kunnen hebben, noemen wij allereerst de Ierse legenden, welke handelen over de sidmensen en verder de Middeleeuwse heldendichten, die door rondreizende minstrelen werden gezongen, zoals de Legende van de *H. Graal*, de Zonen van *Haemon*, *Huon van Bordeaux*, de *Arthur* legenden, de *Carolingische Cyclus*, de *Amelingen*, *Dietrich von Bern*, *Tristan en Isolde*, de *Nibelungen*, *Beowulf* en zo voort. Van belang is misschien ook geweest, dat Keizer *Maximiliaan I* (1459—1519) afschriften liet maken van oude manuscripten, die betrekking hadden op deze heldendichten en die uitgegeven zijn als het zogenaamde „Heldenbuch”.

f. Symbolen en spreekwoorden.

De Middeleeuwse literatuur was doordrenkt met symbolen en spreekwoorden. Hetzelfde kan gezegd worden van het werk van *Bosch*. Vele monsters op zijn schilderijen, evenals de meeste exotische- en fabeldieren, hebben een symbolische betekenis. De symboliek, die *Bosch* gebruikt, is hoogstwaarschijnlijk de symboliek van zijn tijd, afkomstig uit de Bestiaires, uit alchemistische werken (zie *Combe* ²³), uit de Mystiek van *Ruysbroek* en uit het dualisme van de *Zoroaster*-religie. Mogelijk ook is de symboliek van *Bosch* voor een deel eigen bedenksel, doch waarschijnlijk is dit niet. Helaas is er te weinig van de Middeleeuwse spreekwoordenschat en symboliek bewaard gebleven om met zekerheid conclusies en vergelijkingen te kunnen trekken.

8. De menselijke misgeboorte.

Indien we de verschillende duivelse figuurtjes van *Bosch* nauwkeurig bestuderen, treffen we hierbij vormen aan, die noch hun voorbeeld hadden bij de klassieke fabelwezens, noch bij de Middeleeuwse sculptures en boekversieringen, bronnen, die toch het gemakkelijkst onder zijn bereik moeten zijn geweest. Bepaalde demonische gedachten zijn eigenlijk alleen te vergelijken met in werkelijkheid voorkomende menselijke misgeboorten. Het is nauwelijks aan te nemen, dat de schilder deze monstra zelf zou hebben gezien, hoewel hij ongetwijfeld het bestaan ervan gekend moet hebben, daar in zijn tijd elke

wonder- of misgeboorte uitvoerig werd besproken en meestal als afbeelding op een vliegend blad de ronde deed. De volgende aanwijzingen zouden kunnen pleiten voor de mening, dat *Bosch* menselijke misvormingen tot voorbeelden gekozen zou hebben voor zijn satanische voorstellingen.

a. Verscheidene demonische figuurtjes tonen een duidelijke misvorming, welke in de teratologie goed bekend is. Zo vindt men onder anderen wezens zonder hoofd, zonder armen, zonder benen, met verdubbelde ledematen, met hersenbreuken, hoofden zonder lichaam, aangeboren heupluxaties, klompvoeten en zo voort.

In hoofdstuk V zullen deze nader vergeleken worden met werkelijke misvormingen.

b. Men nam in de Middeleeuwen algemeen aan, dat, wanneer er een misvormd kind geboren werd, dit geschiedde door invloed van de duivel. De moeder zou omgang gehad hebben met de duivel, die als incubus tot haar kwam. Voor dit doel had hij een lichaam „geleend”, bij voorbeeld dat van een gehangene.

c. Een andere opvatting gaf weer, dat de foetus van de moeder verwisseld werd tegen een duivelskind. Een misgeboorte was dus een „ondergeschoven” kind.

d. Demonen werden in de Middeleeuwen beschouwd als afgezanten van de duivel, als duivelskinderen. Daar ook misgeboorten in verband werden gebracht met de duivel, is het aannemelijk, dat *Bosch*, toen hij een gestalte moest geven aan zijn demonen, in bepaalde gevallen voorbeelden gekozen zal hebben onder de misgeboorten.

e. Zoals reeds vermeld, werden alle heidense godheden en boze geesten door de Kerk gehouden voor duivelse gedaanten. Hieronder vielen ook de zonderlinge mythologische figuren en fabelwezens, die in de vorige hoofdstukken zijn beschreven en in verband gebracht met menselijke misgeboorten. Het behoeft ons daarom niet te verwonderen, dat we ook enkele van deze gestalten aantreffen in het werk van *Bosch*. We herkennen onder anderen sirenen, tritonen, kopvoetigen, dwergen, reuzen, hondmensen, gevleugelde paarden en andere fabelwezens.

f. Behalve aangeboren misvormingen, zien we onder de figuren van *Bosch* vele voorbeelden van *verkregen* verminkingen; hij tekende zelfs gehele schetsbladen vol met kreupelen, lammen, blinden en andere ongelukkigen. Deze mismaakten vinden we ook terug op zijn schilderijen en vaak temidden van groteske demonische gestalten. Lichamelijke en geestelijke onvolmaaktheid gaan dikwijls samen.

g. *Bosch* schilderde, naast menselijke monstra, ook misvormde dieren, bij voorbeeld een reptiel met twee koppen, een koe met slechts twee poten en zo voort.

h. Vaak blijkt, dat *Bosch* ziekelijke afwijkingen bij de mens terdege geobserveerd heeft. Zo herkennen we bij voorbeeld bij de voorste gestalte in de hut op de „Aanbidding” uit het Prado, een zweer op diens rechter been. Enkele malen vereeuwigde *Bosch* een bedelaar, die zijn afgestorven voet op een doek tentoonstelt. Figuur 513 geeft een dergelijke verminkte weer, welke tevens een contractuur van de hand toont.

i. In de Middeleeuwen waren menselijke misgeboorten, verkregen mismaaktheden en gruwelijke verminkingen beter bekend aan het volk dan tegenwoordig. De oorzaak daarvan moet waarschijnlijk aan het volgende worden toegeschreven:

ā. De grote ophef, die gemaakt werd bij de geboorte van een monstrum. Men zag hierin de wil van een hogere macht: bij voorbeeld een goddelijke waarschuwing, een satanische list en zo voort; men confabuleerde over de mogelijke herkomst en betekenis van zo'n monstrum en het resultaat van deze bespiegelingen werd vastgelegd in vliegende bladen en in boeken, die overal werden verspreid. Hierbij kwamen nog de mondelinge overleveringen, zodat dergelijke misvormingen tenslotte onder alle bevolkingslagen, ook de ongeletterden, bekend werden, terwijl de afwijkingen door de volksmond vaak tot het absurde aangroeiden.

6. Zoals ook thans nog hier en daar voorkomt, waren op kermissen en jaarmarkten mensen, die voor geld hun lichaamsgebrek tentoonstelden. Eveneens werden dierlijke misvormingen vertoond. Ook hierdoor verwierven lichamelijke gebreken algemene bekendheid.

γ. Door de zeer gebrekkige medische hulp kwamen in *Bosch'* tijd vanzelfsprekend veel meer gruwelijke verminkingen voor dan thans.

We kunnen ons dus in het algemeen voorstellen, dat *Bosch*, naast allerlei andere bronnen, ook de lichamelijke onvolmaaktheden heeft benut voor het scheppen van zijn demonische figuren. In zijn eerste werken zien we weinig monstruositeiten; zijn duivels gelijken aanvankelijk nauwkeurig op de klassieke duivelsvoorstellingen. In zijn latere werken nemen de demonische figuren geleidelijk de vorm aan van menselijke misgeboorten, al of niet versierd met gefantaseerde of symbolische bijkomstigheden. Tenslotte werden ook dieren, planten, ja, zelfs gebruiksvoor-

werpen gedemoniseerd en ontstonden de zonderlingste combinaties van mens, dier, plant, mineraal en gebruiksvoorwerp. De grote gedachte, welke *Bosch* in zijn schilderijen tot uiting heeft willen brengen, is, dat niet alleen de mens, doch de gehele goddelijke schepping door duivelse machten kan worden misvormd tot een absurde chaos, die leidt tot ontbinding van het werk Gods.

vloed hebben gehad op de Goden- en demonenleer van vele volkeren en de grondvormen kunnen hebben bepaald voor vele fabelmonsters, die tot ver na de Middeleeuwen de gemoederen der mensheid hebben beziggehouden.

De acardiacus is in de teratologie bekend in twee hoofdvormen, welke in de geboorte-omina zijn genoemd, namelijk het hoofdloze monster, de acardiacus acephalus en het romploze monster, de acardiacus acormus.

Van de eerste vorm kennen we, althans naar het uiterlijk, vier soorten:

- 1e. een, waarbij alleen het hoofd ontbreekt (191) *);
- 2e. een, waarbij tevens de armen ontbreken (192);
- 3e. een, waarbij alleen het onderlichaam ontwikkeld is (193);
- 4e. een, waarbij alleen een romp voorkomt, al of niet voorzien van een of meer rudimentaire extremiteiten (acardiacus amorphus) (194).

In de mythologie treft men enkele figuren aan, die aan dergelijke misvormingen doen denken.

In de Indische godenleer is sprake van *Khenh*, een waanzinnige duivel zonder hoofd (*Bab*) ³). De Karen geloven aan de helleheer *Kusatuko*, die geen hoofd heeft en slechts één oog midden op de borst (*Bab*) ³).

Er komen in de Indische godenleer een aantal schrikwekkende demonen voor, de *Rakchasas*. Deze plagen de asceten en de eenzamen en voeden zich met rauw vlees en mensenvlees **). Vele van deze *Rakchasas* tonen een zeer duidelijke misvorming. De op figuur 205 afgebeelde demon heeft geen hoofd.

Ook de acephalus amorphus komen we in enkele Indische sagen tegen. Eén ervan vertelt van een zwangere vrouw, die door krampen werd overvallen en toen meende een „*Chao Phi*” te zien, zonder kop, armen en benen, die op haar buik drukte (*Bab*) ³).

De kopvoetigen uit de oude reisverhalen van *Herodotus*, *Plinius* en anderen, fabelwezens zonder hoofd, met de ogen — vaak ook met neus en mond — op de borst, vinden hun oorsprong waarschijnlijk ook in deze misgeboorte. We vinden ze herhaaldelijk afgebeeld in de Middeleeuwse geschriften (206, 207 en 208).

Ook in de negerplastiek zijn deze bekend, zij het in sterk ge-

*) Het tussen haakjes geplaatste nummer verwijst naar de betreffende afbeelding.

**) D a u m a l in „*Verve*” No. 3.

wijzigde vorm (209) en ook in onze omgeving schijnen ze in de Middeleeuwen voor te komen. *Holländer*⁵⁷⁾ vertelt namelijk, dat de domheer van de St. Pieter te Leuven, *Philip Meurs*, een zuster had zonder hoofd. Op de plaats van het hoofd zat een schelp. Ze zou elf jaar hebben geleefd (!). Inderdaad kan een acephalus een dergelijke indruk wekken (191).

In de kathedraalplastiek zien we een fraai voorbeeld van een kopvoetige als luchtboogfiguur van de St. Jan te 's-Hertogenbosch (210). Dat we een dergelijk figuurtje juist hier aantreffen, is niet te verwonderen, als we het gaan vergelijken met een der hieronder te bespreken kopvoetigen van de Bosschenaar *Jeroen Bosch*. Het is namelijk zeer waarschijnlijk, dat hij het ontwerp heeft gemaakt voor dit beeldje of althans de beeldhouwer heeft geïnspireerd.

Er bestaan afbeeldingen van acardiaci op vliegende bladen. *Holländer*⁵⁷⁾ beschrijft er een uit Breslau 1551 (211), welke werd gebruikt als kerkelijke vermaning voor het zondige volk. Ook een Münchener blad uit 1773 toont een vrouwelijk acardiacus (212), terwijl *Sonderegger*¹¹⁴⁾ een vliegend blad uit Alich vermeldt, verschenen in 1581, waarop een dergelijk monstrum is afgebeeld (213).

De romploze kop, de acardiacus acormus, komen we eveneens tegen in de Indische mythologie. In een sage uit Kambodia wordt verhaald van *Rhea*, de geweldige duivel, die aan het water de onsterfelijkheid had ontstolen. *Thra-In* slaat *Rhea* hiervoor het hoofd af, maar daar deze het water der onsterfelijkheid reeds had gedronken, kon het hoofd niet sterven en leefde nu zonder lichaam voort (*Bab*)³⁾.

Volgens *Selenka* geloven de Dajaks op Borneo aan wezens, die als vampiers 's nachts bloed zuigen. Deze sluipen rond als nachtspoken, bestaande uit koppen met uithangende ingewanden. Dit laatste zou kunnen wijzen op amnionresten, welke vaak aan dergelijke misgeboorten voorkomen (*Bab*)³⁾. De drie-ogige beschermgod *Mahākālī* is ook romploos (*Bab*)³⁾ (214). Verder kent men in de Siamese schaduwspelen demonen zonder lichaam (*Bab*)³⁾.

In de Griekse mythologie komt het Medusahoofd voor, dat slangenhaar had. Ook deze slangen zouden, volgens *Schatz*¹⁰⁷⁾, kunnen wijzen op amnionresten, ja, de Medusa-mythe zou uit het aanschouwen van een dergelijke misvorming zijn ontstaan. Het is veel waarschijnlijker, dat, omgekeerd, bij het zien van een acardiacus acormus verband gezocht werd met een bestaande vage mythologische gedachte, terwijl het mogelijk is, dat later Medusa-voorstellingen door de rechtstreekse waarnemingen zijn beïnvloed.

Het meest opvallende en in alle mogelijke vormen voorkomende figuurtje in het werk van *Jeroen Bosch*, is ongetwijfeld de kopvoetige (ik telde er ruim 70!). Typisch is, dat we bij *Bosch* wezens aantreffen, die van elk der vier bovengenoemde vormen van *acardiacus acephalus* zijn af te leiden. (Vergelijk hiervoor de figuren 191, 192, 193 en 194 met resp. de figuren 195, 196, 197 en 198 uit het werk van *Bosch*).

Hieruit zien we, waarschijnlijk onder invloed van de oude reisverhalen, de kopvoetige ontstaan. De klassieke vorm is als in fig. 199, dus hoofdloos, met het gelaat op de borst. Andere vormen komen in de reisverhalen niet voor. Hiervan uitgaande, zien we bij *Bosch* een geleidelijke overgang van dit wezen (195) via vormen als 200 en 201 tot de zuivere kopvoetige (202), welke weer de overgang vormt tot de vrijwel geïsoleerde kop (203), dus tot de *acardiacus acormus* (204).

Bosch tekent of schildert een aantal demonen, uitsluitend bestaande uit een menselijk onderlichaam, al of niet bedekt met een hoed. Daar dergelijke figuren noch in de reisverhalen, noch in de oude kunst voorkomen, is het zeer goed mogelijk, dat *Bosch* een dergelijke misvorming heeft gezien of erover heeft horen spreken. (Vergelijk behalve 197 met 193, ook 215 met 216).

Zo zijn meerdere vergelijkingen te treffen. Fig. 217 doet veel denken aan een misgeboorte uit *Ahlfeld*¹⁾ (218). Als we ons indenken, dat de slappe zak, die het bovenlichaam van deze misgeboorte vormt, naar achteren hangt, wordt de gelijkenis nog treffender. De twee hoofden in fig. 217 zijn waarschijnlijk te beschouwen als gefantaseerde toevoegingen.

Het zeer wanstaltige monster in fig. 219 doet wel het meest aan een misgeboorte denken. We kunnen het vergelijken met een *acephalus sympus* (220). Ook hier zien we de samengegroeide benen. Fig. 222 is de primitieve afbeelding van een waargenomen misgeboorte, bestaande uit een geïsoleerde kop (*acephalus acormus*) met enkele amnionresten. *Bosch* schildert een dergelijk monster (221), waarvan de vleugels doen denken aan resten van moederkoek of eivliezen.

II. *Cephalopagus*.

Deze misgeboorte komt, voor zover was na te gaan, noch in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina, noch in de mythologie of oude reisverhalen voor. Dat de misvorming in de 16e eeuw wel bekend was, blijkt uit de afbeeldingen 27 en 28 naar vliegende bladen uit resp. 1524 en 1547.

III. *Cephalothoracopagus*.

De *cephalothoracopagus* of zogenaamde Janus-misgeboorte heeft

blijkbaar meer tot de verbeelding gesproken. We onderscheiden twee vormen:

- 1e. de Janus symmetros, waarbij de twee gezichten, die over de dubbele schouders van deze misgeboorte heen kijken, beide normaal of gelijk van vorm zijn (31);
- 2e. de Janus asymmetros, waarbij het ene gelaat rudimentair ontwikkeld is of geheel ontbreekt (29 en 30).

Speuren we in de Babylonisch-Assyrische geboorte-omina, dan vinden we op Taf. IIb 21:

„Als een vrouw baart en het gezicht is dubbel, vier zijn handen en vier zijn voeten...”

Hier hebben we dus hoogstwaarschijnlijk een beschrijving van een Janus symmetros of van een diprosopus.

Zoals bekend, is het woord „Janus” afgeleid van de gelijknamige Romeinse god, die een dubbelhoofd had, waarvan de twee helften met elkaar verbonden waren als bij de Janus symmetros (33). De Romeinse god had echter maar één lichaam, de gezichten keken naar voren en naar achteren, in tegenstelling met de genoemde misvorming, waar de blik over de schouders is gericht. Het is dus de vraag of deze godenfiguur iets te maken heeft met de bestaande Janus-misgeboorte, of dat het dubbelgelaat alleen een symbolische bedoeling heeft.

*Bab*³⁾ reproduceert een Indisch beeldje, dat blijkbaar ook een dubbelmonster voorstelt (32). Het hoofd is een typische Januskop, doch het lichaam is, hoewel dubbel, niet in de stand geplaatst, die we bij de voorkomende misvorming tegenkomen, daar in het beeldje het dubbelgelaat frontaal is gericht. Toch is het niet onwaarschijnlijk, dat een cephalothoracopagus of een pygopagus als model heeft gediend.

Veel mythe heeft de Janus symmetros dus blijkbaar niet gemaakt. Anders schijnt het te zijn met de Janus asymmetros en vooral indien een der gezichten zeer rudimentair of geheel afwezig is. Een dergelijke misgeboorte (34) geeft namelijk sterk de indruk van één individu met veel armen en benen. Het is een ervaringsfeit, dat een primitieve leek in een dergelijk monster slechts één individu herkent, niettegenstaande de overigens duidelijke dubbelvorm. Men pleegt nu eenmaal het „aantal hoofden” te tellen. Legt men een kind een tekening als op fig. 34 voor en vraagt men hoeveel „poppen” er op staan, dan zal het antwoord luiden: „één”. Laat men het kind daarentegen een afbeelding van een tweehoofdig monster zien, een dicephalus, en herhaalt men de vraag, dan is het antwoord: „twee”, hoewel hier duidelijk één individu is, zij het bicipitaal. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat de Janus asymmetros de oervorm was,

waaruit de afbeeldingen der Indische goden en demonen zijn ontstaan, die met meerdere extremiteiten werden uitgerust (*Popp*)⁹¹). Dat hierbij alle grenzen van mogelijkheid werden overschreden, is het gevolg van de neiging tot overdrijving, die bij de Indische bevolking vermoedelijk in even sterke mate aanwezig was als bij ons in de Middeleeuwen.

*Bab*³) geeft een kenmerkend staaltje van overdrijving bij de Aziaten. Hij vertelt van een Indisch heilige, wiens leeftijd tot in het onmogelijke werd verlengd. Op 2.000.000-jarige leeftijd werd hij koning, hij regeerde 6.300.000 jaar en leefde daarna nog 100.000 jaar onder boetedoening en kastijding!

Behalve het monster op fig. 34 kan ook een wezen als op fig. 35 is afgebeeld, een bijzondere vorm van *duplicitas posterior*, de grondvorm zijn geweest voor de veelarmige godenbeelden, welke nog heden vele Indische tempels sieren.

In samenhang met meerdere extremiteiten zien we onder deze Indische wezens vaak veelhoofdigheid. Mogelijk is de Janus symmetros met het dubbele gelaat hier schuld aan, maar een andere mogelijkheid is, dat de grondvorm een *duplicitas superior* is geweest, welke misgeboorte we verderop zullen bespreken.

Hieronder volgt als vergelijking een lijst van Aziatische figuren, waarvan een der kenmerken is de veelvoudigheid van hoofd en/of extremiteiten. De opsomming dient meer ter illustratie van het geschrevene dan tot bewijsmateriaal van bovengenoemde veronderstellingen.

Een bronzen beeldje uit Oost-Java, dat zich in het Gemeentelijk Museum te Den Haag bevindt, toont de vierarmige *Vischnu*, staande op *Garuda*, een kipachtig monster (fig. 36).

Buddha wordt vaak vierarmig voorgesteld, in Surate, evenals *Lakschnî* en de godin der muziek *Sarasvatî* (*Bab*)³) en de wrede godin *Mahâkâli*, terwijl vele *Rakchasas* uit Indië (37) en Ceylon (40) vier- tot achtarmig zijn. De Brits-Indische *Kali* heeft acht armen, een god uit Tibet heeft er liefst 34, tezamen met zes benen (*Regnault*)⁹⁸).

Ixora (Hindoestan) heeft vier armen en een olifantskop (38), terwijl zijn zoon *Quenevidi* 16 armen heeft (39) (*Witkowski*)¹²⁹). De Indische godin *Parmaçavarî* had drie hoofden en zes armen; de beschermgod *Yidam Vajrabhairava* met 9 hoofden, 16 voeten en 34 handen. (*Bab*)³).

Xanten-Shangti heeft acht handen en een dubbel hoofd en ook *Brahma* wordt wel met drie of vier hoofden voorgesteld en met vier armen (*Bab*)³). Tempelfiguren uit Lama tonen vierhoofdige demonen; één ervan heeft 24 armen en 16 voeten, terwijl zich in de verzameling *Guimet* te Parijs een vierarmige oorlogs-

god bevindt (41) (*Bab*)³⁾. De Japanse godin *Quannou* heeft acht armen (42) (*Witkowski*)¹²⁹⁾, terwijl de Japanse *Čiva* zes-hoofdig, zesarmig en zesbenig is (*Bab*)³⁾.

Onder de Middeleeuwse en na-Middeleeuwse fabelmonsters uit oude reisverhalen komt een wezen voor met zes armen (44), dat kennelijk geïnspireerd zou kunnen zijn op een waargenomen Indisch godenbeeld. In *Licetus* '„De Monstris”⁷¹⁾ zien we een vrije opvatting van een Janus symmetros, een wezen, dat in 1475 zou zijn geboren (43), terwijl het monster in fig. 45, een copie naar een Augsburger vliegend blad uit 1654, hoogstwaarschijnlijk invloed van de Indische kunst heeft ondergaan. Volgens *Holländer*⁵⁷⁾ zou dit monster in Catalonië zijn gevangen door Spaanse soldaten. Het werd op bevel van de koning in het Escorial gevangen gehouden.

Jeroen Bosch. Daar we in tegenstelling met de anencephalus en acephalus de Janusfiguur in de oude reisbeschrijvingen en in de kathedraalplastiek zo goed als niet tegenkomen, is het niet te verwonderen, dat *Bosch* deze misvorming niet gebruikt in zijn demonenfiguren.

Toch brengt fig. 46 ons tot nadenken. Een dergelijk monster is of een product van zuivere combinatielust of geïnspireerd op een misvorming als de cephalothoracopagus en de dicephalus tetrabrachius (vergelijk met fig. 47). Waarschijnlijker is echter, dat *Bosch* beïnvloed is geweest door verhalen van Indiëreizigers over de daar voorkomende godenbeelden of confabulaties daaromtrent.

Met enige goede wil kunnen we ook in fig. 48 van *Bosch* een cephalothoracopagus met anencephalie en cyclopie herkennen. (Vergelijk met fig. 49).

IV. *Thoracopagus*.

De thoracopagus wordt in de geboorte-omina duidelijk beschreven. De tafels Ib. Obv. 23-28, Rvl, behandelen de geboorte van tweelingen, welke met de ribben zijn vergroeid en die verder misvormingen der extremiteiten tonen.

Tafel IIa 22 geeft eveneens een beschrijving van een thoracopagus disymmetros:

„Als een vrouw baart en twee koppen en de een tegenover de andere aan de mond zich bevindt en vier ogen (23), twee wervelkolommen, vier oren, twee borstkassen, vier handen, vier voeten...”

In de oudheid en de mythologie ontmoeten we dergelijke misvormingen sporadisch. De enige voorbeelden van dit soort, die waren te ontdekken, zijn twee bronzen beeldjes, gepubliceerd door *Popp*⁹¹⁾, die in Torre de Mordilla, in Noord-Italië, zijn

Een andere vorm van craniopagus is die, weergegeven in fig. 65, waarbij de kinderen met het achterhoofd zijn vergroeid. Van een dergelijke misvorming vermeldt *Holländer* een vliegend blad uit Straatsburg, dat dateert uit 1563 (67).

Een derde vorm van craniopagus is in fig. 68 afgebeeld.

Jeroen Bosch. Als we speuren onder de door *Bosch* geschilderde demonische figuren, vinden we enkele vormen, die zeker zijn terug te voeren op dubbelmisgeboorten. Beschouwen we bij voorbeeld fig. 69, dan herkennen we hierin duidelijk een dubbelmonster.

Indien we deze vorm echter trachten te rangschikken onder de ons bekende misvormingen, stuiten we op grote moeilijkheden, daar het hier getekende monster genetisch onmogelijk is. Toch is het wel aannemelijk, dat de kunstenaar aan een misvorming heeft gedacht, toen hij deze beeltenis schiep. Was het een Janus asymmetros (34)? Of een synkephalos parasiticus (70)? Meer overeenkomst toont fig. 72, een thoracopagus parasiticus, waarvan bij de autosiet het gelaat ontbreekt, zodat men de indruk krijgt, dat de parasiet in de nek is bevestigd. Ook een dicephalus parasiticus (71) kan deze indruk geven. Als laatste mogelijkheid noemen wij de craniopagus (68). Vrijwel hetzelfde relaas zou men kunnen houden bij een andere dubbelvorm, die *Bosch* aan een van zijn demonen heeft gegeven (73). Twee grappige variaties op dit thema zijn wel de twee Bossche figuurtjes 74 en 75. Het laatste voorbeeld is echter slechts een pseudo-craniopagus, want hier zijn twee acrobaten in craniopagusstand afgebeeld, een prestatie, zoals vaak in een circusvoorstelling vertoond wordt.

VIII. *Duplicitas anterior*.

Onder de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina vinden we op Taf. IIb olv. enkele mededelingen over ooganomaliën. Er is sprake van een of twee ogen op het voorhoofd, van twee ogen rechts en twee ogen links.

Het voorkomen van meer dan twee ogen is het eerste opvallende „symptoom” in de teratogenese reeks bij verdubbeling van het bovenlichaam, duplicitas anterior. Dit eerste verschijnsel van dubbelgelaat kan overgaan in dubbelhoofdigheid en tenslotte in een splitsing van het gehele bovenlichaam, eerst een bicipitaal wezen met drie armen, waarvan er één gemeenschappelijk is en vervolgens een individu met twee boven de navel gescheiden bovenlichamen.

Als minst ingrijpende misvorming vindt men bij duplicitas anterior de *drie-ogigheid*, diprosopus triophthalmus (76). Bij de hier afgebeelde man komt reeds een dubbele neus voor. Heeft

de splitsing van het gelaat zich verder voortgezet, dan ontstaan vier ogen, zoals bij de waargenomen misvorming op fig. 77, met „twee ogen rechts en twee ogen links”.

Drie-ogigheid ontmoeten we vooral in de Indische mythologie. Het derde oog, geplaatst boven de neuswortel, als bij *Buddha* (78), *Mahākālī* (214) en vele andere Indische goden en demonen, heeft echter waarschijnlijk niets te maken met een misvorming, maar is als symbool van goddelijkheid of wijsheid bedoeld.

Toch zou volgens *Bab*³⁾, voor het ontstaan uit dubbelmisvormingen pleiten de vierarmigheid van de Indische *Illamma*, die tevens drie-ogig wordt voorgesteld. Hetzelfde zouden we kunnen zeggen van talrijke andere Indische goden- en demonenfiguren, bij wie naast drie-ogigheid vaak vier- of meer-armigheid voorkomt, zoals bij voorbeeld bij *Mahākālī* (91).

In de Griekse Mythologie bezit *Zeus Ophtalmites* een derde oog op het voorhoofd (*Popp*⁹¹⁾.

Vierogigheid. *Regnault*⁹⁸⁾ reproduceert een afbeelding van een vier-ogig Pang-Syang-Si masker, met een aanduiding van een dubbele neus, dat hij vergelijkt met een diprosopus tetrophthalmus (81, 82).

Het Indische monster *Yama* had twee vier-ogige honden (*Bab*³⁾).

Lynceus had vier ogen, waarschijnlijk bedoeld als symbool van waakzaamheid (*Popp*⁹¹⁾).

Vier ogen in één gelaat zien we ook bij verschillende fabelfiguren uit de oude reisverhalen. *Lycosthenes*⁷⁴⁾ beschrijft onder anderen een vier-ogige bewoner van Oost-Ethiopië (80), terwijl *Licetus*⁷¹⁾ in „De Monstris” een vierogige fabelfiguur afbeeldt, die bovendien twee monden schijnt te hebben (83). Merkwaardig is, dat de XVe eeuwse schilder *Parentino* in zijn „Verzoeking van de H. Antonius” ook een vierogige demon heeft weergegeven (84).

Verdubbeling van het gelaat kan gelijktijdig aan boven- en onderhelft beginnen, zodat er bij drie-ogigheid twee gezichten kunnen bestaan (85). Dat dergelijke misvormingen ook in de godenleer voorkomen, bewijst een door *Regnault*⁹⁸⁾ vermeld Hindoe-reliëf uit Gāndhāra van de demon Māra (86). Een soortgelijke diprosopus ontmoeten we verder onder de fabelfiguren uit de oude reisverhalen. *Schedel's Kroniek*¹⁰⁸⁾ bevat hiervan een voorbeeld. Dit individu bezit blijkbaar nog een reserve-oog op zijn rechter slaap (87). Bij nog verder doorgaan van de verdubbeling ontstaat als het ware één hoofd met dubbel gelaat (89), dat doet denken aan de Romeinse god *Janus* (33).

Ook deze afwijking ontmoeten we weer in de Indische godenwereld, namelijk bij de Rakchasas (88).

In onze streken komen dergelijke figuren eveneens voor. We zien er één in „Eremita Alsatus” van *Johannes Lichtenberg* uit 1499 (91). *Holländer* ⁵⁷⁾ vermeldt een vliegend blad uit 1511, waarop een diprosopus, die echter nog meer verdubbelingen toont (90). Een triposopus komen we tegen in het XIVe eeuwse Keurboek van Yperen (92).

Bij *dicephalie* of *tweehoofdigheid* is de verdubbeling zover gevorderd, dat men kan spreken van twee hoofden op één lichaam met een gemeenschappelijke hals of met twee halzen (93).

Dat deze misvorming al lang geleden bij verschillende volkeren bekend was, blijkt uit een paar gevonden beeldjes: het door *Regnault* ⁹⁸⁾ beschreven basalten afgodsbeeld uit Hawaï in het museum te Parijs, dat een individu voorstelt met twee hoofden (94) en het door *Conteneau* ²⁴⁾ gereproduceerde beeldje, eigendom van Dr. *Frouquet* te Caïro, dat een tweehoofdig en drie-benig Assyrisch monster uit het Alexandrijnse tijdperk voorstelt (95). Ook in het Indische Godenpantheon komen tweehoofdige figuren voor. Fig. 96 toont een tweehoofdige Rakhasa. Meestal echter zijn dergelijke meerhoofdige goden en demonen tevens meerarmig, wat pleit voor een verdubbeling als bij *duplicitas anterior*.

Popp ⁹¹⁾ vermeldt de tweekoppige adelaar uit de heraldiek als mogelijke misvorming, doch hier hebben we waarschijnlijk een dubbelkoppigheid ter wille van de symmetrie. De arend met de dubbele kop in het wapen van de provincie Groningen zal wel eveneens aan de sierkunst van een heraldicus toegeschreven moeten worden.

Onder de fabelfiguren uit verre streken, die in en na de Middeleeuwen zo'n grote populariteit genoten, ontmoeten we de dubbelkop herhaaldelijk.

In de „Bestiaire van Gent” (1479) staat een afbeelding van een cycloop, die een dubbelkoppig wezen verslindt (97). In het „Boek der Natuur” van *Megenberg* (1475) zien we een hout-snede, waarop tussen diverse fabelfiguren ook een tweehoofdig wezen voorkomt (99). Een soortgelijke verzameling „monstra humana” geeft de „Cosmographia Universalis” van *Sebastian Munster* ⁸¹⁾ te zien (104). Ook *Licetus* ⁷¹⁾ (98) en *Lycosthenes* ⁷⁴⁾ (100) vermelden dit monster. *Holländer* ⁵⁷⁾ reproduceert een vliegend blad, waarop een dubbelhoofdige Turk staat afgebeeld, die, althans volgens het onderschrift, met zichzelf een duet kon zingen (101).

Jeroen Bosch. Hoewel de *dicephalus* en de *diprosopus* in de Middeleeuwen goed bekend waren, vinden we bij *Jeroen Bosch* geen dubbelhoofdige demonen, die te vergelijken zijn met de menselijke misgeboorten. Slechts fig. 102, overgenomen van het

schetsblad met groteske figuren uit Oxford, vertoont twee samengegroeide hoofden. Of hier inderdaad een „monstrum” is bedoeld, is niet zeker, maar het feit, dat deze twee vrij normale hoofden voorkomen temidden van allerlei groteske demonen, wijst wel in die richting.

We kunnen deze schets vergelijken met een misgeboorte als op fig. 103.

Tricephalus. Een der merkwaardigste menselijke monstruositeiten is wel de tricephalus (105), een driehoofdige misgeboorte, welke onder anderen is beschreven en afgebeeld door Förster ⁴³⁾ en Ahlfeld ¹⁾.

Het is niet aan te nemen, dat een soortgelijk monster vaak is waargenomen, doch deze mogelijkheid bestaat. We vinden geen voorbeeld in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina, maar wel in de godenleer van verschillende volkeren.

Bab ³⁾ vergelijkt de tricephalus van fig. 105 met een dergelijke figuur op een Indisch ornament (106), uit de collectie Guimet, te Parijs. Driehoofdigheid bestaat ook bij de zoon van de goddelijke handwerker *Tvasti* (*Bab*) ³⁾ en de Japanse beschermer der priesters, *Kojin* (*Bab*) ³⁾.

Voorts zien we driehoofdigheid in combinatie met meer armen, zoals bij de Indische godin *Parmaçavarî*, die drie hoofden en zes armen had, terwijl de vierarmige *Brahma*, ook wel met drie of vier hoofden werd afgebeeld (*Bab*) ³⁾.

Hoe het aantal hoofden tot in het onmogelijke werd opgevoerd (zie ook onder „cephalothoracopagus”), blijkt bij de Buddhistische God *Dhyani-Kouanhâ*, die vijf tot elf hoofden had (*Regnault*) ⁹⁵⁾ en bij Bodhistva *Avalokeleçpare*, die een heel conglomeraat van hoofden bezat.

Ook in de mythologie van andere volkeren zien we driehoofdige wezens. Bij de Grieken hebben we de *Cerberus* (107) en de *Hydra*, die werden voorgesteld met drie hoofden; later met meer (*Schatz*) ¹⁰⁷⁾. Verder kent de Griekse godenleer een driehoofdige reus *Geryones* (108) (*Witkowski*) ¹²⁹⁾. *Valton* ¹¹⁷⁾ beschrijft een oud-Grieks beeldje van een driehoofdige *Hecate* uit het Museum te Lyon (109).

Voorts is er volgens *Popp* ⁹¹⁾ in de Germaans-Slavische godenleer sprake van veelhoofdigheid. *Witkowski* ¹²⁹⁾ vermeldt, dat op een gouden trompet uit Denemarken een mens met drie hoofden staat afgebeeld.

Een godheid, vroeger aanbeden in Haïti, heeft vijf dierenkoppen (110) (*Witkowski*) ¹²⁹⁾; *Aldrovandus* ²⁾ beschrijft een soortgelijk monster, dat drie dierenkoppen bezit (111). Tenslotte kunnen we in dit verband nog wijzen op het veelhoofdige en veelarmige monster van fig. 45.

Jeroen Bosch. Merkwaardig is, dat, terwijl we — afgezien van fig. 46, waar drie menselijke hoofden zijn getekend — geen duidelijke dubbelhoofdige demonen in het werk van *Bosch* tegenkomen, daarin wel enkele driekoppige dieren zijn te ontdekken; op de linker vleugel van de „Tuin der Lusten” beeldt hij namelijk een soort driekoppige draak af (112) en een dito salamander (113).

Dicephalus tri- en tetrabrachius. Hierbij is het individu, op het benedenlichaam na, geheel dubbel. Bij *tribrachius* zijn de bovenlichamen nog innig verbonden en er is één gemeenschappelijke arm, rudimentair of verdubbeld (114). Op een vliegend blad uit 1693, vermeld door *Holländer*⁵⁷⁾, zien we een *duplicitas anterior* temidden van andere misgeboorten, die vermoedelijk als goddelijke waarschuwing tegen de toenmalige mode dienst deden. Dit individu bezit een zeer rudimentaire derde arm (115). In de Pinakothek te München bevindt zich een vliegend blad uit 1517 van een *duplicitas anterior* met een derde arm, die zelf ook weer bijna verdubbeld is (116) en ook *Dürer* tekende vijf jaar eerder een dergelijke misvorming (117) (*Holländer*⁵⁷⁾). Op deze tekening heeft de derde arm verdubbeling van de onderarm. De *dicephalus tetrabrachius* (118) vinden we eveneens terug op een vliegend blad uit 1512 (*Holländer*⁵⁷⁾) (vergelijk met fig. 119 naar *Guinard*⁵⁴⁾). Een verder gespleten individu beeldt *Lycosthenes*⁷⁴⁾ af (121). (Vergelijk deze figuur met 122 naar *Förster*⁴³⁾).

Vinden we van dergelijke misvormingen ook voorbeelden in de mythologie? Over het mogelijke verband van een verdubbeling in deze vorm met dubbelhoofdige en meerarmige Indische goden en demonen is reeds gesproken onder „*cephalothoracopagus*” en „*di- en tricephalus*”. We herinneren hier nogmaals aan *Xanten Shangti*, die een dubbel hoofd had met acht armen (*Bab*³⁾), aan de drie- of vierhoofdige *Brahma* met vier armen (*Bab*³⁾), aan de Indische vierarmige en drie-ogige *Illamma* (*Bab*³⁾) en aan andere soortgelijke Indische goden en demonen.

Een fraai voorbeeld van *dicephalus tetrabrachius* zien we afgebeeld op een houtreliëf uit het Museum *Guimet* (120). Het stelt de Indische vuurgod *Agni* voor (*Laignel*⁶⁶⁾). *Holländer*⁵⁷⁾ vermeldt nog een beeldje uit *Zagnebar*, dat zich bevindt in het Museum van de Katholieke Missie te Lyon, hetwelk ook een *dicephalus tetrabrachius* weergeeft.

Tenslotte noemt *Schatz*¹⁰⁷⁾ als voorbeeld van een dergelijke *duplicitas* het door *Poseidon* verwekte tweelingenpaar der *Melioniden*, waarvan sprake is in de Griekse mythologie.

Jeroen Bosch. Ook dit dubbelwezen heeft blijkbaar weinig indruk gemaakt op de fantasie van de schilder of heeft hij niet

gekend. Behalve een vierarmig wezen op de „Val der Engelen” (124) en een draak (123) met vier voorpoten — maar zonder achterpoten — was niets te ontdekken, dat in de richting van veelarmigheid zou kunnen wijzen.

IX. *Duplicitas posterior.*

Bij *duplicitas posterior* is het benedenlichaam verdubbeld. Hierbij kan een derde been ontstaan, dat zelf ook weer al of niet neiging tot verdubbeling toont (125). Bij verdere splitsing zien we de vorm als op fig. 126, met vier volledige extremiteiten, waarvan de middelste twee klein zijn gebleven, terwijl fig. 127 de onderlichamen volledig gescheiden toont.

In de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina bevindt zich de volgende tekst op Taf. 1, IIIa Rev. 4: ... „Als een vrouw baart en vier voeten, penis en vulva zijn voorhanden ...” Is misschien met deze enigszins duistere zin een *duplicitas posterior* bedoeld? Het aantal mythologische en menselijke fabelfiguren met meer dan twee benen is veel kleiner dan het aantal met veel armen, tenminste voor zover er geen sprake is van een combinatie van mens en dier, zoals bij de sphinx, de centaur en zo voort.

Afgezien van de groteske Indische en Japanse goden en demonen met meerdere hoofden, armen en benen, zoals we onder anderen zagen bij *Djigs-Byed-Dia*, *Yidam Vajrabhairava*, bij een tempelfiguur uit Lama en bij de Japanse *Čiva* (zie onder „cephalothoracopagus”) vinden we slechts bij enkele Indische demonengestalten, de Rakchasas (128 en 131), voorbeelden van zuivere *duplicitas posterior*. Dat bij een misgeboorte naast drie of vier benen ook verdubbeling van de armen kan voorkomen, bewijst het wezen in fig. 35, welk dubbelmonster dan ook een treffende schakel vormt tussen de veelarmige en veelbenige Indische wezens en de werkelijk voorkomende misvormingen.

Uit de Germaanse mythologie kennen we *Sleipnir*, het achtbenige wonderpaard van *Odin*. Zeer waarschijnlijk moeten we hierbij eerder aan een symbolische bedoeling dan aan teratologische herkomst denken.

De mogelijkheid bestaat echter, dat veelpotige dierlijke misvormingen, waarvan *Dürer* er één, uiterst natuurgetrouw, tekende van een varken, met twee poten op de rug (1496) of het in fig. 129 afgebeelde kattenmonster met zes poten, de fantasie in die richting hebben gestuwd. Bij het beschouwen van deze verdubbeling bij een kat moet men onwillekeurig denken aan de achtpotige jachthond, die *Baron von Münchhausen* er op na-hield. *Licetus* ⁷¹⁾ beschrijft ook een dergelijk kattenmonster, waarbij echter de overvloedige achterpoten in een menselijk benedenlichaam zijn veranderd (130).

Ook *Sonderegger* ¹¹⁴⁾ vermeldt een veelpotig kattenmonster (133), dat in 1568 uit een vrouw zou zijn geboren in Veltlin. Hier heeft waarschijnlijk een duplicitas posterior, met sterke haargroei, hazelip, vooruitstekende bovenkaak en anencephalie, de tekenaar er toe gebracht een dergelijk monster uit te beelden. Het door *Holländer* ⁵⁷⁾ beschreven vliegend blad uit 1511 (90) heeft misschien ook een duplicitas posterior tot grondvorm gehad, hoewel een dubbelmonster in de hier afgebeelde vorm in de teratologie onbekend is, evenals een door *Lycosthenes* ⁷⁴⁾ beschreven dubbelmonster, dat in 1530 zou zijn geboren (132). De door dezelfde auteur vermelde misvorming in fig. 134 lijkt meer op een bestaande misvorming, waarbij één arm ontbreekt. Hetzelfde kan gezegd worden van het wezen in fig. 135 van *Lycosthenes* ⁷⁴⁾ (vergelijk fig. 35), hoewel hier het in *Schedel's* *Kroniek* ¹¹⁸⁾ afgebeelde fabelwezen (136) het voorbeeld kan zijn geweest. Fig. 137 naar *Lycosthenes* ⁷⁴⁾, dat een misvorming voorstelt, geboren in 1472, blijkt vrijwel geheel realistisch weergegeven te zijn, als we deze vergelijken met figuur 126.

Jeroen Bosch. Onder de diabolische figuren zien we enkelen, die zeer duidelijk een duplicitas posterior tonen. Fig. 138 is een copie van een demonengestalte, voorkomende op het „Laatste Oordeel” te München, terwijl fig. 139 afkomstig is van zijn schetsblad met demonen uit Oxford. Vooral deze laatste figuur doet sterk denken aan een toneelfiguur of aan een of andere gestalte in de ommegangen en carnavalsoptochten: de verhouding van benen en lichaam maakt de indruk van twee naast elkaar zittende figuren, wier hoofden de schouders vormen van het monster, terwijl de kop een op beide hoofden geplaatst mombakkes is en de armen waarschijnlijk gemaakt zijn van boomstronken.

Fig. 140, afkomstig van de „Val der Engelen”, stelt een insectachtig wezen voor met zeven benen, dat in de verte kan doen denken aan een duplicitas posterior.

X. *Parasitaire dubbelvormen.*

Deze zeer opvallende misvorming moet in de oudheid wel heel sterk de aandacht hebben getrokken. Verschillende schrijvers zien tenminste in enkele parasitaire dubbelmonsters de grondvorm van bepaalde, over de gehele wereld bekende, mythologische figuren.

Bij de Babylonisch-Assyrische geboorte-omina is echter nauwelijks of in het geheel geen sprake van parasitaire misvormingen. *Fischer* ⁴²⁾ noemt als enige teksten, die er op zouden kunnen wijzen, het geschrevene op Tafel IIIa, Rev. 1: „Als een vrouw baart en zijn voet is met zijn lijf verbonden...” en 2. „Als een

vrouw baart en drie zijn voeten en twee zijn lichaam, de ene in de andere dringt..." 4. „Als een vrouw baart en vier voeten, penis en vulva zijn voorhanden..."

Fischer ⁴²⁾ denkt hierbij aan *epignathus* en aan parasitaire dubbelmonstra, als *pygopagus parasiticus* en zo voort.

Het aantal beschreven soorten en vormen van parasitaire dubbelmonstra is zeer groot. Ik noem hier dan ook slechts die vormen, welke eventueel tot voorbeeld gediend kunnen hebben voor het uitbeelden van goden- of demonengestalten en fabelmonsters.

Craniopagus parasiticus.

In de Indische mythologie komen, zoals reeds eerder werd beschreven, figuren voor, waarbij het ene hoofd uit het andere schijnt voort te komen, zoals bij voorbeeld bij *Bodhistva Avaloketepare* (zie onder *tricephalus*). Een dergelijke indruk krijgen we ook, als we een *craniopagus parasiticus* bekijken, zoals is afgebeeld op fig. 142 (vergelijk hiermee fig. 45).

Holländer ⁵⁷⁾ beschrijft een *craniopagus parasiticus* (141), die voorkomt op een vliegend blad uit de 16e eeuw. De parasitaire kop is hier echter door de tekenaar omgekeerd op het hoofd van het kind geplaatst.

Epignathus.

Uit de Griekse mythologie is ons bekend, dat *Chronos* of *Saturnus* en *Zeus* hun eigen kinderen inslikten en weer uitspuwden. *Schatz* ¹⁰⁷⁾ zoekt verband tussen deze mythe en de werkelijk voorkomende epignathische misvormingen. Bekijkt men zo'n misvorming (143, 144 en 145), dan wordt inderdaad wel zeer sterk de illusie gewekt, dat het ene wezen bezig is het andere te verslinden of uit te spuwen. In de Middeleeuwse kerkplastiek treffen we af en toe voorstellingen aan, welke ons herinneren aan de Griekse mythologie. Zo zien we aan de kathedraal van Doornik een relief uit de XIIe eeuw, voorstellende een grote kop, welke een menselijk lichaam verslindt (147). Een dergelijke voorstelling zien we aan de Abdij van Mont Majour bij Arles uit de Xe eeuw (146). Hebben we hier te doen met een Saturnus-masker of is op primitieve wijze de ingang van de hel afgebeeld?

In Middeleeuwse manuscripten en op het Middeleeuwse toneel werd de ingang van de hel vaak voorgesteld als een enorme muil, dus in overeenstemming met de beschrijving in de Openbaring van *Johannes*. *Maeterlinck* ⁷⁶⁾ ziet dit beeldhouwwerk uit Mont Majour als een voorstelling van *Saturnus*, die zijn eigen kinderen verslindt, terwijl het monster op de kerk van Doornik,

volgens hem, de hellemuil zou voorstellen. Uitgaande van deze twee voorbeelden, die we kunnen vergelijken met fig. 144 en 145, zouden we de veronderstelling van *Schatz*¹⁰⁷⁾, dat het zien van een epignathus de aanleiding kan zijn geweest tot het ontstaan van de mythe van *Chronos*, kunnen aanvullen met de vraag: is er niet een dergelijk verband denkbaar tussen epignathus en hellemuil? Waarschijnlijk zijn dergelijke hypothesen echter niet.

*Schatz*¹⁰⁷⁾ denkt bij het verhaal, dat *Athene* zou zijn geboren uit het hoofd van *Zeus* (63), behalve aan een craniopagus ook aan een epignathus.

In de Aziatische mythologie wordt, volgens *Bab*³⁾, van *Indra* verhaald, dat de demon *Kusava* hem bij zijn geboorte inslikte. Andere sagen vertellen, dat *Indra* en *Agni* tegelijk uit de mond van *Purusas* kwamen.

*Bab*³⁾ vermeldt voorts, als mogelijke mythologische epignathus, een Chinese figuur in het Museum te Berlijn, welke een ruiter voorstelt met een groen demonisch gelaat, die een rode gestalte inslikt.

Onder de Middeleeuwse fabelfiguren uit de reisverhalen en in de vroeg-teratologische werken van *Licetus*⁷¹⁾, *Lycosthenes*⁷⁴⁾ en anderen vinden we geen enkel geval, dat te vergelijken is met een epignathus.

Jeroen Bosch. In *Bosch*' werken komt herhaaldelijk een hoofd met grote muil voor, dat een menselijk lichaam verslindt (fig. 148, 149 en 150). De overeenkomst tussen bij voorbeeld fig. 148, 147 en 144 is zo groot, dat het gewettigd is, een zekere parallel te trekken tussen deze drie voorstellingen. Zie ook fig. 151. Verder mag ook de wonderlijke *Diana*figuur in fig. 152 in dit verband niet onvermeld blijven.

Cephalothoracopagus parasiticus. Bij het doorkijken van *Ahlfeld's* teratologische atlas wordt men getroffen door de gelijkenis tussen fig. 153, welke een cephalothoracopagus voorstelt, waarvan de ene partner een sirene-vorm toont, en fig. 154, naar een demon van *Bosch*, waarbij de kin is uitgegroeid tot een vissestaartachtig aanhangsel.

Thoracopagus parasiticus.

Bij deze misvorming kan de parasiet, die aan de borstwand is bevestigd, bestaan uit louter extremiteiten (155) of uit een koploze romp (156) of uit een hoofd met een rudimentair ontwikkeld lichaam (157).

Wanneer alleen maar de extremiteiten van de parasiet zijn ontwikkeld, kan men van de autosiet de indruk krijgen van een individu met vele armen en benen (158), vooral als men bedenkt,

dat een pasgeboren kind er geen houding op nahoudt als het hier getekende individu, doch de armen en benen sterk gebogen heeft. We denken dan meteen weer aan de veelarmige en veelbenige Indische goden en demonen (159), die onder anderen zijn beschreven onder „cephalothoracopagus”.

Uit de verre oudheid waren geen voorbeelden van thoracopagus parasiticus te vinden. Slechts fig. 160, naar een afbeelding van een albasten beeldje uit Z.W. Arabië uit de Romeinse tijd, welk voorwerp zich bevindt in het museum te Constantinopel (*Regnault*)⁹⁸⁾ doet aan een parasitaire dubbelvorming denken, te vergelijken met fig. 161 naar *Ahlfeld*¹⁾. Of hebben we hier te maken met een *duplicitas anterior*?

Dat er in de mythologie en onder de fabelwezens weinig gevonden wordt van dergelijke misvormingen, is wel merkwaardig, als we bedenken, dat deze wezens een betrekkelijk hoge leeftijd kunnen bereiken. Of is dit misschien juist de reden, waarom ze geen mythe gevormd hebben? Daar ze volwassen konden worden, bleken ze in hun gedragingen volkomen normale mensen te zijn, die allerm minst een goddelijk of demonisch karakter hadden. Ook thoracopagen en pygopagen, die lange tijd in leven blijven, hebben geen mythe gevormd, in tegenstelling met misvormingen als de acephalus, de acornus, de veelhoofdigheid, de cycloop en de sirene, die dood ter wereld komen of zeer kort na de geboorte sterven.

De thoracopagus parasiticus was wel bekend in de 15e, 16e en 17e eeuw als bezienswaardigheid op jaarmarkten en dergelijke gelegenheden. Een zeer bekende en vaak afgebeelde figuur was *Lazarus Colloredo* uit Genua, die reeds door *Lycosthenes*⁷⁴⁾ beschreven werd (162). De parasiet werd gedoopt en kreeg de naam *Johannes Baptista*.

*Fortunius Licetus*⁷¹⁾ beeldt in „De Monstris” een thoracopagus parasiticus af (163), die ook in *Lycosthenes*⁷⁴⁾ terug te vinden is. Het dubbelwezen van fig. 164 zou zijn geboren in 1519, dat van fig. 165 in 1514. *Holländer*⁵⁷⁾ beschrijft een reclamebiljet uit 1750, waarop ook een thoracopagus parasiticus staat afgebeeld (fig. 166). *Sonderegger*¹¹⁴⁾ vermeldt een vliegend blad met een dergelijke misvorming uit 1578; het onderschrift is een religieuze vermaning (167).

Jeroen Bosch. Bij *Bosch* waren geen diabolische figuren in de vorm van een thoracopagus parasiticus te vinden, tenzij de wezens afgebeeld in fig. 69 en fig. 73 als zodanig beschouwd mogen worden (zie onder „Craniopagus”).

Epigastricus parasiticus.

Bij deze misvorming is de parasiet aan de buikwand bevestigd

en kan zelfs geheel binnen de buikwand liggen, in welk geval we spreken van *inclusio foetalis*.

Taf. Ia 22 van de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina wordt als volgt vertaald: „Als een vrouw een misgeboorte baart, waarin zich nog een misgeboorte bevindt...”

Fischer ⁴²⁾ tekent hierbij aan, dat deze heden als parasitaire vorm bekend staande anomalie moeilijk als product van de fantasie kan worden opgevat, daar het onbegrijpelijk zou zijn, dat een priester op het idee zou komen, een dergelijke variatie te bedenken.

Er is zelfs een tweede voorbeeld in de geboorte-omina, dat kan wijzen op deze misvorming. Op Tafel IVc 40 staat namelijk: „Als een vrouw baart en zijn kind is zwanger...”

Dit zijn de enige voorbeelden uit de verre oudheid, waarbij sprake is van een dergelijke misvorming. Noch in de Grieks-Romeinse mythologie, noch onder de fabelmonsters uit de oude reisverhalen vindt men voorbeelden, die hiermee in verband zouden kunnen worden gebracht. We ontmoeten de *inclusio foetalis* pas weer in de Middeleeuwen.

Bij deze misvorming hebben de kinderen een dikke buik. Het is zeer begrijpelijk, dat een dergelijk kind in de Middeleeuwen aanleiding gaf tot wonder- en duivelsverhalen, daar men geloofde, dat het pasgeboren kind door de duivel bevrucht zou zijn. Dit geloof werd nog versterkt, als men bij opening van de buik een tweede vrucht vond, zij het min of meer rudimentair van vorm. Bij fig. 168 bestaat de parasiet slechts uit een hoofd. Dergelijke gevallen waren ook bekend bij *Licetus* ⁷¹⁾ en *Lycosthenes* ⁷⁴⁾ (169 en 170).

Het is merkwaardig, dat we op vele Middeleeuwse schilderijen (171), miniaturen (172) en vliegende bladen (173) de duivelsfiguur zien afgebeeld met een tweede gelaat op borst of buik. Ook in de Middeleeuwse kerkplastiek treffen we dit aan, zoals op de kerk van San Petronio te Bologna (*Regnault*) ⁹⁵⁾ en aan de kathedraal van Bourges (174). Is voor een dergelijke duivelsvoorstelling misschien weer een menselijke misvorming het voorbeeld geweest? Men bedenke hierbij, dat de geboorte van een misvorming in de Middeleeuwen in de regel werd toegeschreven aan duivelse invloed; vaak werd de rampzalige moeder ervan beschuldigd, geslachtelijke omgang te hebben gehad met de duivel. Men kan zich indenken, dat aan de duivel, dus de vermeende vader, die afwijkingen werden toegeschreven, welke zijn kind, de misgeboorte, ook bezat. In dit geval dus met een parasitair tweede gelaat op borst of buik. Toen de fantasie eenmaal in deze richting gestuwd was, verschenen duivelsfiguren met meerdere koppen op verschillende plaatsen. In fig. 174

zien we, behalve op de buik, ook koppen op het achterwerk, de borsten, in de schaamstreek. De fantasie is geheel op hol geslagen bij de schepper van het monster van fig. 175, dat liefst zes apen- en hondkoppen op diverse plaatsen bezit, afgezien nog van verdere fantastische afwijkingen. Deze zogenaamde satansgeboorte uit Krakau (1543) kwam men in vrijwel elke kroniek uit die tijd tegen (*Holländer* ⁵⁷).

Pygopagus parasiticus.

Dit is een parasitaire dubbelvorming, waarbij de parasiet aan de stuit is bevestigd en meestal bestaat uit een paar min of meer misvormde benen (176) of uit een rudimentair menselijk onderlichaam (177).

Schatz ¹⁰⁷) ziet in een dergelijke misvorming de oervorm van de alom bekende centaur, die niet alleen in Griekenland populair was, maar ook in de Indische mythologie voorkwam. De reus *Mahîscha* werd voorgesteld als centaur (*Bab* ³). In onze streken vinden we in de Middeleeuwen talloze voorbeelden in kerkplastiek en handschriften van centauren of daarvan afgeleide figuren (178, 179, 180, 181).

De Griekse centaur werd gewoonlijk met paardelichaam en paardebeneden voorgesteld, maar deze vorm heeft nogal eens veranderingen ondergaan. *Schatz* ¹⁰⁷) reproduceert een tekening, afkomstig van een oud-Griekse vaas (182), welke links de „moderne” centaurvorm toont en rechts de oude vorm, waarbij de voorste extremiteiten van het paard nog mensenbenen zijn. De centaur heeft dan van voren gezien een normale, menselijke gestalte. De parasiet aan de stuit met twee benen is in de fantasie tot een paardelichaam uitgegroeid. Deze vorm zien we nog duidelijker op fig. 183, naar een oud-Grieks beeldje, gevonden in de Acropolis te Athene (*Valton* ¹¹⁷).

Dat men van de overvloedige benen van de *pygopagus parasiticus* paardepoten maakte, kwam, volgens *Schatz* ¹⁰⁷), door de bijzondere vorm. Het is namelijk in de regel een *pes equinus*, zoals ook in fig. 177. Verderop zullen we zien, dat dit niet de enige teratologische verklaring is voor de centaur.

Een soortgelijke afleiding als *Schatz* ¹⁰⁷) geeft van de centaur, zou men ook kunnen geven van de triton (184), waarbij het achterlichaam van het paard in een vissestaart of slang eindigt. Bij een *pygopagus parasiticus* zien we namelijk niet steeds duidelijk twee overvloedige benen aan de stuit, doch de benen kunnen ook „samengegroeid” zijn zoals we dat kennen bij de symmelie. Fig. 185, 186 geven zoiets te zien. We kunnen dan de indruk krijgen van een menselijk lichaam met twee benen en een vissen- of slangenstaart. Ook dergelijke vormsels komen we

herhaaldelijk tegen in de Middeleeuwse kerkplastiek (187), in handschrift-miniaturen (188) en ook bij schrijvers als *Lycosthenes*⁷⁴) ontbreken ze niet (189).

Jeroen Bosch. We kunnen niet zeggen, dat de pygopagus parasiticus en de mogelijk daaruit afgeleide centaur en triton erg inspirerend op *Bosch* hebben gewerkt, evenmin kunnen we dit beweren van de epigastrius parasiticus en de inclusio foetalis. Het enige, wat te vinden was onder de duivelse figuren van *Bosch*, is het voorbeeld, gegeven in fig. 190. Het acephale monster in de grote laarzen is echter te fantastisch, dan dat hieruit conclusies zouden zijn te trekken. Niettemin doen de twee duivelspoten, die uit de stuit ontspringen, onwillekeurig denken aan een pygopagus parasiticus, terwijl het uit de opgeblazen buik kijkende gelaat de illusie zou kunnen geven van een intra-foetatio abdominalis.

XI. *Anencephalie.*

Tot anencephalie (223) rekenen we hier ook acranie (224), hemicranie (225) en hemicephalie (226). Al deze benamingen zijn trouwens onjuist gebleken en zouden vervangen moeten worden door cranio- of encephaloschisis. Het is echter onwaarschijnlijk, dat de oude namen spoedig uit de ingewortelde terminologie zullen verdwijnen.

Onder de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina is op Taf. IIa, Deel 1—10 sprake van de geboorte van dierenkoppen.

Taf. IIa, 18. „Als een vrouw baart en op zijn kop vlees als een hoofdbedekking is en zijn been samengeschrompeld...” (hemicephalie).

Taf. IIa, 19. „Als een vrouw baart en over het hoofd (van het kind) vlees als een muts en waarvan de basis vervormd is...” (anencephalie).

Dat in deze geboorte-omina misvormingen als anencephalie en hemicephalie worden beschreven, verwondert ons niet, daar deze afwijkingen, in vergelijking met de andere aldaar vermelde misvormingen, betrekkelijk frequent bij de mens voorkomen.

Ook wat er staat geschreven over het geboren worden van kinderen met dierenkoppen, behoeft ons niet te verbazen, daar door alle eeuwen heen sprake is geweest van dergelijke kinderen met katekoppen, apekoppen, kikkerkoppen, eendekoppen, hondkoppen en zo voort, welke verhalen waarschijnlijk alle berusten op het aanschouwen van anencephali. Deze misvorming geeft door de afplatting van de schedel, de korte nek, de naar voren stekende kaken en de uitpuilende ogen inderdaad de

indruk van een der bovengenoemde dieren, vooral, als er bovendien nog andere misvormingen tegelijkertijd voorkomen, hetgeen vaak het geval is, zoals abnormale beharing, hazelip, mediane lipspleet, klompvoeten, rhachischisis, spina bifida, en zo voort.

Etienne Geoffroy Saint Hilaire demonstreerde in 1826 te Parijs een menselijke misvorming, gevonden in de Catacomben van Hermopolis. Dit monster, een gemummificeerde anencephalus, was gevonden op de arm van de mummie van een heilige aap (227) (*Martin*)⁷⁹).

We moeten uit dit feit wel opmaken, dat de Egyptenaren de anencephaal voor een aap hielden of voor een door de heilige aap bij een vrouw verwekte vrucht.

In de Oosterse mythologie heeft *Hanouman* een menselijk lichaam met apekop (*Regnault*)⁹⁵), prinses *Mandraava* heeft een kattekop (*Bab*)³), *Bali* wordt wel voorgesteld met een hondekop (228), *Mindakuprava* met een kop van een salamander (229), *Rahu Asurilu* met een vissekop (230), terwijl verschillende demonen, de Rakchasas, eveneens met dierenkoppen werden afgebeeld, die ons doen denken aan anencephalie (235, 233). *Bab*³) schrijft, dat men in Singapore gelooft, dat misvormingen ontstaan, doordat de boze geest *Kloa* de pasgeborenen in de nek pakt. Waarschijnlijk zijn hier anencephalen bedoeld, daar deze als het ware zonder nek zijn.

Uit de Griekse mythologie kennen we het verhaal van de Lycische boeren, die in kikkers veranderden, toen ze *Latona* geen drinkwater gunden. *Schatz*¹⁰⁷) brengt deze mythe in verband met de anencephalen. Dat een dergelijke misgeboorte soms sterk aan een kikker kan doen denken, bewijst fig. 237.

*Aldrovandus*²) geeft de afbeelding van een pad (234), waarvan een vrouw uit Thüringen zou zijn bevallen (*Regnault*)⁹⁸). Deze misgeboorte is waarschijnlijk eveneens een anencephalus geweest.

In de oude reisverhalen, waarin vreemde volkeren werden beschreven, is sprake van cynocephalen of mensen met hondekoppen. *Lycosthenes*⁷⁴) beschrijft een dergelijk wezen (232) en ook op fig. 99 en 104 alsmede in *Schedel's Kroniek*¹⁰⁸) (236) en in het „*Livre des Merveilles*”⁷³) (231) vinden we deze terug. We behoeven hier echter niet uitsluitend aan anencephalen te denken; waarschijnlijker is, dat de aanschouwing van in dierenhuid geklede inheemsen, van negers of van apen, deze fabelmensen in het leven heeft geroepen. Evenmin zullen andere bekende fabelfiguren, zoals de zogenaamde kraanvogelmensen, die we, behalve in *Schedel's Kroniek*¹⁰⁸), ook op vele vliegende bladen zien afgebeeld (238) en de mensen met vogelkop (239) met anen-

cephalen in verband staan. Waarschijnlijker is, dat deze zijn geïnspireerd op afbeeldingen van de Egyptische God *Rhâ* (240 en 241), die een sperwerkop had. Desniettemin is het mogelijk, dat ook deze figuur een hemicephalus tot grondvorm heeft gehad (vergelijk met de hemicephaal op fig. 242).

*Valton*¹¹⁷⁾ beschrijft een oud-Grieks beeldje van een dansende Satyr. Ook hier rijst het vermoeden, dat de artist beïnvloed is geweest door verhalen over een hemicephalus met klompvoeten (243). Vanzelfsprekend ontmoeten we in de oude teratologische werken ook de anencephalus, zij het in ietwat „gestyleerde” vorm. *Lycosthenes*⁷⁴⁾ beschrijft een misgeboorte, die op fig. 244 is afgebeeld en welke zeer realistisch een acranie weergeeft en verder fig. 245 en 246, beide geïnspireerd op hemicephale misgeboorten.

*Ambroise Paré*⁸⁷⁾ beeldt een kind af, „het welke een aengesicht ghelijck eenen Vorsch hadde” (247), terwijl ook *Licetus*⁷¹⁾ niet achterbleef (248 en 249).

Stalpert van der Wielen (1727) publiceerde een hondachtig monster, dat uit een vrouw zou zijn geboren (250). Ook zijn er vliegende bladen bekend, waarop monsters staan afgebeeld, die waarschijnlijk een anencephalus tot model hebben gehad.

*Holländer*⁵⁷⁾ beschrijft een vliegend blad uit 1739, waarop een aap-misgeboorte staat afgebeeld (251), waaraan we, behalve anencephalie, een dubbelzijdige hazelip, congenitale ichthyosis en ectopie der oogleden herkennen.

Jeroen Bosch. Evenals vele andere schilders en tekenaars van demonen en groteske figuren, heeft *Bosch* zijn monsters vaak van dierenkoppen voorzien en opmerkelijk groot is bij hem het aantal diabolische figuren, dat een katachtig of kikkerachtig uiterlijk heeft. Zie fig. 252, 253, 254, 255 en 256 naar *Bosch*. Verder kennen we van *Bosch* enkele menselijke wezens, die, vooral wat hun houding en physionomie betreft, sterk doen denken aan anencephalen. Vergelijk bij voorbeeld de anencephaal van fig. 258 met de monsters op fig. 257 en 259. Van de figuren 260, 261 en 262 naar *Bosch* zouden we hetzelfde kunnen zeggen, terwijl fig. 263 de indruk geeft, welke men krijgt, als men een hemicephalus van boven bekijkt.

XII. *Encephalocoele*.

Onder de encephalocoele of hersenbreuk rekenen we hier de exencephalocoele, waarbij de gehele hersenmassa buiten de schedel is getreden en de meningocele of hydrencephalocoele, waarbij in de breukzak alleen hersenvocht is. In de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina wordt geen melding gemaakt van een encephalocoele, hoewel deze afwijking zeer opvallend kan zijn. De breuk

kan de omvang aannemen van een mensenhoofd, zodat er als het ware uit het oorspronkelijke hoofd een tweede is gevormd. *Bab*³⁾ wijst in dit verband op de veelhoofdigheid in de Indische godenleer, zoals bij voorbeeld bij de figuur van *Bodhistoa Avaloketecpare* voorkomt, waarbij het ene hoofd uit het andere is gegroeid, een indruk, die ook een encephalocèle kan geven (264). De in de Griekse mythologie bekende *Atlas*, de drager van het hemelgewelf, zou, volgens *Schatz*¹⁰⁷⁾ zijn oervorm gehad hebben in een exencephalocèle posterior (265). Ook op vliegende bladen zijn hersenbreuken afgebeeld, al of niet voorzien van een goddelijke vermaning. *Sonderegger*¹¹⁴⁾ beschrijft een dergelijk vliegend blad uit 1577 (266 te vergelijken met 267 in *Ahlfeld's*¹⁾ atlas), terwijl een vliegend blad uit Italië (1578), door *Holländer*⁵⁷⁾ gepubliceerd, een minder objectieve voorstelling van een encephalocèle geeft (270).

Een opmerkelijke gelaatsverandering kan een encephalocèle anterior geven (268). Een phallusvormige neus zien we aan een beeldje, gevonden bij Tongeren (269). Het stamt waarschijnlijk uit de Romeinse tijd. Het figuurtje draagt de attributen van *Mercurius*: beurs en haan (*Maeterlinck*)⁷⁶⁾. Ook het gewas op het hoofd van het beeldje doet denken aan een encephalocèle.

Soms ziet men een hersenbreuk tegelijk met misvorming van de wervelkolom. Zo bij voorbeeld bij notencephalie, waarbij de herseninhoud door de sterk achterovergebogen schedel naar buiten komt en op de rug ligt (271).

Een andere, zeer kenmerkende vorm van hydrencephalocèle in combinatie met spleetvorming van de halswervelkolom, verband houdend met de hierboven beschreven notencephalus, is de plaatselijke verdubbeling en spleetvorming van de halswervelkolom, waardoor twee meningocelen kunnen ontstaan (272). Professor *Vos* brengt deze dubbele hersenbreuk in verband met de in de oude reisverhalen zo vaak vermelde en teratologisch zo duistere figuur van de mens met reuzenoren, die zich volgens de beschrijvers in zijn oren wikkelde als hij ging slapen (273 en 274). Deze wonderwezens schijnen ook in de Oosterse mythologie bekend te zijn: de figuren 275 en 276 stellen twee Indische demonen, *Rakchاسas*, voor, beide met reuzenoren.

Op het fronton in het voorportaal van de kerk te Vezelay komen twee vrouwenfiguurtjes voor, die bij oppervlakkige beschouwing veel lijken op engeltjes (277). Bij nauwkeuriger toezien, blijken ook deze sculptures wezens met reuzenoren te zijn. Ter illustratie van zijn theorie geeft Prof. *Vos* een afbeelding van een foetus met dubbelzijdige encephalocèle (278), welke misvorming in zekere zin als schakel dienst zou kunnen doen tussen de figuren 272 en 273.

Jeroen Bosch. Uit de verschillende diabolische figuurtjes, die *Bosch* tekende of schilderde, moeten we wel opmaken, dat de kunstenaar afbeeldingen of verhalen van de encephalocèle heeft gekend. Op fig. 279 zien we bij voorbeeld bij de kleine, aan de ton hangende figuur een zeer duidelijke hersenbreuk. Er loopt zelfs een bloedvat op! Fig. 281 toont eveneens onmiskenbaar een encephalocèle, evenals het in de mast klimmende figuurtje op fig. 282 en waarschijnlijk ook de gebukte gestalte onder het schip.

Ook op fig. 280 zien we vermoedelijk een diabolisch wezen met een encephalocèle. Afbeeldingen van de kenmerkende verkorting van de rug bij spleetvorming van de wervelkolom, in combinatie met een hersenbreuk, moeten *Bosch* ook zijn opgevallen. Vergelijken we namelijk fig. 283 naar *Bosch* met fig. 284, een afbeelding van een notencephalus naar *Ahlfeld*¹⁾, dan is de overeenkomst treffend, wat betreft de korte rug bij beide figuren, de hersenbreuk, die in de regel veel groter is dan op fig. 284, en de genitaliën. De staart, die *Bosch* er bij tekent, kan in werkelijkheid voorkomen bij een dergelijke misvorming. We zien namelijk bij spleetvorming van het onderste gedeelte van het ruggemerkkanaal wel eens staartvorming of sterke haargroei aan de stuit.

Ook de physionomie van een dergelijke misvorming, de vaak onmenselijke gelaatsuitdrukking kan inspirerend op *Bosch* hebben gewerkt. Ter vergelijking wordt hier een afbeelding van een notencephalus (286) en van het hoofd van een soldaat uit de „Kruisdraging” te Gent gegeven (285).

XIII. *Rhachischisis.*

De rhachischisis, de spleetvorming van de wervelkolom, kan afzonderlijk voorkomen als open rug, doch ook vaak in combinatie met anencephalie of beter gezegd: met cranioschisis. We spreken dan van craniorhachischisis (287). Bij deze vorm valt weer de grote gelijkenis op van een dergelijke misvorming met een dier (zie fig. 288). Misschien berusten de in vroegere eeuwen beschreven geboorten van dieren uit een vrouw ook op het aanschouwen van een misvorming, als is afgebeeld in fig. 289 en 290, welke veel gelijkenis met een kikker toont. Bij craniorhachischisis kan het hoofd zo ver achterover gebogen zijn, dat de indruk wordt gewekt, als had men te doen met een wezen zonder hoofd, welks ogen op de rug staan (zie fig. 292) of met dorsale cyclopie, zoals in fig. 291. Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze misgeboorte de oervorm is geweest van de zonderlinge wezens uit de oude reisverhalen, die onder anderen door *Vincentius van Beauvais*¹²⁾ zijn beschreven, namelijk mensen zonder hoofd met ogen op de

rug (293). Vergelijken we fig. 292 (naar een afbeelding uit *Ahlfeld's*¹⁾ atlas) met fig. 293 (naar *Licetus*⁷¹⁾), dan is de gelijkenis wel zeer groot. Zelfs de plaats van de oren is bij beide vrijwel dezelfde.

Hoe afbeeldingen van craniorhachischisis werden gebruikt als vermaning tegen de moderne haarmode, toont een vliegend blad uit 1640, beschreven door *Holländer*⁵⁷⁾ (294). *Lycosthenes*⁷⁴⁾ schrijft, dat er in 1494 in Traconië een vrouw leefde, die een dood kind ter wereld bracht, „het welcke aen synen Rugge een levendich serpent vaste hangende had.” (295). Volgens *Aldrovandus*²⁾ zou dit kind in Krakau zijn geboren. Vermoedelijk is een rhachischisis de bron voor deze fabel geweest.

Jeroen Bosch. In fig. 296 naar *Bosch*, zien we op humoristische wijze een „open rug” uitgebeeld, die dient als boot. De stuurman heeft blijkbaar een encephalocoele.

Figuurtjes als 297, 298 en 299, waarvan *Bosch* er een groot aantal tekende, doen sterk denken aan craniorhachischisis, waarbij de ogen zich als het ware op de rug bevinden.

Tenslotte zien we nog een zeer grote overeenkomst tussen craniorhachischisis — tevens cycloop — uit *Ahlfeld's*¹⁾ atlas (301) en een vreemd gedrocht van een van de schetsbladen van *Bosch* (300), welke overeenkomst onmogelijk zuiver toevallig kan zijn.

XIV. *Hydrocephalus*.

Het zou dwaasheid zijn in alle door mensenhand gewrochte afbeeldingen van groothoofdige wezens misgeboorten met een waterhoofd te zien. Het is echter wel waarschijnlijk, dat een aangeboren waterhoofd (302) is bedoeld bij het albasten beeldje uit Z.W. Arabië uit de Romeinse tijd, dat zich, zoals *Regnault*⁹⁸⁾ vermeldt, bevindt in het Museum van Constantinopel (303).

Ook enkele vliegende bladen tonen een hydrocephalus. In fig. 304 zien we een door *Holländer*⁵⁷⁾ beschreven vliegend blad, waarop een kind staat afgebeeld, dat rondom het hoofd een soort cornet heeft en verder een „geschminkt” gelaat. Het blad deed dienst als bewijs van Gods toorn over de toenmalige mode. Een ander door *Holländer*⁵⁷⁾ vermeld vliegend blad geeft ook een kind met een reusachtig waterhoofd te zien (305). Het is afkomstig uit Neurenberg (1556).

Dat een centaur in verband kan worden gebracht met een waterhoofd, lijkt op het eerste gezicht misschien vreemd. Naast de klassieke centaur, een paardenlichaam met vier extremiteiten, waarop een menselijk bovenlichaam (182), zien we in de Middeleeuwen ook een andere vorm van de centaur, waarbij de voorbenen van het paard ontbreken, zoals bij voorbeeld in *Schedel's Kroniek*¹⁰⁸⁾ (306). Ook *Lycosthenes*⁷⁴⁾ en *Aldrovan-*

dus²⁾ beelden de centaur in deze vorm af. In het werk van *Lycosthenes*⁷⁴⁾ vinden we echter nog een ander paardmens, bij wie alleen het hoofd menselijk is (307). *Licetus*⁷¹⁾ geeft eveneens een afbeelding van dit wezen, met als bijschrift: „equis monstrosus capite humano”, (308), dat de laatste schakel vormt tussen de centaur en de hydrocephalus, maar ditmaal niet als menselijke misvorming bedoeld, doch als hydrocephalus bij een veulen. *Witkowski*¹²⁹⁾ geeft een afbeelding van een dergelijk dierlijk monster (309), getekend naar een opgezet veulen met een waterhoofd, dat zich bevindt in het museum van de „école de médecine” te Limoges en dat werd geboren in het 10e regiment der Jagers onder Majoor *Fabre*. De gelijkenis met een menselijk hoofd is wel zeer groot, redenen waarom *Regnault*⁹⁷⁾, *Witkowski*¹²⁹⁾ en anderen het vermoeden uitspreken, dat een dergelijke misvorming de oervorm zou zijn geweest voor de centaur.

XV. Cyclopie.

Deze misvorming (310), gekenmerkt door het voorkomen van slechts één oog, heeft door alle tijden heen de menselijke fantasie bezig gehouden. Reeds in de Assyrisch-Babylonische geboortecomina is op Tafel IIa 26—29 sprake van oogafwijkingen: „Als een vrouw baart en zijn oog is alleen en groot...” wijst op cyclopie. Tafel IIb Obv. bevat herhalingen der ooganomaliëen. Hier is onder anderen sprake van één of twee ogen op het voorhoofd.

Ook in de mythologie is cyclopie bekend. Misschien zijn ook de Indische drie-ogige goden en demonen, zoals *Mahākālī* (214), terug te voeren op cyclopie (*Popp*)⁹¹⁾.

Uit de Griekse mythologie kennen we de reus *Polyphemus*, wiens enige oog door *Ulysses* werd vernietigd. We zien dit gebeuren afgebeeld op een Etruskische grafschildering te Corneto (311). Verder kennen we als voorbeeld van cyclopie in de Griekse mythologie *Zeus Ophthalmites* (*Popp*)⁹¹⁾. Hoewel schrijvers als *Schatz*¹⁰⁷⁾, *Popp*⁹¹⁾, *Regnault*⁹⁷⁾ en anderen deze vorm van cyclopie in verband brengen met menselijke misgeboorten, zijn er ook geleerden, die ervan overtuigd zijn, dat de *Polyphemussage* is ontstaan uit gevonden praehistorische resten van wezens, vóór of uit de ijstijd, welke vondsten in de oudheid en Middeleeuwen reeds het geloof aan reuzen en draken hadden bevestigd. Volgens Homerische voorstelling zouden in Sicilië reuzen voorkomen met één groot oog midden op het voorhoofd. *Dacqué*²⁷⁾ schrijft, dat *Abel* *) deze reuzen in verband brengt met op Sicilië gevonden skeletresten van dwergolifanten uit de

*) O. Abel, Lebensbilder aus der Tierwelt der Vorzeit. Jena 1922.

ijstijd, resten, die veel zijn gevonden op Sicilië, in Messina, Palermo en Trapani. Uit het aanschouwen van een dergelijke olifantenschedel zou de fabelachtige cyclopische reus zijn ontstaan. Inderdaad lijkt deze schedel (312) iets op die van een mens met één grote oogholte, welke in werkelijkheid echter een neusopening is.

Dacqué ²⁷⁾ meent evenwel, dat niet alle in de oudheid bekende fabelgestalten met één voorhoofdsoog aldus kunnen worden verklaard. In de verhalen van „1001 nacht” is sprake van een zuil, waarop een beeld staat met één vurig lichtend voorhoofdsoog. Ook in de Noorse volkssprookjes kunnen we volgens *Dacqué* ²⁷⁾ lezen over een wezen met één oog op het voorhoofd en één borst. Voorts komt in het sprookje van *Melusine* een mensen- en demonenzoon voor met één voorhoofdsoog.

Dacqué ²⁷⁾ wijst er verder op, dat ook in het verre Oosten, in China en Indië, het voorhoofdsoog bekend was. Hij wil dit terugvoeren op de herinnering aan of het vinden van fossiele resten van amphiënen of reptielen, die inderdaad een schedel- of voorhoofdsoog bezaten, naast twee normale ogen. Dit derde oog zou bij de mens nog rudimentair aanwezig zijn als corpus pineale. Het schijnt, dat deze laatste verklaring de meest logische is, gezien de zeer talrijke Indische goden en demonen, die in het bezit zijn van drie ogen, waarvan het voorhoofdsoog vaak slechts gebrekkig is aangeduid.

Het is echter onwaarschijnlijk, dat voor de ons bekende fabelfiguren uit de Griekse mythologie en uit de oude reisverhalen, die slechts één oog hadden, deze verklaring óók zou gelden; het is eerder aan te nemen, dat deze zijn ontstaan óf uit een werkelijk aanschouwde menselijke cycloop, die reeds duizend jaar voor Christus was beschreven in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina, óf dat de Griekse schrijvers met hun verhalen over *Polyphemus* en dergelijke en de Arabische dichter van „*Sindbad de Zeeman*”, de Middeleeuwse reisbeschrijvers hebben beïnvloed, zodat dus uiteindelijk tóch de in die verhalen beschreven cyclopen zijn terug te voeren tot de skeletresten van Sicilië.

Hoe het ook zij, men twijfelde er niet aan, dat cyclopen gehele landstreken bevolkten in het in de Middeleeuwen vrijwel onbekende Azië en Afrika. Vrijwel in alle klassieke en Middeleeuwse reisbeschrijvingen, waarin sprake is van vreemde volksstammen, komen ze voor. *Sebastian Münster* ⁸¹⁾ geeft in zijn „*Cosmographia Universalis*” (1550) zelfs nauwkeurig de plaats aan, waar de „*Monoculi*” wonen (zie fig. 314).

Men vindt afbeeldingen van cyclopen in het „*Livre des Merveilles*” ⁷³⁾ (313), in de „*Bestiaire van Gent*” (97), in het „*Boek der*

natuur" (99), in „*Schedel's Kroniek*"¹⁰⁸) (313) en natuurlijk bij *Lycosthenes*⁷⁴) (316). *Licetus*⁷¹) geeft in zijn „De Monstris" enkele afbeeldingen van zeer goed geobserveerde cyclopische misvormingen (318).

Op het reeds eerder genoemde Augsburger vliegend blad, dat een veelhoofdig monster voorstelt, is het voorste hoofd cyclopisch (45). Een Italiaans vliegend blad uit 1514 toont een satansgeboorte, die, behalve een oog op het voorhoofd, nog drie ogen elders op het lichaam heeft (317) (*Holländer*)⁵⁷).

Demonische figuren werden, voor zover was na te gaan, nooit cyclopisch voorgesteld, zelfs niet bij *Jeroen Bosch*.

De Romein *Isigonus* beschrijft de Triballers en de Illyriërs uit Afrika, die iemand door hun blik konden beheksen en doden. Elk oog zou twee oogappels bevatten (*Holländer*)⁵⁷). Ook *Vincentius van Beauvais*¹²) vermeldt dergelijke wezens. Waarschijnlijk zijn ook hiermee cyclopen bedoeld, en wel die, waarbij zich in één oogholte twee oogappels bevinden (319), een vorm van cyclopie, die zelfs nog vaker voorkomt, dan die met slechts één oogappel.

De meeste cyclopen hebben een slurfvormige neus, welke zich boven het oog bevindt. Deze is echter meestal zó klein, dat men zich moeilijk kan voorstellen, dat de beschouwer van zo'n cyclopisch kind een wezen met olifantskop maakt, hoewel er oude verhalen zijn over vrouwen, die kinderen met olifantskoppen hebben gebaard en zelfs gehele olifantjes, zoals *Alcippe*, althans volgens *Obsequens*, die mededeelt, dat zij haar olifantskinderen ook zoogde.

Dat de slurf grote afmetingen kon aannemen, bewijst een tekening van een cycloop naar *Isidore Geoffroy St. Hilaire* (320). Toch valt hier weer het reusachtige oog op, dat sterk overdreven lijkt en men kan hier moeilijk een olifantskop in zien. Verrassend is, dit monster te vergelijken met een afbeelding van een cyclopisch varken volgens *Guinard*⁵⁴) (321).

XVI. *Ethmocephalie*.

Deze zeldzame misvorming is als het ware een voorstadium van cyclopie. De ogen zijn elkaar genaderd door het ontbreken van zeefbeen en reukhersenen. De slurfvormige neus, die tussen of vlak boven de ogen zit (322), doet ook aan de slurf van een olifant denken. Waarschijnlijk berust een deel van de verhalen over het geboren worden van een kind met olifantskop op de aanschouwing van een ethmocephalus. *Palfijn* beeldt onder anderen zo'n kind af (323), evenals *Lycosthenes*⁷⁴) (324).

Er bestaat nog een menselijke afwijking, waarbij een slurfvor-

mige neus voorkomt, een proboscis lateralis (325), welke meestal in de mediale ooghoek bevestigd is.

Tevens zij er hier nog aan herinnerd, dat de god *Ixora* uit Hindoestan een olifantshoofd had (38), terwijl ook sommige Indische demonen, de Rakchasas, wel eens met een slurf afgebeeld worden (327).

Ethmocephalie en cyclopie komt vaker voor bij dieren dan bij mensen, naar verhouding het vaakst bij schapen. *Guinard*⁵⁴⁾ geeft hiervan enkele typische voorbeelden (326 en 328). Ook in het werk van *Ambroise Paré*⁸⁷⁾ vindt men een dergelijk monster uit 1573 (329). Bij de twee laatste voorbeelden is tevens agnathie, dat is het ontbreken van de onderkaak. Opvallend is verder, vooral in fig. 326, dat de kop zeer menselijke trekken toont, evenals bij een door *Guinard*⁵⁴⁾ beschreven cyclopisch schaap (330). Zijn deze misschien de oervorm geweest van de dieren met mensenhoofd, waarvan sprake is in oude reisverhalen? We zien ze onder anderen op een miniatuur uit het „*Livre des Merveilles*”⁷³⁾ (331), verder op fig. 332, naar een afbeelding uit het werk van *Holländer*⁵⁷⁾; hier is het resultaat te zien van de omgang tussen een monnik en een varken (1494). Ook *Licetus*⁷¹⁾ beeldt in „*De Monstris*” een soortgelijk wezen af (333).

Tenslotte zien we op een schilderij van *Nicolas Emanuel Deutsch*, een tijdgenoot van *Bosch*, voorstellende de „Verzoeeking van de H. Antonius”, een demon afgebeeld, wiens trekken veel gelijkenis tonen met die van een dierlijke ethmocephaal (334).

Jeroen Bosch. Kenmerkend voor *Bosch* zijn diabolische figuurtjes, wier neus is uitgegroeid tot een trompet, zoals bij voorbeeld in fig. 335, of tot een schoorsteen, zoals in fig. 336. Misschien hebben deze niets met een slurfneus te maken, maar zeer zeker is dit wel het geval met fig. 337, waarin we duidelijk een wezen herkennen met olifantskop. Waarschijnlijk is *Bosch* hier beïnvloed geweest door de verhalen over menselijke misgeboorten met olifantssnuit.

XVII. *Valse mediaanspleet.*

Bij het ontbreken van tussenkaak en neustussenschot ontstaat er in de bovenlip een mediale spleet, welke eigenlijk een dubbele laterale lipspleet is, die tot één opening is versmolten. De neus is daarbij vrijwel verdwenen, terwijl de ogen naar elkaar toe zijn verplaatst (338, 339). Door dit alles is het gelaat dermate veranderd, dat het meer op een katten- of konijnesnuit lijkt dan op een menselijk gezicht.

Talloos zijn in de miniaturen en randversieringen der Middel-

eeuwse manuscripten de figuurtjes van een menselijk lichaam met dierenkop. Hier is echter geen sprake van misvormingen. Anders is het bij de verhalen over geboorten van kinderen met een dierenkop. Deze wondergeboorten moeten wel degelijk een misvormd gelaat gehad hebben, dat de indruk gaf van een diersnuit, zoals onder anderen een kind met een gelaat als op fig. 339. Bij deze misvorming ontbreekt de neus. Ook in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina vinden we dit reeds vermeld: op Tafel III Obv. 16: „Als een vrouw baart en de neusgaten zijn er niet...” Dit doet denken aan de door *Strabo*, *Mandeville* ⁷⁸⁾ en andere reisbeschrijvers vermelde neusloze mensenrassen. Een dergelijke fabelmens is afgebeeld in *Schedel's Kroniek* ¹⁰⁸⁾ (341). Deze neusloze wezens zullen echter wel niet afgeleid zijn van een misvorming, doch veeleer van lijders aan tropische ziekten, als framboesia en lepra, waarbij de neus nagenoeg verdwenen kan zijn. *Noosten* ⁸⁵⁾ geeft hiervan enkele voorbeelden, die hij vergelijkt met maskers van Java en Bali, welke een soortgelijke misvorming tonen (340).

Jeroen Bosch. Onder de duivelse figuurtjes van *Bosch* vinden we verscheidene met katten- of konijnesnuit of met ontbrekende neus (342). Het zou echter te ver voeren al deze wezens met een menselijke misvorming in verband te brengen.

XVIII. *Scheve lip-, kaak- en gelaatsspleten.*

Spleetvorming van lip, kaak of wangen geeft aan het gelaat een afstotend uiterlijk, alleen al door de grote mondonopening, welke bij deze afwijkingen ontstaat.

De spleetvorming kan variëren tussen de ons allen bekende hazelip en de aprosopus, waarbij het gehele gelaat is verdwenen en slechts één grote onregelmatige holte overblijft (343).

Op Taf. Ia 17 van de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina wordt de aprosopus genoemd: „Als een vrouw een wezen, dat geen gelaat heeft, baart...”

In de demonenleer van Oosterse volken komen volgens *Regnault* ⁹⁸⁾ wezens voor met hazelippen. Ook zien we deze misvorming vaak afgebeeld op maskers van Singalese priesters. *Noosten* ⁸⁵⁾ heeft een voorbeeld gegeven van een dergelijk masker van Java, dat veel gelijkenis toont met het gelaat van een patiënt met een dubbelzijdige lipkaakspleet (344).

Bij deze misvorming kan de tussenkaak sterk naar voren uitgroeien, zodat het gelaat wel iets kan lijken op een varkensnuit (345). Een dergelijke misgeboorte werd in de Middeleeuwen niet zelden in verband gebracht met een varken; vaak werd de vader er van beschuldigd ontucht te hebben gepleegd met dit dier.

Bij de scheve gezichtsspleet, die enkel- of dubbelzijdig kan voorkomen, is het gelaat tot een waarlijk afschuwelijk masker vertrokken. De misvorming, afgebeeld op fig. 347, naar een tekening in *Ahlfeld's atlas*¹⁾, heeft meer van een uilachtig monster dan van een menselijk wezen. Het is niet te verwonderen, dat men in de Middeleeuwen bij het zien van dergelijke gedrochten, dadelijk aan duivelskinderen dacht.

De laatste hier te noemen gezichtsspleet is die, waarbij de wangen afwezig zijn, zodat er een zeer brede en wijde mondopening is. Zie fig. 346 en 348.

*Holländer*⁵⁷⁾ beschrijft een vliegend blad uit 1629, waarop een kind staat afgebeeld met macrostomie. Blijkbaar is het tevens rijkelijk behaard (349). Het blad deed dienst als goddelijke waarschuwing tegen oorlog en pest.

In *Schedel's Kroniek*¹⁰⁸⁾ zien we een afbeelding van een fabelmens, die ook aan macrostomie doet denken (350). Daar het hier geen misgeboorte, doch een figuur uit oude reisverhalen betreft, is het waarschijnlijker, dat met deze figuur een vertegenwoordiger van een negervolk is bedoeld, die door het inbrengen van vreemde voorwerpen in de lippen een opvallende verminking bij zichzelf teweege brengt.

Natuurlijk werden in de Middeleeuwen duivels en demonen vaak met een grote mond afgebeeld. De gestalten bij voorbeeld in de hellemuil van fig. 351, naar een tekening uit „*Belial*” II (1480), tonen monden, die veel gelijken op die van de misvorming van fig. 346. De hellemuil zelf kunnen we in zekere zin ook als macrostomie beschouwen, hoewel de voorstelling meestal een geopende dierenmuil is.

Een voorbeeld van macrostomie in de kerkplastiek is de duivelsfiguur, die is aangebracht in het zuider portaal van de St. Jan te 's-Hertogenbosch (353).

Tenslotte geef ik hier nog een copie van een demonenfiguur uit de „*Verzoeking van de H. Antonius*” van *Nicolas Emanuel Deutsch*. Het gelaat van deze demon is moeilijk te definiëren, maar als we het door een teratologische bril bekijken, kunnen we er slechts een aproposus in zien (352).

Jeroen Bosch. Ook *Bosch* heeft vele demonenfiguren met macrostomie geschilderd. Hoewel ik niet wil beweren, dat deze demonen iets te maken hebben met de gelijknamige misvorming, behoren de afbeeldingen 354, 355, 356 en 357 toch wel in dit hoofdstuk vermeld te worden.

XIX. *Agnathie*.

Onder de talrijke vormen van menselijke misgeboorten zijn er ook, die geen kin hebben. De oren zijn dan verschoven naar de

plaats, waar zich bij een normaal kind de kin bevindt, terwijl er verder een zeer kleine mondopening is (358). Deze misvorming vinden we in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina beschreven op Taf. III Obv. 14: „Als een vrouw baart en 't heeft geen mond . . .” en 18: „Als een vrouw baart en de onderkaak is er niet . . .”

*Bab*³⁾ vermeldt, dat in China de geesten kinloos worden gedacht en beschrijft ook de *Pretas*, wezens van een lagere orde in Birma, die leven tussen aarde en hel en die dikbuikig zijn en een naaldgrote mondopening hebben. In de oude reisverhalen van schrijvers als *Strabo*, *Vincentius van Beauvais*¹²⁾ en *Schedel*¹⁰⁸⁾, is sprake van mensen, die zo'n kleine mond hebben, dat ze hun voedsel door een riet moeten opzuigen. In *Schedel's* *Kroniek*¹⁰⁸⁾ vinden we een afbeelding van zo'n wezen (359).

Misschien berusten ook deze verhalen op geruchten over een misvorming als de agnathie, waarbij een dergelijke kleine mondopening voorkomt. Het is echter mogelijk, dat de berichten over deze fabelwezens afkomstig zijn van Indië-reizigers, die afbeeldingen hebben gezien van Indische *Pretas*.

Een kind met agnathie kan soms de indruk wekken van een wezen met een vogel- of muizenkop (360). Merkwaardig is, dat de menselijke agnathus op een dier lijkt, terwijl we omgekeerd bij een dierlijke agnathus (328) menselijke trekken meenden te kunnen bespeuren.

In aansluiting op de agnathie met microstomie noem ik hier nog de door *Lycosthenes*⁷⁴⁾ afgebeelde (361), in tal van oude reisbeschrijvingen voorkomende fabelfiguur zonder mond, die alleen van appel- en bloemengeur leefde. Onder de menselijke misgeboorten zijn er ook, waarbij een synechia van de mond bestaat; hierbij komt wel een aanduiding van een mond voor.

XX. *Anophthalmus en exophthalmus.*

Van een afwijkend aantal ogen is reeds sprake geweest in de hoofdstukken over duplicitas anterior en cyclopie. Hier worden slechts die oogafwijkingen besproken, waarbij de grootte van de ogen afwijkt van het normale.

Deze kan variëren van anophthalmie (geen ogen) via kryptophthalmie, microphthalmie en normale ogen tot exophthalmie (uitpuilende ogen).

Over deze oogafwijkingen vinden we in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina op Taf. IIa, 26: „Als een vrouw baart en zijn rechter oog is groot, zijn linker klein . . .” (*microphthalmus* links) en 28: „Als een vrouw baart en zijn rechter oog is er niet . . .” (*anophthalmie* rechts).

Op Taf. IIb. Obv. worden herhalingen en verdere anomalieën van plaats en aantal der ogen gegeven, evenals op Taf. IIIb.

Het volkomen ontbreken van de ogen is in de teratologie zeer zeldzaam. Meestal is er wel een aanleg, kryptophthalmus (363), of een rudimentaire lidspleet aanwezig, microphthalmus (364). In de oude reisverhalen is ook sprake van fabelfiguren zonder ogen, bij voorbeeld in *Schedel's Kroniek* ¹⁰⁸⁾.

Licetus ⁷¹⁾ beeldt een misgeboorte af, waarbij ogen en neus ontbreken (362). In *Lycosthenes'* ⁷⁴⁾ werk zien we een afbeelding van een kind met vissestaart, zonder armen en ogen (365). Er zijn ook vliegende bladen bekend met afbeeldingen van misgeboorten zonder ogen. *Sonderegger* ¹¹⁴⁾ beschrijft zo'n vliegend blad, waarop een abrachius zonder ogen, die geboren was op het eiland Oever in 1579 (366).

Bab ³⁾ vermeldt, dat in Birma wezens van lagere orde voorkomen met reusachtige ledematen en dikke ogen. Hier hebben we dus blijkbaar te maken met exophthalmus. Deze uitpuiling van de ogen komt, volgens *Bab* ³⁾, veel bij Oosterse demonen voor. Ook onze schilders beelden de demonen wel grootogig af, teneinde ze een afschrikwekkend uiterlijk te geven (zie fig. 367 naar Brueghel).

In aansluiting hiermee is het wel interessant te weten, dat er ook schilders zijn geweest, die de demonen met een bril hebben afgebeeld, teneinde, volgens *Reis* ¹⁰⁰⁾, het uiterlijk monsterachtig te maken en om de perverse moraal van de demon te accentueren! Hier wordt dus ook een menselijke afwijking gebruikt om afschuw te suggereren. De gebrilde duivel is volgens *Reis* ¹⁰⁰⁾ uiterst zeldzaam. Hij noemt een twaalfstal voorbeelden uit de schilderkunst. Hier worden slechts de oudste voorstellingen van de gebrilde demon vermeld. Er bevindt zich één als illustratie in een dissertatie van *Jacobi de Ancharano* (368). Van *Jeroen Bosch* noemt *Reis* ¹⁰⁰⁾ twee voorbeelden, namelijk een op „Johannes op Pathmos” (369) en een op de „Verzoeking van de H. Antonius” uit Lissabon (370). Bij *Bosch* is nog een derde gebrilde demon te vinden, namelijk een op de rechter vleugel van het „Laatste Oordeel” uit Wenen (371).

Tenslotte worden hier nog twee door *Reis* ¹⁰⁰⁾ gegeven voorbeelden vermeld. In de collectie van Professor *Weve* te Utrecht bevindt zich een anonyme houtgravure uit 1510, waarop een gebrilde duivel is weergegeven, terwijl voorts *Hans Baldung Grien* een demon met bril heeft vervaardigd op een gravure uit 1511 (372).

XXI. Buikspleet.

Bij een buikspleet is de buikwand geheel of gedeeltelijk afwezig,

zodat de organen bloot liggen (373). Is er slechts een gedeelte van de buikwand afwezig, dan kan het bloot liggen zich beperken tot één orgaan.

Taf. III Obv. 33 van de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina herinnert ons aan buikspleten: „Als een vrouw baart en de buikinhoud is open...”

*Schatz*¹⁰⁷⁾ ziet in dergelijke misvormingen de oorsprong van enkele episoden uit de Griekse mythologie. Zo zou bij voorbeeld het verhaal over *Prometheus*, wiens lever door een adelaar dagelijks werd afgevreten, berusten op een ectopie van de lever, welke door het gedeeltelijk ontbreken van de buikwand vrij ligt.

*Schatz*¹⁰⁷⁾ noemt verder als aangeboren afwijking, welke de mythologie zou hebben beïnvloed: *ectopia vesicae*, waarbij door spleetvorming van de voorste buik- en blaaswand de binnenzijde van de blaas bloot ligt. Een dergelijke misvorming geeft namelijk de indruk, alsof de mannelijke genitaliën ontbreken (374).

*Schatz*¹⁰⁷⁾ denkt in dit verband aan de ontmanning van *Uranos* en *Chronos*, waarvan in de Griekse mythologie sprake is. Een dergelijke misvorming is vermoedelijk ook bedoeld met figuur 375, naar *Lycosthenes*⁷⁴⁾. Tenslotte wordt hier nog vermeld, dat *Brueghel* in zijn „Val der engelen” (1562) een demon met een enorme buikspleet schilderde (376).

XXII. *Symmelie.*

Bij symmelie eindigt de distale lichaamshelft in één extremitet, welke men — zij het ten onrechte — voor twee „samengesmolten” benen houdt. Deze misvorming, de sirene, heeft wel het sterkst op de menselijke fantasie gewerkt. Figuren met vissestaart of eindigende in het lichaam van een slang komen we overal in de wereldgeschiedenis tegen. In ons land doen ze zelfs thans nog dienst als decoratieve hoekfiguurtjes op een Friese stoeltjesklok en ook ziet men nog een „zeemeermin” op het wapen van Purmerend. Het geloof aan het bestaan van wezens als sirenen, tritonen en zo voort, was zeer hardnekkig. Een geleerde als *Thomas Bartholinus*¹⁰⁾ gaf nog in de 17e eeuw in zijn wetenschappelijk werk „*De Monstris*” afbeeldingen van de anatomische bouw van een sirene en van de wijze, waarop deze zich in het water voortbewoog.

Eigenaardig is, dat deze alom bekende misvorming niet voorkomt in de bewaard gebleven gedeelten van de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina.

Evenals bij de meeste misvormingen kunnen we bij de symmelie verschillende vormen onderscheiden.

Het lichaam kan eindigen in een conische stomp (377a) of als

een kegel (377b): *sympus apus*. Ook kan er slechts één teen voorkomen; *sympus monodactylus* (377c). Verder kan er één rudimentaire voet aanwezig zijn met enkele tenen: *sympus di-, tri- of tetradactylus*. Fig. 378 toont een *sympus tridactylus*. Door de verregaande misvorming van het verdere lichaam van deze misgeboorte, die door Förster⁴³⁾ en Ahlfeld¹⁾ wordt beschreven, is de gelijkenis met een vis wel zeer groot. Geen wonder, dat in de oudheid en Middeleeuwen een pasgeboren kind met dergelijke misvorming in verband gebracht werd met watergoden of vissen. Deze ééne voet kan ook min of meer compleet zijn ontwikkeld: *sympus monopus*. Vaak treft men hierbij teveel tenen aan (379), hetgeen wijst op beginnende verdubbeling van de voet of beter gezegd: op rudimentaire dubbele aanleg van de onderste extremititeit. Tenslotte kan er een dubbele voet zijn ontwikkeld, die naar achteren is gericht: *sympus dipus* (380). Uit de *sympus apus* en *-monodactylus* zijn vermoedelijk de fabelfiguren ontstaan, die uitgerust zijn met het benedenlichaam van een slang (383), terwijl de vorm, waarbij één of twee voeten zijn te herkennen, dus de eigenlijke sirenometie, de oervorm moet zijn geweest van de fabelfiguren met vissestaart (382) en de zonderlinge wezens, die ons uit oude reisverhalen bekend zijn als schaduwvoetigen (384).

In de Oosterse mythologie wordt volgens Bab³⁾ de figuur van *Echidna* afgebeeld als half vrouw-half slang. Ook de gestalten van de Indische *Naja* en *Nâgi* eindigen in een slang (Bab³⁾).

Rössle¹⁰⁴⁾ schrijft, dat in een oude Zwitserse sage sprake is van een holbewonende nymph, die er van anderen uitzag als een slang. Veel vaker komen in de verre oudheid en in de mythologie wezens voor, waarvan het voorkomen doet denken aan een misvorming als de *sympus monopus* of *-dipus*.

In de Oosterse mythologie treffen we een éénbenige duivel aan, die er uitziet als „een zuigeling, waar van achteren één been uitsteekt” (Bab³⁾). *Vischnu* ontstond bij zijn eerste incarnatie uit een vis; *Gangî* en *Yamuna* zijn vismeisjes, terwijl ook de olifant *Makara* wordt voorgesteld met een achterlijf van een vis. Misschien dus een olifantensirene? (Bab³⁾).

Uit de Griekse mythologie kennen we de sirenen of *Najaden*, die als nakomelingen werden beschouwd van een zeegod met een vrouw (Schatz¹⁰⁷⁾).

De god der Chaldeeën kwam, volgens de mythe, uit de zee als vis om de mensen te beschaven. Hij wordt soms voorgesteld met een vissestaart, maar ook wel met een vissekop of een vis dragend (Regnault⁹⁷⁾).

Dat de sirene werkelijk over de hele wereld bekend was, blijkt wel uit de mededeling van Popp⁹¹⁾, dat op Honolulu en bij de

Maori's op Nieuw Zeeland afbeeldingen van boze zeegoden worden aangetroffen met het uiterlijk van sirenen. *Regnault*⁹⁸⁾ beschrijft nog een albasten beeldje uit Z.W. Arabië, uit de Romeinse tijd, bewaard in het museum te Constantinopel (381), dat naast andere misvormingen een soort symmelie toont, gelijkend op die van fig. 377a.

Pausanias bericht over een triton met een vissestaart. In de Middeleeuwse kerkplastiek komen we sirenoïde demonen tegen (385); het achterlijf van de figuurtjes eindigt in de regel in dat van een draak (386). De Middeleeuwse boekversieringen en miniaturen krioelen werkelijk van dergelijke sirene-achtige wezens, die deels als illustraties waren bedoeld bij de tekst, waarin vaak fabelwezens werden beschreven — zie bij voorbeeld de figuren 382, 387, 388 en 389 uit de „Bestiaire van Gent”, 1479 en fig. 99 uit het „Boek der Natuur”, 1475, waar een eenbenig wezen op een ganzepoot staat afgebeeld — of deels als randversiering dienst deden (390, 391), in welk geval van de oorspronkelijke sirenevorm weinig meer is overgebleven.

De vorm van de sirene kon in de Middeleeuwen dus nogal variëren. Fig. 392, naar een illustratie uit *Valturius*: „De re militari” (1472), toont de sirene in de vorm van een zeemeermin, terwijl fig. 393 uit „Hortus Sanitatis” (1491) een mannelijke sirene te zien geeft en fig. 394, uit *Bergomensis*’ „Supplementum Chronicarum” (1486), een dubbelstaartige sirene, op een gravure, welke de schepping der aarde voorstelt.

Ook in de schilderkunst en in kopergravures zijn sirenen bekend. Behalve bij *Jeroen Bosch* vinden we deze onder anderen als demonenfiguur bij *Schongauer* (395).

In latere eeuwen deed de sirene hoofdzakelijk dienst als decoratieve figuur. Een der oudste voorbeelden hiervan is een compositie van *Albrecht Dürer* (396). Hier heeft de sirene de kunstenaar geïnspireerd bij het ontwerpen van een luchter.

*Holländer*⁵⁷⁾ vermeldt een aantal vliegende bladen, waarop zeeonderen staan afgebeeld. Het geloof aan deze wezens nam in de 16e eeuw groteske vormen aan. De meeste van deze zeeonderen zijn te fantastisch om ze met een of andere bekende misvorming in verband te brengen; vaak waren het zeehonden, die men voor een zeegod of een zeedraak aanzag. Doch ook moeten de verhalen over sirenen de fantasie hebben geprikkeld, bij voorbeeld een zee wonder in de vorm van een in het water levende monnik (fig. 397 uit 1546), waarvan tal van afbeeldingen bekend zijn, zelfs in de „Chirurgie” van *Ambroise Paré*⁸⁷⁾.

Aldrovandus publiceerde een satansgeboorte van dubbel geslacht met één griffioenpoot (398) (*Holländer*)⁵⁷⁾. Vermoedelijk is deze figuur op te vatten als een sympus monopus, gecombi-

neerd met later te bespreken phocomelie en pseudo-hermaphroditisme.

In het Kaiserin *Friedrich* Haus te Berlijn wordt een vroeger op kermissen vertoonde menselijke sirene bewaard (399), die, zoals achteraf röntgenologisch is vastgesteld, een vervalsing was, hoewel dit wezen lang als bewijsstuk gold voor het werkelijke bestaan van dergelijke individuen. Dit kunstproduct is samengesteld uit hoofd en bovenlijf van een acht-maands menselijk embryo en het staartstuk van een grote vis (*Holländer* ⁵⁷). Tenslotte worden hier nog enkele vormen van symmelie naar afbeeldingen uit *Licetus* ⁷¹) (400) en *Lycosthenes* ⁷⁴) (401 en 402) vermeld.

Van de talloze klassieke fabelfiguren uit vreemde landen was in de Middeleeuwen de zogenaamde schaduwvoetige of „sciapode” ongetwijfeld de populairste. Dat deze zonderlinge verschijning op de duur minder hardnekkig zou blijken te zijn dan de sirene, komt wellicht door zijn minder decoratieve vorm.

De schaduwvoetige wordt reeds door klassieke schrijvers als *Herodotus*, *Plinius* en anderen vermeld en kwam in practisch elke reisbeschrijving uit de oudheid en Middeleeuwen voor.

De sciapode had één been met een zeer grote voet, welke hij, als hij 's middags zijn siësta hield, boven zijn hoofd kon houden, om zich tegen de zonnestralen te beschutten. Vermoedelijk is ook hier een sympus monopus of -dipus de oervorm geweest. Bij de geboorte van zo'n misvormd foetus komt de houding namelijk nagenoeg overeen met die van een schaduwvoetige, zoals die in talloze Middeleeuwse werken is afgebeeld. Vergelijk hiervoor fig. 403 met fig. 404, naar een afbeelding uit een reisbeschrijving van *Jean de Mandeville* (1481).

We zien afbeeldingen van schaduwvoetigen in het „*Livre des Merveilles*” ⁷³) (405) en in Manuscript 411 van de Bibl. te Brugge (407), waar ze in enigszins afwijkende houding zijn voorgesteld, en verder in *Schedel's Kroniek* ¹⁰⁸) (406) en in de *Cosmographia* van *Seb. Munster* ⁸¹) (104).

Ook in de kathedraalplastiek vinden we de sciapode terug, onder anderen aan de kathedraal van Sens (408) en aan een koorbank in de kerk te Diest uit 1491 (409).

Verder wordt dit fabelwezen ook in de „wetenschappelijke” werken over monsterwezens niet vergeten: fig. 410 is naar een afbeelding uit *Lycosthenes* ⁷⁴).

Jeroen Bosch. Evenals in de Middeleeuwse boekversieringen, die in het algemeen veel met de kunst van *Bosch* gemeen hebben, zien we ook bij deze schilder de sirene in allerlei vormen. Hij schildert ze of fraai gestyleerd (411) of ook op afstotende manier, zoals in fig. 412, waar hij waarschijnlijk een soort mense-

lijke schorpioen heeft willen uitbeelden. Het achterlichaam van dit wezen is echter een zo realistische voorstelling van een sirenoïde menselijke misvorming, met de naar achteren gerichte voet en de bilplooï, dat een zuiver op fantasie berustende schepping hier vrijwel uitgesloten is. Zeker kan *Bosch* een dergelijk voorbeeld niet hebben gevonden in de Middeleeuwse- of oude kunst, daar een sirene nimmer zo natuurgetrouw is weergegeven. Het schijnt, dat we hier eens te meer een voorbeeld hebben, waaruit blijkt, dat *Bosch* voor het scheppen van zijn demonische gestalten voorbeelden van menselijke monstruositeiten moet hebben gebruikt, in dit geval van een sympus monopus (vergelijk met fig. 413). Hoe en waar *Bosch* echter kennis heeft kunnen nemen van dergelijke teratologische monstra, is slechts een raadsel te meer bij de vele, waarvoor de kunstenaar ons heeft geplaatst.

In fig. 416, naar een demon van *Bosch*, herkennen we de sympus apus. (Vergelijk hiermee fig. 415 en 377b, naar Förster. ⁴³⁾)

Een sirene, eindigend in een slang, heeft *Bosch* afgebeeld op de „Verzoeking van de H. Antonius” te Lissabon. Hier eindigt het lichaam van een op een rat zittend boomwif in een slange staart (414) en ook zien we dit bij de vliegende heks van fig. 417. Vermoedelijk geïnspireerd door Middeleeuwse sirenenfiguren, waarbij het achterlichaam in een drakenstaart overgaat (385 en 386), zijn de demonen van *Bosch* op 418 en 419. De sirene van fig. 420 vormt een overgang van draak naar vis, terwijl die van fig. 421 (vergelijk met fig. 387!) en 422 weer geheel aan een vis doen denken.

XXIII. *Amelus*.

Een amelus is een misgeboorte, waarbij de extremiteiten geheel ontbreken (423 en 424). Hoewel dergelijke misvormde mensen door de eeuwen heen zeer populair waren als attractie op jaarmarkten en kermissen, vinden we ze in de oudheid en de mythologie niet vermeld.

Slechts in de Indische godenleer zijn er enkele voorbeelden van te vinden. Zo worden de Rakchasas wel eens voorgesteld met ontbrekende armen (425), terwijl volgens *Bab* ³⁾ in een tempel der Kali in Kalighatta een beeld staat van een monsterachtige godin zonder armen en benen.

Verder ontmoeten we de amelus pas weer op vliegende bladen, in oude werken over menselijke monstra en als bezienswaardigheid op kermissen.

Sonderegger ¹¹⁴⁾ vermeldt twee vliegende bladen met armloze kinderen. Een ervan (366) heeft bovendien geen ogen, het andere

kind, geboren in Zürich in 1571, is, behalve zonder armen, ook met een mismaakt rechter been geboren (426).

Rondreizende mensen, die uit hun lichaamsgebrek gewin maakten, zien we op talrijke vliegende bladen, meestal met vermelding van de prestaties, die ze als voetkunstenaar konden verrichten. Fig. 428 is naar een vliegend blad uit 1757, waarop een éénbenige dwerg staat afgebeeld (*Holländer*)⁵⁷; op fig. 427, naar een blad, verschenen in 1616, zien we *Magdalena Emohne*, die geen oren had en slechts één been met vier tenen (*Holländer*)⁵⁷.

Bekend in vroegere eeuwen was de armloze moordenaar uit 1596, die door *Paré*⁸⁷) en *Aldrovandus*²) is beschreven (429). *Lycosthenes*⁷⁴) vermeldt in „*Prodigiorum ac ostentorum*” een meisje zonder armen (430) en een knaap met slechts één been (431). Verder komt in dit werk ook een dierlijke amelus voor, namelijk een hond zonder voorpoten (432).

Jeroen Bosch. Naast de kopvoetige moet onder de meest voorkomende diabolische figuren van *Bosch* het armloze monster genoemd worden. Enkele voorbeelden van dergelijke demonen zien we op de figuren 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439 en 440. Een bijzondere vorm is het monster van fig. 441, waarvan men niet kan uitmaken, of het op zijn armen of op zijn benen voortschuift. Het meest komt dit wezen overeen met een misvorming, zoals is afgebeeld op fig. 442, naar een vliegend blad uit 1596.

Bosch ontwierp ook dierengestalten met ontbrekende extremiteiten. Op de figuren 443, 444 en 445 zien we een aap, een koe en een hondachtig dier zonder voorpoten.

Een enkele maal ontmoeten we bij *Bosch* demonische figuren, waarvan de onderste extremiteiten ontbreken of slechts rudimentair zijn. Een voorbeeld hiervan zien we in fig. 446, welke te vergelijken is met die van fig. 447 naar *Förster*⁴³).

In de teratologie zijn ook misvormingen bekend, waarbij praktisch het gehele benedenlichaam ontbreekt (448). Vinden we hier misschien het voorbeeld voor een van *Bosch*' gruwelijkste monsters, de boommens? Fig. 449 is naar een van zijn schetsen getekend. We zien hier een ontwerp voor het zonderlinge wezen, dat hij later als hoofdfiguur schilderde in de helle vleugel van de „Tuin der Lusten”.

XXIV. *Peromelus*.

Een *peromelus* is een misgeboorte met ernstig misvormde ledematen (450). Onder de teksten van de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina bevinden zich enkele, die op een dergelijke misvorming duiden. De tekst op Taf. III Obv. 26 luidt: „Als een vrouw baart en de armen zijn kort...” — 27: „Als een vrouw

baart en de rechter hand is er niet..." — 28: „Als een vrouw baart en de handen zijn er niet..." — 29: „Als een vrouw baart en de rechter voet is er niet..."

In de teratologie zien we peromelie vaak in combinatie met andere afwijkingen (348, 426, 451).

Eveneens komen op afbeeldingen van demonen, waaraan allerlei in de teratologie bekende, menselijke afwijkingen zijn te ontdekken, tevens extremiteiten voor, welke we aantreffen bij peromelie. Zie fig. 452, naar een demon van *Schongauer* en fig. 453 naar een duivelsfiguur van *Van der Weijden*.

Ook de vele voorstellingen van wezens met poten van een grifioen of vogelpoten, zoals in fig. 454, naar een illustratie uit het „Narrenschip" van *Seb. Brant*¹⁶⁾ of fig. 458 naar een afbeelding van een sirene op een Griekse camee, kunnen in verband gebracht worden met peromelie (455). Het is echter niet doenlijk de talrijke, in verre oudheid en Middeleeuwen in beeld gebrachte demonen en andere figuren met op peromelie lijkende extremiteiten na te gaan, daar dit een boekdeel zou vullen. Slechts enkele voorbeelden worden op zichzelf hier aangehaald ter illustratie. Een der Rakchasas toont zeer duidelijke peromelie van de benen (456). Daaruit blijkt, dat men bij een menselijke misgeboorte aan demonische invloed dacht en omgekeerd, dat men de afbeelding van een demon uitrustte met allerlei bij mensen waargenomen misvormingen.

Het reeds eerder vermelde Arabische beeldje uit het Museum te Constantinopel (381) toont, behalve sympus apus, ook een duidelijke rechtszijdige perobrachus.

*Regnault*⁹⁸⁾ beschrijft een negerbeeldje uit Dahomie, dat vier vingers heeft aan elke hand en verder misvormde voeten bezit: peropus (457).

*Witkowski*¹²⁹⁾ geeft een afbeelding van een Griekse reus, die gegraveerd is op een steen, welke zich in het Louvre bevindt. Zijn slangebeneden doen denken aan peromelische extremiteiten (459).

In de Middeleeuwse boekversieringen zien we vele figuren met afwijkingen aan armen en benen. De voeten van het mannetje, afgebeeld in fig. 460, doen veel denken aan die van fig. 461 (naar *Förster*)⁴³⁾.

In de reisbeschrijving van *Jean de Mandeville* komen wezens voor met slechts vier tenen aan de voeten (*Regnault*)⁹⁷⁾.

Als laatste voorbeeld wordt hier nog een copie gegeven naar een afbeelding van *Lycosthenes*⁷⁴⁾ (462), welke een geval van peromelie te zien geeft, dat te vergelijken is met fig. 463 naar *Guinard*⁵⁴⁾.

Jeroen Bosch. Het aantal door *Bosch* ontworpen diabolische

figuurtjes, dat op misvormde extremiteiten rondschuifelt, is zeer groot. Opvallend vaak zien we monstra met in de teratologie welbekende misvormingen aan handen en voeten — vergelijk fig. 464 en 465 naar *Förster* ⁴³) met de figuren 467, 468 en 469 naar *Bosch* of met misvormde benen — vergelijk fig. 466 naar *Förster* ⁴³) met de figuren 470, 471 en 472 naar *Bosch*.

XXV. *Phocomelus*.

De misvorming, die we met phocomelie betitelen, geeft het individu een zeer merkwaardig voorkomen. De handen en voeten zijn namelijk direct aan het lichaam verbonden (473). In de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina vinden we deze misvorming ook beschreven.

Taf. III Obv. deel 42 luidt: „Als een vrouw baart en zijn rechter voet als een voet van een balgi-vis is . . .”

43: „Als een vrouw baart en zijn voeten en handen als die van een balgi-vis . . .”

Taf. IIIa Rev. 1: „Als een vrouw baart en zijn voet is met zijn lijf verbonden . . .”

Hier worden dus de handen en voeten met de vinnen van een vis vergeleken. Volgens *Schatz* ¹⁰⁷) zou een phocomelus zeer veel gelijken op een jonge vogel; de handen zouden overeenkomen met de vleugels, de voeten met de vogelpoten. Inderdaad gelijkt de afbeelding van fig. 476 wel enigszins op een vogel, bij voorbeeld een pinguin, maar eigenlijk toch veel meer op een mol. *Schatz* ¹⁰⁷) brengt deze misvorming in verband met de harpyën uit de Griekse mythologie en met de sirenen uit de Odyssee, die een vogelgestalte hadden met mensenhoofd (474).

Niet alleen in de Griekse, maar ook in de Oosterse mythologie zijn deze wezens bekend (475, naar een afbeelding uit een Arabisch manuscript) en in de Egyptische godenleer (477).

In Middeleeuwse miniaturen en randversieringen komt de vogel met mensenhoofd nogal eens voor: fig. 478 is naar een miniatuur in het „*Livre des Merveilles*” ⁷³), fig. 482 naar een miniatuur in Manuscr. 10.435 te Parijs.

Een vermeldenswaardige randversiering komen we tegen in „*Vitae Plutarchus*” (1491), welke een combinatie te zien geeft van sirenomelie en phocomelie (480).

Deze zelfde combinatie van misvormingen treffen we aan op het reeds eerder besproken vliegend blad met zeemonnik, uit 1546 (397).

Vleugels in plaats van armen zien we, naast talrijke andere afwijkingen, bij het satanskind, dat een kloostervrouw bij Florence in 1512 gebaard zou hebben (*Holländer*) ⁵⁷). Zie figuur 481 naar een Duits vliegend blad uit die tijd en verder fig. 398.

Lycostenes ⁷⁴) beschrijft in zijn werk een harpy (479).

Jeroen Bosch. Demonische figuurtjes, waarvan we kunnen zeggen, dat ze een phocomelus gelijken, treffen we bij *Bosch* niet aan, of we moesten het monster, afgebeeld in fig. 369, als zodanig beschouwen. Ook vogels met mensenhoofd zien wij bij hem slechts sporadisch. Fig. 483 is een der weinige voorbeelden.

XXVI. *Polymelie*.

Deze misvorming is gekenmerkt door overvloedige extremiteiten of delen daarvan. In de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina vinden we hieromtrent slechts de polydactylie vermeld.

Op Taf. III Obv. 30 staat: „Als een vrouw baart en zes zijn rechter vingers...”; op 31: „Als een vrouw baart en zes tenen der voeten...” en op 32: „Als een vrouw baart en zes tenen aan de rechter voet...”

Deze zelfde afwijking vinden we ook in de Bijbel vermeld onder *Samuel* II, 21, 20: „Ook was er nog een krijg te Gath; en er was een zeer lang man, die zes vingers had aan zijne handen, en zes tenen aan zijne voeten, vier en twintig in getal; en deze was ook aan *Rapha* geboren.”

In de wonderverhalen van *Plinius* en anderen is sprake van mensenrassen, die 24 vingers bezitten. Waarschijnlijk is hier bedoeld: vingers en tenen, evenals de man in *Samuel* II dus, maar hier is slechts van één persoon sprake.

Ktesias schrijft over een mensenras, dat acht vingers en acht tenen had.

Regnault ⁹⁵) heeft een bronzen hand uit het *Kircher* Museum te Rome beschreven met een dubbele duim (484).

Polydactylie vinden we ook in de Middeleeuwse schilderkunst. Op een veelluik van de „Meester der Barmhartigheden” uit 1504 in het Rijksmuseum te Amsterdam, komt een bedelaar voor met misvormde voeten. Aan een der voeten zijn acht tenen te onderscheiden (485).

Lycosthenes ⁷⁴) geeft een afbeelding van een persoon met polydactylie (486).

Deze misvorming kan een overgang vormen tot de dubbele hand of voet. Dergelijke dubbelvoeten bezat *Lionella*, de leeuwenvrouw (zie fig. 487 en 488), die zich volgens *Rössle* ¹⁰⁴) op handen en voeten placht voort te bewegen en door hem in verband gebracht wordt met Oosterse figuren, waarbij combinaties zijn te zien van een dierenlichaam met een mensenhoofd. Inderdaad doet een Egyptische sphinx (489) veel denken aan de leeuwenvrouw van fig. 488. *Rössle* ¹⁰⁴) zoekt ook samenhang tussen de dubbelvoet in fig. 478 en de sciapodenfabel. Het is mogelijk, dat dit juist is, daar er ook afbeeldingen van schaduwvoetigen

voorkomen, die twee benen hebben, waarvan één boven het hoofd is uitgestrekt (409). De dubbelhand of spleethand (490) was in de oudheid blijkbaar ook bekend. *Bab*³⁾ vermeldt namelijk, dat oude beelden van *Apollo* in Lacedaemon vierhandig zijn. Verder wordt in een oud reisverhaal van *Arianus* over *Alexander de Grote* de strijd beschreven tegen monsters met zes handen (*Witkowski*¹²⁹). Een illustratie van dit gebeuren zien we op een miniatuur uit de XIIIe eeuw in Manuscr. No. 11040, Bibl. de Bourgogne (491). De tekst hierbij luidt:

„Comment Alexandre se bataille as porcs qui ont grans dens d'un code de long, et as homes et femes sauvages qui ont VI mains.”

Denkt men zich de splitsing van de extremiteiten nog verder, dan zou men verdubbeling kunnen krijgen van de onderarmen en van de benen onder de knie. Uit de teratologie waren geen afbeeldingen van dergelijke misvormingen te vinden. Wel beelden *Lycotheres*⁷⁴⁾ (135), *Schedel*¹⁰⁸⁾ (136) en *Licetus*⁷¹⁾ (492) dergelijke misgeboorten af en ook in de Indische mythologie komen ze voor; zie fig. 37, 38 en 39, onder duplicitas anterior. Verder kan de gehele extremititeit verdubbeld zijn. Fig. 493 toont verdubbeling van het rechter been. Op soortgelijke wijze is een *Rakchasa* afgebeeld in een Indisch manuscript (494). Ook hier is naast het rechter been duidelijk een extra derde been getekend, dus anders dan op fig. 128, waar het derde been van de stuit uitgaat, zoals voorkomt bij duplicitas posterior.

De misgeboorte, afgebeeld op fig. 495, naar een door *Sonderegger*¹¹⁴⁾ vermeld vliegend blad, heeft schijnbaar twee extra benen. Indien de tekening anatomisch juist is, zien we hier een geval van polymelie en niet van duplicitas posterior.

Overtollige extremiteiten komen bij dieren vaker voor dan bij mensen. Ze kunnen, als ze klein zijn en op de rug zitten, de indruk geven van vleugels. *Schatz*¹⁰⁷⁾ ziet daarin het ontstaan van mythologische gevleugelde dieren als de *Pegasus*, de griffioen en de Assyrische sphinx.

Polydactylie gaat vaak gepaard met syndactylie (496). Syndactylie komt echter veel vaker zonder verdere afwijkingen voor. Vrij dikwijls zijn de tweede en derde teen onderling vergroeid. Daar deze huidverbinding tussen tenen of vingers vrij los pleegt te zijn, krijgen we de indruk als zaten er zwemvliezen tussen vingers of tenen (498). *Witkowski*¹²⁹⁾ vermoedt, dat de vinnen bij fabelwezens, zoals bij tritonen en zeemonniken, met deze misvorming verband houden (zie fig. 189).

In de Middeleeuwen zien we tal van figuren, die zijn uitgerust met zwemvliezen, als bij eende- en ganzepoten (zie b.v. fig. 175). Onder de verzameling fabelfiguren uit het „Boek der Natuur”

(99) treffen we een wezen aan op één been met een grote ganzevoet.

Ook de mythologie kent dergelijke gestalten. Fig. 497 toont het zich in het Louvre bevindende beeldje van de Egyptische *Pazouzou*, die ook zwemvliezen tussen de tenen heeft. *Lycos-thenes*⁷⁴) beeldt een soortgelijke afwijking af (zie fig. 499), waarbij eveneens de handen deze misvorming tonen.

Jeroen Bosch. Polymelie zien we bij *Bosch* nergens. Een enkele maal doet een figuurtje er even aan denken (46). Ook syndactylie of zwemvliesvorming komt men vrijwel niet bij *Bosch* tegen; fig. 500 is een van de weinige voorbeelden.

XXVII. Klompvoeten en klomphanden.

Klompvoeten (501) en klomphanden (502) worden niet vermeld in de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina. Toch vinden we in de verre oudheid wel voorbeelden en vermeldingen van deze veel voorkomende misvorming.

Volgens *Schatz*¹⁰⁷), *Rössle*¹⁰⁴) en anderen zouden klompvoeten, evenals spitsvoeten, in verband staan met de vele mythologische figuren, die men gewoonlijk ziet afgebeeld met bokkepoten of paardepoten, zoals in de Griekse mythologie de faunen en de satyrs (243). Ook de god *Vulcanus* had misvormde voeten (*Regnault*)⁹⁸) en zoals reeds eerder is beschreven, denkt *Schatz*¹⁰⁷), dat de centaur is afgeleid van een *pygopagus parasiticus* met klompvoeten. Misschien bestaat een dergelijk verband voor de Indische *Rakchasa* van fig. 131, wiens twee middelste benen van hoeven voorzien zijn.

Aan het Dahomees afgodsbeeldje van fig. 457 zagen we, behalve misvormde handen, ook klompvoeten (*Regnault*)⁹⁸).

In oude reisverhalen was sprake van wezens, wier voeten naar achteren staan. Waarschijnlijk zijn hier klompvoeten bedoeld. Zie fig. 503 uit *Schedel's*¹⁰⁸) *Kroniek* en fig. 99 uit het „Boek der Natuur”. Dat fabelwezens in reisverhalen werden beschreven met paardepoten, ezelspoten en geitepoten — zie fig. 504 en 505 naar afbeeldingen uit *Schedel's*¹⁰⁸) *Kroniek* — berust misschien op dezelfde veronderstelling.

De afbeeldingen, waarop de duivelsfiguur in de Middeleeuwen wordt voorgesteld met bokke- of paardepoten, zijn zeer talrijk: zie fig. 173 en voorts fig. 506, naar een sculptuur van de St. Sebalduskerk te Neurenberg en fig. 508, naar een luchtboogfiguur van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Bokkepoten komen we op vliegende bladen tegen, vooral als het gaat over Satansgeboorten, zoals in fig. 317. Fig. 507, naar een vliegend blad uit 1612, toont een kind met paardehoeven, bedoeld als een goddelijke vermaning tegen de mode.

De klompvoet en de paardepoot worden bij *Lycosthenes* ⁷⁴⁾ aangetroffen bij bewoners van Téquidâ (509) en Scythia (510); ook satyrs (511) zien we er afgebeeld.

Jeroen Bosch. Onder de talloze bedelaars, kreupelen en verminkten, die *Bosch* heeft geschetst en geschilderd, zijn er een aantal met klompvoeten of klomphanden (512, 513 en 517). Ook bij de diabolische figuren van *Bosch* treffen we deze misvorming aan (514, 515, 516). In de oudste werken van *Bosch* is de duivel met bokkepoten afgebeeld. Zo wordt bij voorbeeld de ware gedaante van de „Goochelaar” in het werk uit Saint Germain en Laye aan ons duidelijk gemaakt door een bokkepoot, welke onder het lange kleed van de charlatan uitsteekt.

Hoewel niet bij dit onderwerp behorend, maar meer bedoeld als voorbeeld van een zeer juist geobserveerde en voortreffelijk weergegeven misvorming, wordt de aandacht gevestigd op fig. 518, naar een demon van *Bosch*. Hier is de typische schommelgang getekend, zoals kenmerkend is voor een congenitale heupluxatie.

XXVIII. *Hermaphroditisme*.

De volgende teksten uit de Assyrisch-Babylonische geboortecomina duiden op tweeslachtigheid:

Tafel IIIa Rev. 1: „Als een vrouw baart en vier voeten, penis en vulva zijn voorhanden...”

Tafel IIIc Deel 10: „Als een vrouw baart en penis en vulva aanwezig zijn...”

Het probleem van de tweeslachtigheid bestaat reeds zolang als er van menselijke historie sprake is. In de scheppingsverhalen van verschillende volkeren komen in het oerbegin bisexuele machten voor met mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. Dit zelfde zien we in de mythologie. In Egypte waren het onder anderen *Isis* en *Osiris*. Volgens *Holländer* ⁵⁷⁾ zouden de Brahmanen geloofd hebben aan een dubbelslachtig oerei. *Brahma* was voor de ene helft man, voor de andere helft vrouw (519) (*Witkowski* ¹²⁹⁾). Van Ceylon zijn afbeeldingen van tweeslachtige Rakchasas bekend. Fig. 520 toont een wezen met vrouwelijk lichaam en harig mannengelaat. Ook vele Turkse demonen zijn volgens *Bab* ³⁾ tweeslachtig. Uit de Germaanse godenleer noemt *Rössle* ¹⁰⁴⁾ de oermens *Mannos*, die tweeslachtig was. *Hesiodus* laat in zijn *Theogonie* uit de chaos eerst, als mannelijk en vrouwelijk principe, de dag en de nacht ontstaan (*Holländer* ⁵⁷⁾). Uit de Griekse mythologie kennen we verder *Hermaphroditus*, aan welke figuur de benaming hermaphroditisme is ontleend. Deze was de zoon van *Hermus* en *Aphrodite*. Hij bekoorde door zijn

schoonheid de nymph *Salmacis* dermate, dat deze hem in haar bron omhelsde en de goden smeekte, eeuwig met hem als één lichaam verbonden te mogen blijven, welke bede werd verhoord. Volgens *Holländer* ⁵⁷⁾ werd *Adam* door de eerste Christenen als tweeslachtig gedacht; evenals *Jahve* door de Israëlieten. In oude miniaturen worden *Adam* en *Eva* soms bisexueel afgebeeld. In het „*Livre des Merveilles*” ⁷³⁾ zien we beide met zowel mannelijke als vrouwelijke geslachtsorganen boven elkaar. Het aantal tweeslachtige wezens, dat beschreven is in oude reisverhalen, is niet gering. Volgens *Plinius* waren de Androgynen bisexueel en huwden wederkerig.

Lycosthenes ⁷⁴⁾ geeft de afbeelding van een tweeslachtig wezen (521), dat zowel mannelijke als vrouwelijke genitaliën toont. Geheel anders werden hermaphroditen door Griekse kunstenaars afgebeeld. Slechts de latere Griekse kunst en het Hellenisme kwamen er toe, bijzonder werk te maken van afbeeldingen van *Hermaphroditus*. Langzamerhand wijken de eerst overwegend mannelijke vormen voor de vrouwelijke (*Oosthoek*)*). Er ontstaan beeldhouwwerken van *Hermaphroditus* met vrouwelijke vormen en borsten, maar met mannelijke genitaliën, zoals het bekende beeld in het Thermenmuseum te Rome.

Satanskinderen werden in vroegere eeuwen ook vaak bisexueel weergegeven. Het reeds eerder beschreven monster naar *Aldrovandus* ²⁾ (398) heeft zowel mannelijke als vrouwelijke genitaliën.

Het geloof aan het bestaan van bisexuele monstra bracht de tekenaar vaak op de gedachte, wezens van tweeërlei geslacht aan elkaar te koppelen. We zien dit op een vliegend blad uit 1547 (zie fig. 28).

Licetus ⁷¹⁾ beschreef in „*De Monstris*” een zonderling dubbelwezen (*duplicitas posterior?*), dat blijkbaar eveneens tweeslachtig is (522).

Jeroen Bosch. Onder de diabolische figuren van *Bosch* was slechts één voorbeeld te vinden van een bisexueel wezen, namelijk op de hellevleugel van de „*Hooiwagen*”: aan het op een ladder klimmende duiveltje kan men een scrotum en een vrouwenborst onderscheiden (zie fig. 523).

XXIX. *Huidafwijkingen.*

Bij pasgeboren kinderen vindt men veel misvormingen van de huid, zoals moedervlekken of naevi, wijnvlekken of haemangiomen, schilfers en schubben of ichthyosis, buitensporige beha-

*) *Oosthoek's* geïllustreerde Encyclopaedie, Deel VI, onder „hermaphroditus”. Utrecht 1917.

ring of hypertrichosis, hoornvorming, overmatige vetafzetting en zo voort.

In de Assyrisch-Babylonische geboorte-omina komen heel wat teksten voor, die betrekking hebben op dergelijke huidanomalieën.

Op Taf. I d en e, welke grotendeels defect zijn, herkennen we de woorden: „...bokken- en gezellenhorens”. Dit zal dus wel slaan op cornua cutanea.

Taf. IIIb Rev. 10: „Als een vrouw baart en zijn hoofd is vol grijs haar...” Misschien is een albino bedoeld.

Taf. IV Rev. gaat ook over huidafwijkingen bij het kind, maar de verschillende uitdrukkingen zijn meest onvertaalbaar.

Deel 8: „Als een vrouw baart en de kop van ibgu vol is...”

Deel 9: „... van pindê vol is...”

Deel 10: „... van halê vol is...”

Deel 11: „... van siksu vol is...”

Deel 12: „... van abusatu van het vlees vol is...”

Deel 13: „... met duppu van het vlees vol is...”

Deel 14: „... horens voorhanden zijn...”

Deel 15: „... verschrompeld is...”

Fischer ⁴²⁾ voegt hieraan toe, dat *Jastrow* *) „ibgu” voor wratten houdt, „pindê” voor vlekken. Volgens *Torcynier* **) zijn „pindê” zwarte gezwellen (misschien naevi?), aangeboren neurofibromen, angiomen, lymphangiomen, syphilitische huidveranderingen, aangeboren (?) pemphigusvormen.

De „horens” herinneren aan cornua cutanea, de „ingeschrompelde huid” aan aangeboren ichthyosis.

Tafel IVc herhaalt de huidveranderingen.

Deel 5: „... van bubutum vol is...”

Deel 8: „... van sinnitu vol is...”

Deel 17: „... van master van het vlees vol is...”

Deel 19: „... van silu vol is...”

Deel 20: „... een sklavenmal voorhanden is...”

Deel 21: „... van kleine knobbels vol is...”

Deel 29: „... van een vel bekleed is...”

Daarbij komen kleurveranderingen: 3 „...geel is...”; 4: „... zwart is...”; 10: „... als een albaster is...”; 11: „... zwart is...”; 14: „... donkergekleurd is...”

Opvallende huidafwijkingen waren in de verre oudheid de bron van veel fantasie.

Oude schrijvers als *Plinius*, *Pausanias* en anderen vermelden een

*) Die Religion Babyloniens und Assyriens, Giessen 1905-1912.

**) Besprechung von *Holma*, Ztschr. d. deutschen morgenländischen Gesellschaft, 1913, LXVII 569.

albinovolk met groene oogappels, dat 's nachts beter kon zien dan overdag. Verder beschreven ze hondmensen, berenkinderen en zo voort, wezens, waarschijnlijk berustend op confabulatie bij het zien van *hypertrichosis*. De Rus *Jeftichjewa* (524) wekt ongetwijfeld deze indruk (*Witkowski*)¹²⁹).

*Holländer*⁵⁷) beschrijft een vliegend blad uit 1494, waarop een berenkind staat afgebeeld (525). Verder zijn er vliegende bladen bekend, waarop een kind, dat van boven mens is, van onderen hond. Deze wezens zouden door vermenging des zaads kunnen ontstaan. Fig. 526 toont een dergelijk kind, dat in 1493 was geboren (*Lycosthenes*)⁷⁴). Dergelijke hondekinderen worden ook afgebeeld door *Paré*⁸⁷) en *Johann Wolf*.

*Lycosthenes*⁷⁴) geeft verder afbeeldingen als fig. 527, waarin men eveneens een geval van *hypertrichosis* herkent. In dit verband wijs ik nog eens op het monster, afgebeeld in fig. 133. Volgens *Aldrovandus*²) moeten de hondmensen of cynocephalen er hebben uitgezien als in fig. 528. Ook een grote *naevus pigmentosus pilosus* kan de indruk geven van een dierenhuid.

Haemangiomen en *lipomen* kunnen soms belangrijke misvormingen veroorzaken. Zie fig. 529 naar *Aldrovandus*²) en fig. 530 naar een vliegend blad uit de 16e eeuw (*Holländer*)⁵⁷). Een groot haemangioom aan de lip of neus geeft het kind soms een kalkoenachtig uiterlijk. Er zijn overleveringen bekend, waarin wordt verteld, dat een vrouw zou zijn bevallen van een kalkoen en dat een dergelijke misgeboorte het gevolg zou zijn van een wonderlijk incest. *Holländer*⁵⁷) vermeldt een vliegend blad uit 1597 waarop een dergelijke misgeboorte staat afgebeeld. Deze zou echter ontstaan zijn door verzien: de moeder was tijdens de zwangerschap door een kalkoen gebeten.

Ichthyosis congenita. Uit de Griekse mythologie is bekend, dat de gepantserde *Athene* werd geboren uit het hoofd van *Zeus* (63). Het lijkt ons ver gezocht, dat *Schatz*¹⁰⁷) in dit verband aan *ichthyosis* denkt, dat de indruk kan geven van een gepantserde huid. Toch berusten sommige verhalen over wonderwezens, die gepantserd of geschubd waren, misschien op het voorkomen van uitgebreide *ichthyosis*. Als voorbeeld noem ik hier de reeds eerder beschreven monnik (397), een zeemonster, door *Paré*⁸⁷) beschreven en afgebeeld in fig. 531 en het driekoppige monster op fig. 111.

Duivel en demon werden door vele Middeleeuwse kunstenaars geschubd afgebeeld. Zie fig. 532 naar een demon van *Schongauer*. Geschubde misgeboorten zien we op verschillende vliegende bladen, zo bij voorbeeld fig. 533, naar een dergelijk blad uit Italië (1670). Misschien is hier ook een uitgebreide *naevus pilosus* bedoeld (*Holländer*)⁵⁷). Reeds eerder werd het Münche-

ner vliegend blad uit 1737 genoemd (251), waarop eveneens een soort ichthyosis staat afgebeeld.

Hoornvorming. Menselijke wezens met horens zien we herhaaldelijk afgebeeld en beschreven. Hoewel hoornvorming in de teratologie bekend is — zie bij voorbeeld fig. 534 naar een door *Holländer*⁵⁷⁾ beschreven Frans vliegend blad uit 1640, waarop de gehoornde *Frans Tropilli* staat afgebeeld — is het toch zeker onwaarschijnlijk, dat uit deze huidafwijking de gehoornde fabelfiguren zouden zijn ontstaan. Veeleer werden demonen en duivels met horens, staart en bokkepoten uitgerust om hun bestiale karakter te accentueren (171 en 452).

Ook in de Indische godenleer was de gehoornde demon bekend. De figuren 535 en 536 zijn naar voorstellingen van Rakchasas uit een Indisch manuscript.

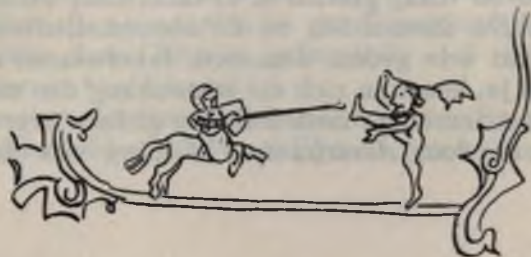
Uit de Griekse mythologie zijn algemeen bekend de gehoornde figuren van satyrs, faunen en van de god *Pan*.

Hele volksstammen met hoorns werden beschreven in oude reisverhalen, zoals in het „*Livre des Merveilles*” (181) en in „*Speculum historiae*” van *Vincentius van Beauvais*¹²⁾.

Als huidafwijkingen moeten we ook de zonderlinge misvormingen beschouwen, die te zien zijn op de vliegende bladen, die als goddelijke vermaningen tegen de mode werden verspreid. Zo bij voorbeeld de reeds eerder beschreven misvorming van fig. 537 en fig. 507. De „kragen” en „rokjes” zijn waarschijnlijk dermatologische uitwassen, plooien of vliezen geweest en de rij knopen in fig. 538 knobbels of pustulae.

Zo moeten we waarschijnlijk ook het door *Sonderegger*¹¹⁴⁾ beschreven wezen beschouwen, dat staat afgebeeld op een vliegend blad uit 1563 (539). Of hebben we hier te maken met een hersenbreuk en zwellingen der extremiteiten?

Als laatste huidafwijking noemen we hier de *stigmatisaties*, die op vele vliegende bladen staan afgebeeld. Fig. 540 is een tekening naar een blad van 1599 uit Neurenberg, waarop een dikbuikig kind is afgebeeld, met een zwaard op de buik en een kraag om de hals, als een waarschuwend teken tegen een dergelijke dracht (*Holländer*⁵⁷⁾). Fig. 541 is naar een blad uit 1680. Hier zien we een kind met sterren en kruisen op gelaat en extremiteiten, dat tevens drie borsten heeft, waaruit resp. melk, water en olie vloeien (*Holländer*⁵⁷⁾).

NABESCHOUWING EN SAMENVATTING.

Wer nicht von dreitausend Jahren
Sich weiss Rechenschaft zu geben,
Bleibt im Dunklen unerfahren,
Mag von Tag zu Tage leben.

Goethe.

Na het voltooien van de opsomming der verzamelde gegevens, waarin ik voor het doel van dit onderzoek — *de invloed na te gaan van de aangeboren misvormingen op de verbeelding der mensengeslachten in de wereldgeschiedenis* — zoveel mogelijk bewijsgronden heb willen aanvoeren, rest mij tenslotte, hier een korte samenvatting te laten volgen.

Is het niet volkomen begrijpelijk, dat thans, na de beschrijving van zoveel demonologische en diabolische afbeeldingen, één dezer boze geesten zich agressief tegen mij heeft gekeerd, namelijk: het duiveltje der zelfkritiek?

Inderdaad, bekennen moet ik, dat „mijn ogen groter geweest zijn dan mijn maag"! Naar mate het onderzoek vorderde, groeide steeds meer het inzicht in de onmogelijkheid, dit onderwerp volledig te kunnen behandelen. Ook al was ik niet, door allerlei omstandigheden, in tijdnood geraakt, dan had deze studie toch nooit een einde kunnen zijn, doch slechts een begin. Aanvanke-lijk heb ik de hoop gekoesterd, een draad te kunnen spinnen, waaraan alle opvattingen geregen hadden kunnen worden tot een gemakkelijk te volgen snoer door duizenden jaren, maar nu voel ik me als *kleinduimpje*, die zijn witte kiezelsteentjes hier en daar heeft uitgestrooid om althans enigszins de moeilijke weg te markeren. Mogen die steentjes desniettemin voor degenen, die hun fantasie in dezelfde richting willen laten dwalen, een nederige suggestie en bescheiden gids zijn.

In het eerste hoofdstuk wordt gewezen op het veelvuldig voorkomen, in de mythologie en in oude fabels, reisverhalen, sagen en legenden, onder alle volkeren en in alle tijden, van gestalten, die door de menselijke verbeelding, in hun, in de beeldende kunst bewaard gebleven lichaamsvormen, uitgerust zijn met allerlei afwijkingen, welke doen denken aan in de teratologie algemeen bekende aangeboren misvormingen.

Daarom werd de vraag gesteld of er inderdaad verband bestaat tussen dergelijke anomalieën en de abnormaliteiten in de afbeeldingen van vele goden, demonen, fabelwezens en duivelse figuren en zo ja, hoe men zich die samenhang dan moet denken. Vervolgens worden enige mededelingen gedaan over belangrijke gegevens in de door *Assurbanipal*, Koning van Assyrië, ver-

zamelde teksten, waarvan sommige dateren tot 2000 jaar vóór Christus. Deze uit Babylonisch-Assyrische tempels afkomstige „geboorte-omina”, welke, naast profetieën, zeer nauwkeurige korte beschrijvingen van aangeboren misvormingen omvatten, zijn als treffende aanwijzingen te beschouwen, dat er toen zonder twijfel verband bestaan heeft tussen misvormingen en de door de levensbeschouwing beheerste verbeelding in dat oeroude tijdperk.

In het tweede hoofdstuk worden voorbeelden gegeven van abnormale gestalten uit de Egyptische en Griekse mythologie en uit oude overleveringen, welke min of meer treffend overeenkomen met in de teratologie bekende afwijkingen. De theorieën over het verband hiertussen, zoals dat door verschillende onderzoekers is gedacht, worden kritisch besproken en enkele andere hypothesen toegevoegd, welke het voorkomen van op teratologische anomalieën lijkende afwijkingen bij verschillende goden- en demonenfiguren zouden kunnen verklaren.

Het derde hoofdstuk behandelt de fabelfiguren, welke voorkomen in tal van Klassieke en Middeleeuwse reisverhalen. De herkomst van deze wezens wordt nagegaan en daarbij blijkt, dat ook vele hiervan slechts te verklaren zijn door aan te nemen, dat aangeboren misvormingen tot voorbeeld hebben gediend.

In het vierde hoofdstuk wordt het verband tussen misvormingen en diabolische figuren besproken. Bij nauwkeurige beschouwing van de talrijke diabolische figuurtjes van de laat-Middeleeuwse Nederlandse schilder *Jeroen Bosch* blijkt, dat vele daarvan afwijkingen tonen, welke slechts uit de teratologie bekend zijn. De bronnen worden nagegaan, welke invloed op de schilder kunnen uitgeoefend hebben en getracht wordt aannemelijk te maken, dat één van die bronnen de aangeboren misvorming is geweest. In het laatste hoofdstuk worden, aan de hand van ruim 500 illustraties, de verzamelde gegevens vergeleken met de verschillende soorten van misvormingen in de teratologie.

RÉSUMÉ.

Après avoir achevé l'énumération des données recueillies, dans laquelle j'ai voulu alléguer autant de preuves possibles pour le but de ces recherches — c.à.d. *des recherches de l'influence que la déformation de naissance a eu sur l'imagination des générations humaines dans l'histoire universelle* — il me reste encore à faire suivre ici bref résumé.

Dans le premier chapitre j'ai signalé que dans la mythologie et dans les vieilles fables, mythes et légendes parmi tous les peuples

et en tous les temps les figures sont très fréquentes qui telles qu'elles ont été conservées dans les arts plastiques ont été pourvues par l'imagination humaine de toutes sortes de déviations qui nous rappellent les déformations de naissance connues généralement dans la tératologie.

C'est pourquoi je me suis demandé s'il y a en effet quelque rapport entre de telles anomalies et abnormalités dans les représentations de beaucoup de dieux, de démons, d'êtres mythologiques et de figures diaboliques, et si oui, comment on doit se figurer ce rapport?

Ensuite j'ai fait quelques remarques sur des données importantes trouvées dans les textes recueillis par *Assurbanipal*, roi d'Assyrie, dont quelques-uns remontent à 2000 ans av. J. Chr. Ces „augures de naissance” provenant des temples babylono-assyriens qui, outre des prophéties, contiennent des descriptions succinctes mais très exactes de déformations de naissance, sont à considérer comme des indications frappantes qu'il y a eu alors sans aucun doute des rapports entre ces déformations et l'imagination dominée par la philosophie de la vie de cette période de la plus haute antiquité.

Dans le second chapitre j'ai donné des exemples de figures anormales de la mythologie grecque et égyptienne et de vieilles traditions qui s'accordent d'une manière plus ou moins frappante avec les déviations connues dans la tératologie. J'ai soumis à un examen critique les théories sur les rapports qui existent entre ces déformations, tels que plusieurs explorateurs se les sont figurés. J'en ai ajouté à leurs hypothèses quelques autres que pourraient expliquer dans différentes figures de dieux et de démons l'existence de déviations qui ressemblent à des anomalies tératologiques.

Le troisième chapitre traite de figures mythologiques qu'on rencontre dans bon nombre de relations de voyages classiques et médiévales. J'ai recherché l'origine de ces êtres et il en résulte que beaucoup n'en sont explicables qu'en acceptant que des déformations de naissance ont servi d'exemples.

Dans le quatrième chapitre j'ai traité le rapport entre les déformations et les figures diaboliques. En considérant attentivement les nombreuses petites figures diaboliques du peintre néerlandais de la fin du Moyen-âge, *Jerôme Bosch*, on voit que plusieurs en montrent des déviations qui ne sont connues que dans la tératologie.

J'ai recherché les sources qui peuvent avoir eu de l'influence sur le poète et j'ai essayé de rendre acceptable ma théorie qu'une de ces sources a été la déformation de naissance.

Dans le dernier chapitre j'ai comparé suivant plus de 500

illustrations les données recueillies avec les différentes sortes de déformations dans la tératologie.

ZUSAMMENFASSUNG.

Nach Beendigung der Aufführung der gesammelten Daten, in denen ich zu dem Zweck dieser Untersuchung — *dem Einfluss der angeborenen Misbildungen auf die Phantasie der Menschengeschlechter in der Weltgeschichte nachzugehen* — möglichst viele Beweisgründe habe beibringen wollen, erübrigt mir schliesslich hier noch eine kurze Zusammenfassung folgen zu lassen.

Im ersten Kapitel wird hingewiesen auf das häufige Vorkommen in der Mythologie und in alten Fabeln, Reiseerzählungen, Sagen und Legenden, bei allen Völkern und in allen Zeiten, von Gestalten, die von der menschlichen Phantasie in ihren Körperformen — welche sich in der bildenden Kunst erhalten haben —, ausgerüstet worden sind mit allerlei Anomalien, welche erinnern an in der Teratologie allgemein bekannte, angeborene Misbildungen. Deshalb wurde die Frage gestellt, ob tatsächlich ein Zusammenhang bestehe zwischen dergleichen Anomalien und den Abnormalitäten in den Abbildungen von vielen Göttern, Dämonen, Fabelwesen und teuflischen Gestalten und wenn ja, wie man sich diesen Zusammenhang dann denken solle. Weiter werden einige Mitteilungen gemacht über wichtige Daten in den von *Assurbanipal*, dem König von Assyrien gesammelten Texten, wovon einige datieren bis 2000 Jahre vor Christus. Diese aus babylonisch-assyrischen Tempeln stammenden „Geburts-Omina“ geben neben Prophezeiungen, sehr genaue kurze Beschreibungen von angeborenen Misbildungen und der von der Lebensanschauung beherrschten Phantasie in diesem uralten Zeitalter.

Im zweiten Kapitel werden Beispiele gegeben von abnormalen Gestalten aus der ägyptischen und griechischen Mythologie und aus alten Überlieferungen, welche mehr oder weniger treffend übereinstimmen mit in der Teratologie bekannten Anomalien. Die Theorien über den Zusammenhang zwischen diesen abnormalen Gestalten und den in der Teratologie bekannten Anomalien, wie er von mehreren Forschern angenommen wird, werden kritisch besprochen und einige andere Hypothesen hinzugefügt, welche das Vorkommen der teratologischen Anomalien ähnlich sehenden Abweichungen bei mehreren Göttern und Dämonengestalten erklären könnten.

Das dritte Kapitel behandelt die Fabelgestalten, welche vor-

kommen in zahlreichen klassischen und mittelalterlichen Reiseerzählungen. Der Herkunft dieser Wesen wird nachgespürt und dabei zeigt sich, dass auch viele dieser Gestalten nur zu erklären sind, wenn man annimmt, dass angeborene Miszbildungen als Vorbild gedient haben.

Im vierten Kapitel wird der Zusammenhang zwischen Miszbildungen und diabolischen Gestalten besprochen. Bei genauer Betrachtung der zahlreichen diabolischen Gestalten des spätmittelalterlichen niederländischen Malers *Jeroen Bosch* ergibt sich, dass viele von ihnen Anomalien zeigen, welche nur aus der Teratologie bekannt sind. Den Quellen, welche Einfluss auf den Maler ausgeübt haben können, wird nachgespürt und es wird versucht, annehmbar zu machen, dass eine dieser Quellen die angeborene Miszbildung gewesen ist.

Im letzten Kapitel werden an Hand von gut 500 Abbildungen, die gesammelten Daten verglichen mit den verschiedenen Arten von Miszbildungen in der Teratologie.

SUMMARY.

The aim of this study has been to collect as many evidences as possible — *to trace the influence of the congenital deformities on the imagination of mankind during the history of the world.* In the first chapter the frequent appearance of figures in the mythology, old fairy-tales, travel-stories, sages and legends of all peoples of any period, possessing, by human imagination, all kind of abnormalities as preserved by arts, is indicated as reminding of well known congenital defects.

Therefore the question was put forward if there would be any connection between such anomalies and the abnormalities in illustrations of many Gods, demons, fairy-tale figures, and devilish beings, and if so, how to interpret that connection.

Some information is given next about important data in texts, some of them dating from 2000 B.C., collected by the Assyrian King *Assurbanipal*. This „birth-omina“ from Babylonian-Assyrian temples containing, besides prophecies, very accurate short descriptions of congenital malformations, are to be looked upon as an indication that there has undoubtedly been a connection between deformities and the imagination, governed by the vision of life during that prehistoric time.

In the second chapter examples are given of abnormal figures of the Egyptian, Indian and Greek mythology resembling, more or less striking, well known teratological deformities. The theories of several investigators about their connection is critically

reviewed and some other hypotheses are added, who might explain the appearance of abnormalities in several Gods and demon figures, resembling congenital defects.

The third chapter deals with fairy-tale figures appearing in many a classical and mediæval travel-story. The origin of this beings is traced. It turns out that many of them too are only to be explained by accepting the anomalies as an example.

In the fourth chapter the connection between deformaties and diabolical figures is discussed. By watching conscientiously the numerous diabolical little figures of the Dutch painter *Jeroen Bosch* (last part of the Middle-Ages) it turns out that many of them show abnormalities only known in teratology. The sources are traced who might have influenced the painter and an attempt is made to make the congenital defects acceptable as one of this sources.

In the last chapter the collected facts are compared with all sorts of teratological deformities by more then 500 drawings.

ILLUSTRATIES TUSSEN DE TEKST

Blz.

11. Beginletter uit „Opuscula varia” van *Robertus Gagauinus*, 1498. Parijs, Naar *Olschki*.⁸⁶⁾
15. Anubis met hondekop. (Egypte) Uit *Valton*.¹¹⁷⁾
16. Beginletter uit „Imperatoris Justiniani Institutiones”, XIIIe eeuw. Naar *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
33. De god „Bes”. Bas-relief uit Egypte. Louvre, Parijs. Uit *Laignel-Lavastine*.⁶⁶⁾ (Voorbeeld van achondroplasie.)
34. Beginletter uit „Opuscula varia” van *Robertus Gagauinus*, 1498. Parijs. Naar *Olschki*.⁸⁶⁾
53. Fantasiemonster. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
54. Beginletter van een grotesk alfabet uit de XVe eeuw. Naar *Fierens*.⁴¹⁾
67. Demon uit het „Laatste Oordeel”, gravure naar *Jeroen Bosch*.
119. Satirische voorstelling. Naar een miniatuur uit een Bijbel uit St. Omer. XIIIe eeuw. Naar *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
125. Wandelend ei uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.
126. Hollandse kooplieden als tempelwachters te Bangkok. Naar een foto.
230. Randversiering uit „Horae ad usum ecclesiae romanae”, 1497. Parijs.
231. Naar een demon uit het „Laatste Oordeel”, gravure naar *Jeroen Bosch*.

1

2

3

4

5

1. Tekening van een kind van 7 jaar.
2. Tekening van een kind van 13 jaar.
3. Tekening van een kind van 14 jaar.
4. *Diana van Ephesus*, naar een afbeelding in „Représentations iconographiques” van Dr. F. Regnault.⁹⁸⁾
5. Polymastie. Naar een afbeelding van Dr. F. Schatz.¹⁰⁷⁾

6

7

11

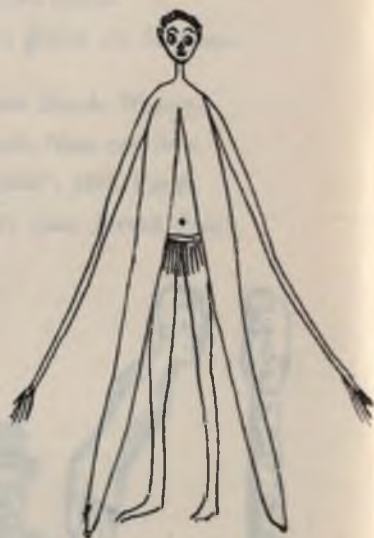
8

9

10

12

6. Staartvorming bij een kind. Naar een afbeelding van *L. Guinard*.⁶⁴⁾
7. Een kreeftensoort met voorhoofdsoog. Naar een afbeelding van *E. Dacqué*.²⁷⁾
8. Voetsporen van een dier uit het Perm-tijdperk. Naar een afbeelding van *Dacqué*.²⁷⁾
9. Hand van een menselijk embryo. Naar een afbeelding van *Dacqué*.²⁷⁾
10. Demonische figuur met voorhoofdsoog (p een Maya-handschrift uit Dresden. Naar een afbeelding van *Dacqué*.²⁷⁾
11. „Pulcinella”. Voorvader van *Jan Klaassen*.
12. „Rakchasa” met hyperplasie van de mammae. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve” No. 3, 1938.

13

17

14

15

16

13. „Rakchasa” met een liesbreuk. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve” No. 3, 1938.
14. „Rakchasa” met een dikke buik. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve” No. 3, 1938.
15. „Rakchasa” met borstkanker (?). Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve” No. 3, 1938.
16. Hybridische ganzen, waarvan de eieren aan een boom groeien. Naar een houtsnede in „Cosmographie” van *Sebastian Munster*. „Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt” van *Dr. E. Holländer* ⁶⁷⁾
17. Gevecht van pygmaeën met kraanvogels. Naar een afbeelding uit de „Bestiaire van Gent”. Overgenomen uit *L. Maeterlinck*: „Le genre satirique dans la Peinture flamande”. ⁷⁰⁾

18

19

20

18. Fabelfiguren. Naar een miniatuur in „Livre des Merveilles”. ⁷³⁾

19. Monsterwezen. Naar een afbeelding van *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

20. Monsterwezen. Naar een afbeelding van *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

22

23

24

21

21. Groteske figuren. Portail des Libraires, Rouen. Naar een afbeelding van *E. Mâle*.⁷⁷⁾
22. Satirisch initiaal met monnik als draak. Naar een miniatuur uit „Oude costumen der stad Ghent” (XIVe eeuw). Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾
23. Fantastische randfiguren uit „Imperatoris Justiniani Institutiones” (Manusc. 22 v. d. Bibl. v. Gent). Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾
24. Satirische figuurtjes uit een Vlaams psalmboek uit de XIVe eeuw (Manusc. 30.029, Brits Mus.). Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾

25

26

27

28

29

30

25. Burleske figuurtjes uit „Missale Parisienne”, Parijs 1481.

26. Burleske figuurtjes uit Manuscr. 10.435, Bibl. nat. Paris. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾

27. Dubbelmonstrum op een vliegend blad uit 1524. Naar *Holländer*.⁵⁷⁾

28. Dubbelmonstrum op een vliegend blad uit 1547. Naar *Holländer*.⁵⁷⁾

29. Synkephalus. Naar een afbeelding in de teratologische atlas van *Dr. A. Förster*.⁴³⁾

30. Synkephalus. Rudimentair tweede gezicht van afb. 29. Naar *Förster*.⁴³⁾

31

32

33

34

35

31. Cephalothoracopagus symmetros. Naar *H. Bab.* ³⁾

32. Dubbelbeeldje uit Bali. Naar *Bab.* ³⁾

33. Mythologische Januskop. Naar *Schatz.* ¹⁰⁷⁾

34. Cephalothoracopagus monosymmetros. Uit *Rössle.* ¹⁰⁴⁾

35. Menselijke misgeboorte met overtollige armen en benen. Uit *Bab.* ³⁾

36

37

38

39

36. De vierarmige *Vischnu*. Naar een bronzen beeldje uit O. Java. (Gemeente Museum, Den Haag).
 37. Vijfarmige demon. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve” No. 3, 1938.
 38. Vierarmige Indische God met olifantskop. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾
 39. Zestienarmige Indische God. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

40

41

42

43

40. Achtarmige demon uit Ceylon. Naar een afbeelding in een handschrift. Uit „Verve” No. 3, 1938.
41. Vierarmige Indische oorlogsgod, naar een beeld uit de verzameling *Guimet*. Uit *Bab.*³⁾
42. Achtarmige Japanse God. Naar een afbeelding uit „Représentations iconographiques des monstres” van *F. Regnault.*⁹⁸⁾
43. Dubbelmonster. Naar een afbeelding uit *Licetus.*⁷¹⁾

44

45

46

48

47

44. Fabelfiguur met zes armen. Naar een afbeelding in de „Bestiaire van Gent”. Uit *Maeterlinck*.⁷⁰⁾
45. Monster, gevangen in Catalonië. Naar een vliegend blad uit Augsburg (1654). Uit *Aldrovandus*.²⁾
46. Groteske figuur. Naar een tekening van *Jeroen Bosch*. (Schetsblad, Univers. Galer, Oxford).
47. Prosopothoracopagus. Naar *Förster*.⁴³⁾
48. Pad-achtig monster. Naar een schilderij van *Jeroen Bosch*. („Verzoeking v. d. H. Antonius”, Kunsthandel, München).

49

50

51

53

52

49. Dubbelmonster met anencephalie en cyclopie. Naar een afbeelding uit de teratologische atlas van *F. Ahlfeld*.¹⁾
50. Dubbelmonster. Naar een bronzen beeldje uit Italië (1200-500 v. Chr.). Uit *H. Popp*, „Mythologie und Pathologie”.⁹¹⁾
51. Thoracopagus tribrachius. Naar *Förster*.⁴³⁾
52. Dubbelmonster. Naar een bronzen beeldje uit Italië (1200-500 v. Chr.). Uit *Popp*.⁹¹⁾
53. Thoracopagus tetrabrachius. Naar een tekening van *Jost Ammann*, Stadsbibliotheek, Zürich, 1576. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

54

55

56

57

58

59

54. Thoracopagus. Naar een vliegend blad van *Sebastian Brant*, 1511. Uit *Holländer*.⁶⁷⁾
 55. Thoracopagus. Naar een vliegend blad uit West Vlaanderen, 1612. Uit *Holländer*.⁶⁷⁾
 56. Thoracopagus. Naar een afbeelding van *Licetus*.⁷¹⁾
 57. Afrikaanse negerplastiek. Naar *Prinzhorn*.⁹³⁾
 58. Pygopagus. Naar *Förster*.⁴³⁾
 59. Dubbelmonster van hond en mens. Naar een afbeelding van *Licetus*. Uit *Witkowski*.¹²⁹⁾

60

61

62

63

60. Ischiopagus. Bas-relief uit 1315, archeologisch museum Florence. Naar F. Regnault ⁹⁵): „Les monstres dans l’Ethnographie et dans l’art”.
61. Ischiopagus tripus. Naar Förster. ⁴³)
62. Ischiopagus tripus. Naar een afbeelding van Lycosthenes. ⁷⁴)
63. De geboorte van Athene uit het hoofd van Zeus. Naar een afbeelding uit Schatz. ¹⁰⁷)

69

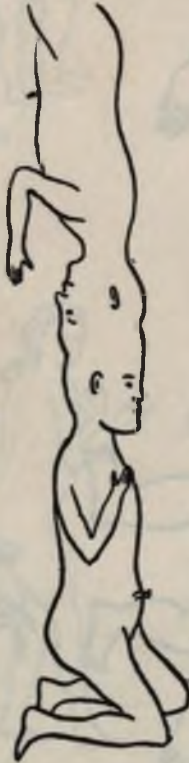
65

70

66

68

64

67

64. Craniopagus. Naar Förster.⁴³⁾

65. Craniopagus. Naar Förster.⁴³⁾

66. De tweeling uit Worms. Naar een titelblad van een vlugschrift van Sebastian Brant (1495). Uit Holländer.⁵⁷⁾

67. Craniopagus. Naar een vliegend blad uit Straatsburg (1563). Uit Holländer.⁵⁷⁾

68. Craniopagus. Naar Förster.⁴³⁾

69. Groteske figuur. Naar een gravure van Jeroen Bosch.

70. Synkephalus parasiticus. Naar Förster.⁴³⁾

71

73

74

75

72

76

71. Cyclopische misgeboorte met parasiet. Naar Ahlfeld. ¹⁾

72. Dipygus parasiticus. Naar Ahlfeld. ¹⁾

73. Demonenfiguur. Gravure „Het laatste Oordeel”, naar een altaarstuk van Jeroen Bosch.

74. Demon van Jeroen Bosch uit de „Verzoeking van de H. Antonius”, verz. Gutmann, Haarlem.

75. Acrobaten naar Jeroen Bosch uit de „Tuin der Lusten”, Escorial, Madrid.

76. Menselijk monster met beginnende verdubbeling van het gelaat. Naar Schwalbe. ¹¹²⁾

77

78

80

79

77. *Diprosopus tetrophthalmus*. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

78. Buddhahoofd met voorhoofdsoog. Naar *Bab*.³⁾

79. *Mahākālī* met voorhoofdsoog en vier armen, gezeten op een lijk. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch manuscript. „*Verve*”, No. 3. 1938.

80. Fabelfiguur met vier oogen. Naar een afbeelding in *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

81

82

83

85

84

86

81. *Pang-Siang-Si*-masker met vier ogen en dubbele neus. Naar *Regnault*.⁶⁸⁾
 82. Menselijke misgeboorte met vier ogen en twee monden. Naar *Licetus*.⁷¹⁾
 83. Fabelwezen met vier ogen en twee monden. Naar *Licetus*.⁷¹⁾
 84. Vierogige demon uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Parentino*.
 85. Menselijke diprosopus. Naar *Regnault*.⁶⁸⁾
 86. Diprosopus. De demon *Māra*, naar een steenrelief uit Hindoestan. Uit *Regnault*.⁶⁸⁾

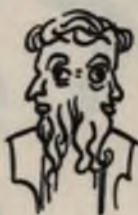
93

89

87

91

88

92

90

87. Diprosopus als fabelwezen. Naar een houtsnede uit „*Schedel's Kroniek*“, 1493.
88. „Rakchasa“ met dubbel gelaat. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „*Verve*“ No. 3, 1938.
89. Diprosopus. Naar Förster. ⁴³⁾
90. Diprosopus tribrachius tetrapus. Naar een vliegend blad uit München, 1511. Uit *Holländer*. ⁵⁷⁾
91. Wezen met dubbel gelaat. Naar een illustratie uit „*Eremita Alsatus*“ van *Johannes Lichtenberg*, 1499.
92. Satirische figuur met driedubbel gelaat. Naar een illustratie uit „*Chest le livre de toutes les Keures de la Ville d'Ypre*“, XIVe eeuw. Uit *Mae-terlinck*. ⁷⁶⁾
93. Dicephalus dibrachius. Naar Förster. ⁴³⁾

94

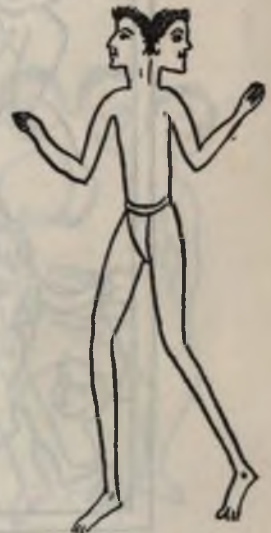
97

98

95

96

94. Tweehoofdig monster. Basalten beeldje uit Hawaï. Naar *Regnault*.⁹⁵⁾
 95. Dubbelmonster met twee hoofden en drie benen. Naar een beeldje uit Assyrië, in het bezit van *Dr. Fouquet* te Caïro. Uit *Conteneau*.²⁴⁾
 96. „Rakchasa” met twee hoofden. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „*Verve*”, No. 3, 1938.
 97. Cycloop, een tweehoofdig wezen verslindend. Naar een illustratie in de „*Bestiaire van Gent*”, 1479. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
 98. Tweehoofdig wezen. Naar *Licetus*.⁷¹⁾

99. Verschillende fabelwezens. Naar een houtsnede in het „Boek der Natuur” van *Megenberg*, 1475. Uit *Holländer*.⁶⁷⁾

100

104

101

102

103

105

100. Tweehoofdige wezen. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 101. Tweehoofdige wezen. Naar een vliegend blad uit 1490. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
 Turk, die op z'n eentje een duet kon zingen.
 102. Tweehoofdige (?) wezen. Naar een schets met groteske figuren van *Jeroen Bosch*, Oxford.
 103. *Dicephalus dibrachius*. Naar *Förster*.⁴³⁾
 104. Verschillende fabelwezens. Naar een illustratie in „*Cosmographia Universalis*” van *Sebastian Münster*. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
 105. *Tricephalus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

106. Driekoppige Indische Godheid. Naar een ornament uit de verzameling *Guimet*, Parijs. Uit *Bab.* ³⁾
107. De driekoppige hond *Cerberus*. Naar een afbeelding uit „*Les Monstres dans l'Art*” van *E. Valton*. ¹¹⁷⁾
108. De driekoppige reus *Geryones*. Naar *Witkowski*. ¹²⁹⁾
109. Beeldje van de driehoofdige Griekse *Hecate*. Naar *Valton*. ¹¹⁷⁾ Museum Lyon.
110. Een godheid met vijf dierenkoppen uit Haïti. Naar *Witkowski*. ¹²⁹⁾

111

112

113

114

115

116

111. Een driekoppig monster, beschreven door *Aldrovandus*.²⁾
 112. Driekoppige vogel. Uit de „Tuin der Lusten”, linker vleugel, van *Jeroen Bosch*.
 113. Driekoppige salamander. Uit de „Tuin der Lusten”, linker vleugel, van *Jeroen Bosch*.
 114. *Dicephalus tribrachius*. Naar *Förster*.⁴³⁾
 115. Vliegend blad met tweehoofdige misgeboorte uit Brandenburg, 1693. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
 116. Misgeboorte met dubbel bovenlichaam. Naar een vliegend blad uit de Pinacothek te München, 1517. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

117

118

119

117. Misgeboorte met dubbel bovenlichaam. Naar een tekening van *Albrecht Dürer*, 1512. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

118. Misgeboorte met dubbel bovenlichaam. Naar een vliegend blad uit 1512. Kupferstichkabinett te Berlijn. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

119. Misgeboorte met dubbel bovenlichaam. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾

120

124

121

122

123

120. De Indische vuurgod *Agni*. Houtrelief uit het Museum *Guimet*. Naar een afbeelding in „*Histoire générale de la Médecine*”, Docteur *Laignel-Lavastine*.⁶⁶⁾

121. *Duplicitas anterior*. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

122. *Duplicitas anterior*. Naar *Förster*.⁴³⁾

123. Draakachtig monster met vier voorpoten. Detail van de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Kunsthandel, München.

124. Wezen met vier armen. Detail van de „Hooiwagen”, linker vleugel, van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.

125

128

126

127

125. Duplicitas posterior. Tripus. Naar Förster. ³⁾
 126. Duplicitas posterior uit 1888. Naar Holländer. ⁵⁷⁾
 127. Duplicitas posterior. Naar Schatz. ¹⁰⁷⁾
 128. „Rakchasa” met drie benen. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve”, No. 3, 1938.

129

131

130

132

133

129. Kat met zes poten. Naar *Schatz*.¹⁰⁷⁾

130. Kat met twee overtollige mensenbenen. Naar *Licetus*.⁷¹⁾

131. „Rakchasa” met hoorns en vier benen. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve”, No. 3, 1938.

132. Dubbelmonster, geboren in 1530. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

133. Misgeboorte met katekop, staart en kattenonderlichaam, geboren in 1568 te Veltlin. Naar een vliegend blad, beschreven door *Sonderegger*.¹¹⁴⁾

134

138

136

135

137

134. Misgeboore met drie benen en één arm. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 135. Monster met verdubbeling van extremiteiten. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 136. Monster met verdubbeling van extremiteiten. Naar een illustratie uit „*Schedel's Kroniek*”.⁽¹⁰⁶⁾
 137. Duplicitas posterior, geboren in 1472. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 138. Demon met vier benen. Fragment uit „*Het Laatste Oordeel*” van *Jeroen Bosch*. Pinacothek, München.

144

142

141

140

139

143

145

139. Demon met vier benen. Naar een schetsblad van *Jeroen Bosch*. Oxford.
140. Monster met zeven poten. Linker vleugel „Tuin der Lusten” van *Jeroen Bosch*.

141. *Craniopagus parasiticus*. Vliegend blad. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

142. *Craniopagus parasiticus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

143. *Epignathus*. Preparaat van *Baert de la Faille*. Museum Acad. Verlosk. Kliniek, Groningen.

144. *Epignathus*. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

145. *Epignathus*. Naar *Witkowski*.¹²⁰⁾

146

149

147

148

150

146. Chronos, die zijn kinderen verslindt. Plastiek aan de Abdij van Mont-Majour bij Arles. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
147. Hellemuul (?) Plastiek aan de Kathedraal van Tournai. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
148. Demonenfiguur uit „De Strijd om de Ziel”, gravure naar *Jeroen Bosch*.
149. Vismonster uit de rechter vleugel van „De Hooiwagen” van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.
150. Zielenverslindende satansfiguur. Rechter vleugel van de „Tuin der Lusten” van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.

151

155

153

156

152

154

151. Geharnaste demon, door vis ingeslikt. „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Kunsthandel, München.
152. Demonische *Diana*. Naar een copie van een tekening van *Jeroen Bosch*. Statliches Kupferstich Kabinett, Dresden.
153. Synkephalus. Naar *Ahlfeld*.¹⁾
154. Demon. Detail op kopergravure naar „De H. Christophel” van *Jeroen Bosch*. Privé bezit. Zwitserland.
155. *Thoracopagus parasiticus*. Naar *Förster*.⁴³⁾
156. *Thoracopagus parasiticus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

158

159

161

157

160

157. *Thoracopagus parasiticus*. Naar Förster.⁴³⁾

158. *Thoracopagus parasiticus*. Naar Ahlfeld.¹⁾

159. Achtarmige „Rakchasa” uit Ceylon. Naar een handschrift. „Verve”, No. 3. 1938.

160. Dubbelmonster. Albasten beeldje uit Zuid-West Arabië uit de Romeinse tijd. Museum Constantinopel. Naar Regnault.⁸⁸⁾

161. *Thoracopagus parasiticus*. Naar Ahlfeld.¹⁾

162

164

163

165

166

167

162. *Thoracopagus parasiticus*. Naar Förster.⁴³⁾
 163. Vliegend blad met *thoracopagus parasiticus*. 1645. Uit Holländer.⁶⁷⁾
 164. *Thoracopagus parasiticus*. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 165. *Thoracopagus parasiticus*. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 166. *Thoracopagus parasiticus*. Naar een vliegend blad. 1750. Uit Holländer.⁶⁷⁾
 167. *Thoracopagus parasiticus*. Naar een vliegend blad uit 1578. Uit Sonder-
 egger.¹¹⁴⁾

168

170

171

172

169

168. *Epigastricus parasiticus*. Naar Förster.⁴³⁾

169. *Epigastricus parasiticus*. Naar een afbeelding in *Paré*⁸⁷⁾, *Aldrovandus*²⁾ en *Licetus*.⁷¹⁾

170. *Thoracopagus parasiticus*. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

171. Duivelsfiguur met gelaat op de borst. Naar een afbeelding op het titelblad van „*Le fantastique dans l'art flamand*” van P. Fierens.⁴¹⁾

172. Duivelsfiguur met gelaat op de buik. Naar een illustratie uit *Manusc. 9006*, folio 265, Koninkl. Bibl., Brussel. Uit *Olschki*.⁸⁶⁾

173

174

175

176

173. Duivelsfiguur met gelaat op de buik. Naar een vliegend blad uit Augsburg. Uit *Diederichs*.³¹⁾
 174. Detail van „Het laatste Oordeel”. Plastiek op de Kathedraal van Bourges. Uit *Mâle*.⁷⁷⁾
 175. Satansfiguur, geb. Krakau 1543. Naar een vliegend blad. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
 176. *Pygopagus parasiticus*. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

179

177

178

180

181

182

177. *Dipygus parasiticus*. Naar Förster.⁴³⁾

178. Groteske figuren. Plastiek op de Portail des Libraires te Rouen. Uit *Mâle*.⁷⁷⁾

179. Satirische voorstelling met centaur. Naar een illustratie uit manuscr. No. 103. Bibl. Cambrai. XIVe eeuw. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾

180. Satirische voorstelling. Naar een illustratie uit manuscr. No. 103. Bibl. Cambrai. XIVe eeuw. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾

181. Centaur. Naar een miniatuur in „*Livre des Merveilles*”.⁷³⁾

182. Centauren. Naar een afbeelding op een Kyrenesische vaas. Uit *Schatz*.¹⁰⁷⁾

183

185

186

184

189

187

188

183. Centaur. Beeldje gevonden in de Acropolis van Athene. Uit *Valton*. ¹¹⁷⁾
 184. *Aphrodite met Triton*. Uit *Valton*. ¹¹⁷⁾
 185. *Pygopus parasiticus*. Naar *Förster*. ⁴³⁾
 186. *Pygopus parasiticus*. Naar *Förster*. ⁴³⁾
 187. Demonische gestalte. Plastiek van de Portail des Libraires te Rouen. Uit *Mâle*. ⁷⁷⁾
 188. Musicerende sirenen. Illustratie uit de „Bestiaire van Straatsburg”. Uit *Maeterlinck*. ⁷⁹⁾
 189. Triton. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

190

191

195

194

196

192

193

197

190. Groteske figuren. Gravure naar een tekening van *Jeroen Bosch*.

191. *Acardiacus acephalus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

192. *Acardiacus acephalus*. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾

193. *Acardiacus acephalus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

194. *Acardiacus acephalus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

195. Demonenfiguur. Uit „*De H. Christophel*”. Gravure naar *Jeroen Bosch*. Privé bezit. Zwitserland.

196. Demonenfiguur. Naar een schetsblad met monsters van *Jeroen Bosch*. Platenkabinet, Berlijn.

197. Groteske figuur. Op een schetsblad van *Jeroen Bosch*. Oxford.

198

{ 200

202

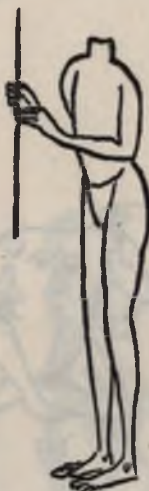
199

203

201

205

204

198. Groteske figuur. Op een gravure naar *Jeroen Bosch*.

199. Fabelfiguur. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

200. Groteske figuur. Op een schetsblad van *Jeroen Bosch*. Oxford.

201. „Kopvoeter”. Uit het middenpaneel van „Het laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.

202. „Kopvoeter”. Naar een schets, voorstellende de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*.

203. „Kopvoeter”. Uit de linker vleugel van het „Heiligenaltaar” van *Jeroen Bosch*. Dogenpaleis, Venetië.

204. *Acardiacus acormus*. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

205. „Rakchasa” zonder hoofd. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „*Verve*” No. 3. 1938.

206

208

209

210

207

211

206. Fabelwezen. Naar een miniatuur in „Livre des Merveilles”.⁷³⁾
 207. Fabelwezen. Naar een illustratie in „Schedel's Kroniek”.¹⁰⁸⁾
 208. Fabelwezen. Naar een illustratie in de „Bestiaire van Gent”. Uit *Mae-terlinck*.⁷⁸⁾
 209. Houten negerplastiek. Naar *Prinzhorn*.⁹³⁾
 210. „Kopvoeter”. Luchtboogfiguurtje op de St. Jan te 's-Hertogenbosch. Naar foto *Coppens*²⁵⁾ in „Gedachten in Steen”.
 211. *Acardiaceus acephalus*. Vliegend blad uit Breslau, 1551. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

215

217

214

212

213

216

212. *Acardiacus acephalus*. Vliegend blad uit München, 1773. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

213. *Acardiacus acephalus*. Vliegend blad uit 1581. Uit *Sonderegger*.¹¹⁴⁾

214. De beschermgod *Mahākālī*. Naar *Bab.*³⁾

215. „Kopvoeter”. Uit het „Laatste Oordeel”, rechter vleugel van *Jeroen Bosch*. Wenen.

216. *Acardiacus acephalus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

217. „Kopvoeter”. Uit de „Strijd om de ziel”, gravure naar *Jeroen Bosch*.

218

223

219

225

220

221

222

224

218. *Acardiaceus acephalus*. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

219. Demonenfiguur. Uit de „Verzoeking van de H. Antonius”, rechter vleugel, van *Jeroen Bosch*. Lissabon.

220. *Acardiaceus acephalus sympus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

221. Demonenfiguur uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.

222. *Acardiaceus acormus*. Naar *Schatz*.¹⁰⁷⁾

223. Anencephalie en amyelie. Naar *Brissaud*.¹⁸⁾

224. Acranie. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

225. Hemicranie. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

227

226

228

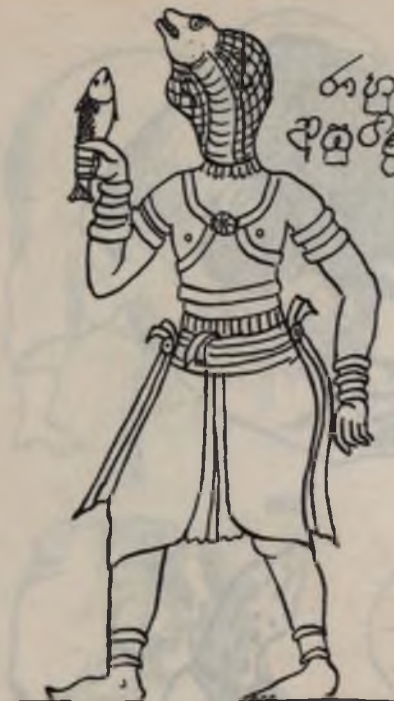
229

226. Hemicranie. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

227. Anencephalie. Mummi, gevonden in een Egyptisch graf. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

228. De Indische god *Bali*, gedood door *Lakshmana*. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift. Uit „*Verve*”, No. 3. 1938.

229. De Indische *Mendakaprava* met salamanderkop. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift. Uit „*Verve*”, No. 3. 1938.

230

231

233

232

230. „Rakchasa” met vissekop uit Ceylon. Naar een afbeelding in een Indisch handschrift. Uit „Verve”, No. 3. 1938.
 231. Hondachtige wezens. Naar een miniatuur in „Livre des Merveilles”.⁷³⁾
 232. Menselijk wezen met hondekop. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 233. „Rakchasa” met vogelkop. Naar een afbeelding in een Voor-Indisch handschrift. Uit „Verve”, No. 3. 1938.

236

234

235

237

234. Misgeboorte uit Thüringen in de vorm van een pad. Naar een afbeelding van *Aldropandus*. Uit *Witkowski*.¹²⁹⁾
235. „Rakchasa” met slangekop uit Ceylon. Naar een afbeelding in een Indisch handschrift. Uit „*Verve*”, No. 3. 1938.
236. Hondmens. Naar een afbeelding in „*Schedel's Kroniek*”. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
237. Anencephalus. Naar een praeparaat. Path.-Anat. Lab., Groningen.

238

240

239

241

242

243

238. „Kraanvogelman" uit Madagascar. Naar een vliegend blad, 1660. Uit *Holländer*. ⁵⁷⁾

239. Fabelwezen met vogelkop. Naar *Licetus*. ⁷¹⁾

240. De Egyptische god *Thoth*, met vogelkop. Naar *Valton*. ¹¹⁷⁾

241. De Egyptische god *Rha*, met sperwerkop. Naar *Valton*. ¹¹⁷⁾

242. Hemicranie. Naar *Förster*. ⁴³⁾

243. Dansende satyr. Bronzen Grieks beeldje. Naar *Valton*. ¹¹⁷⁾

244

247

246

248

249

250

245

244. Acranie. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

245. Anencephalus. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

246. Anencaphalus. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

247. Kind met kikkerkop. Naar *Paré*. ⁸⁷⁾

248. Monstergeboorte. Naar *Licetus*. ⁷¹⁾

249. Monstergeboorte. Naar *Licetus*. ⁷¹⁾

250. Hondachtige misgeboorte. Naar *Stalpert van der Wielen*. „*Observationum rariorum centuria prior*”, 1727. Uit *De Lint*. ⁷²⁾

251

256

255

254

253

252

258

257

251. Aapachtige misgeboorte. Vliegend blad uit München, 1739. Uit *Hol-
länder*.⁵⁷⁾
252. Katachtige demon uit de rechter vleugel der „Tuin der Lusten” van
Jeroen Bosch. Escorial, Madrid.
253. Demonenfiguur uit de „Strijd om de Ziel”. Op een gravure naar *Jeroen
Bosch*.
254. Hondachtige demon uit het middenpaneel van „Het laatste oordeel” van
Jeroen Bosch. Wenen.
255. Hondachtige demon uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.
256. Muisachtige demon uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.
257. Katachtige demon uit „Johannes en de tovenaars *Hermogenes*” van
Jeroen Bosch. Valenciennes.
258. Hemicranie. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

259

260

261

263

265

262

264

259. Demon uit de „Verzoeking van de H. Antonius”, van *Jeroen Bosch*. Kunsthandel, München.
260. Groep demonen. Uit „De strijd om de ziel” naar een gravure naar *Jeroen Bosch*.
261. Demon zonder hals. Uit de „Verzoeking van de H. Antonius” op een houtsnede naar *Jeroen Bosch*.
262. Duivelskind. Uit „Johannes en de tovenaars *Hermogenes*” van *Jeroen Bosch*. Valenciennes.
263. Demon uit de „Strijd om de ziel”, op een gravure naar *Jeroen Bosch*.
264. Encephalocèle. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾
265. Encephalocèle. Naar *Bab*.³⁾

266

268

270

269

267

266. Encephalocoele met dubbelzijdige lip-kaakspleet. Naar een houtsnede uit 1577. Uit *Sonderegger*.¹¹⁴⁾
267. Encephalocoele. Naar *Ahlfeld*.¹⁾
268. Encephalocoele nasofrontalis. Naar *Förster*.⁴³⁾
269. Een beeldje, gevonden bij Tongeren, met phallusvormige neus. Naar *Maeterlinck*.⁷⁰⁾
270. Monstergeboorte met hersenbreuk en andere afwijkingen. Naar een Italiaans vliegend blad uit 1578. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

271

272

276

274

275

273

271. Notencephalus. Naar Förster.⁴³⁾

272. Dubbelzijdige encephalocoele. Naar Guinard.⁶⁴⁾

273. Fabelwezen met reuzenoren. Naar Lycosthenes.⁷⁴⁾

274. Fabelwezen uit „Livre des Merveilles”. Naar Maeterlinck.⁷⁶⁾

275. „Rakchasa” met reuzenoren. Naar een miniatuur in een Voor-Indisch handschrift. „Verve”, No. 3, 1938.

276. „Rakchasa” met grote oren. Naar een miniatuur in een Voor-Indisch handschrift. „Verve”, No. 3, 1938.

278

279

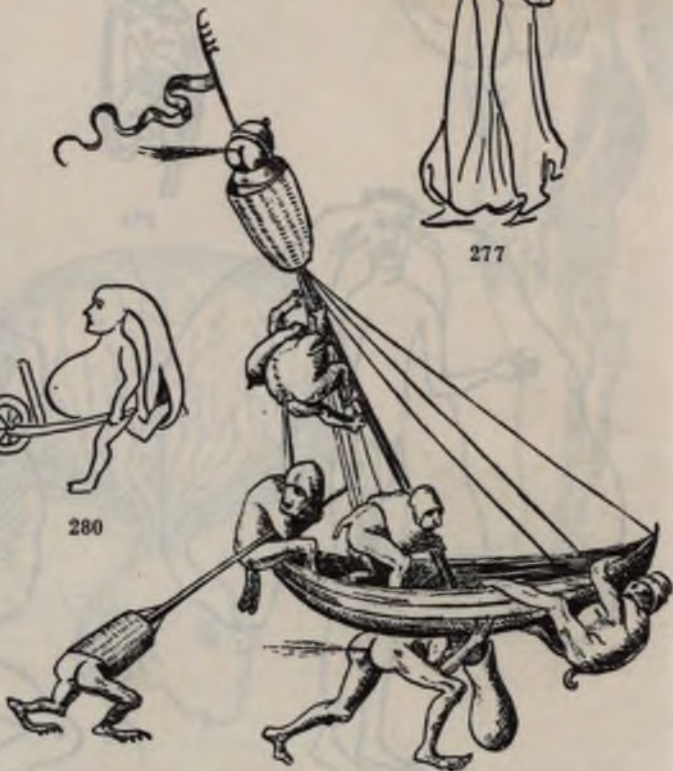
277

281

280

282

277. Figuurtje met reuzenoren. Naar een plastiek aan de Kathedraal van Vezelay.
278. Dubbelzijdige encephalocèle posterior. Naar een praeparaat. Path. Anat. Lab., Groningen.
279. Demon met hersenbreuk. Op een gravure naar *Jeroen Bosch*.
280. Demon met hersenbreuk uit „De H. Christophel”, gravure naar *Jeroen Bosch*, Privé, Zwitserland.
281. Demon met hersenbreuk. Op een gravure naar *Jeroen Bosch*.
282. Demonenschip. Op een gravure naar *Jeroen Bosch*.

283

285

284

288

286

287

283. Demon met hersenbreuk. Naar een gravure van *Jeroen Bosch*.
 284. Notencephalus. Naar *Ahlfeld*.¹⁾
 285. Soldatenkop uit de „Kruisdraging” van *Jeroen Bosch* te Gent.
 286. Notencephalus. Naar *Ahlfeld*.¹⁾
 287. Anencephalie en amyelie. Naar *Förster*.⁴³⁾
 288. Craniorhachischisis. Naar *Förster*.⁴³⁾

289

290

289. Craniorhachischisis. Naar Ahlfeld. ¹⁾
 290. Craniorhachischisis. Naar Ahlfeld. ¹⁾
 291. Craniorhachischisis met cyclopie. Naar Ahlfeld. ¹⁾
 292. Craniorhachischisis met cyclopie. Naar Ahlfeld. ¹⁾

180

292

291

294

293

295

296

293. Fabelwezen met ogen en slurf op de rug. Naar *Licetus*.⁷¹⁾

294. Craniorhachischisis. Gevolg van de haarmode! Naar een vliegend blad uit 1640. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

295. Misgeboorte met slang in rug uit 1494. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

296. Open rug als bootje. Uit de „H. Christophel“, gravure naar *Bosch*. Privé. Zwitserland.

297

302

298

299

300

301

297. Demonenfiguur uit het „Laatste Oordeel' van *Jeroen Bosch*. Pinakothek, München.

298. Demon uit de „Strijd om de Ziel", gravure naar *Jeroen Bosch*.

299. Demon uit de „Strijd om de Ziel", gravure naar *Jeroen Bosch*.

300. Vierpotig monster. Naar een schetsblad van *Jeroen Bosch*. Platenkabinet, Berlijn.

301. Cyclopische menselijke misgeboorte. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

302. Hydrocephalus. Cretin. Naar *Förster*.⁴³⁾

303

304

305

306

308

307

303. Albasten beeldje met waterhoofd uit Z.W. Arabië. Museum Constantino-
pel. Naar *Regnault*.⁹⁸⁾
304. Wondergeboorte met waterhoofd. Naar een vliegend blad. Uit *Hol-
länder*.⁵⁷⁾
305. Kind met waterhoofd. Naar een vliegend blad uit Neurenberg, 1556. Uit
Holländer.⁵⁷⁾
306. Centaur. Naar een afbeelding in *Schedel's Kroniek*"¹⁰⁸⁾, 1493.
307. Paard met mensenhoofd. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
308. Paard met mensenhoofd. Naar *Licetus* en *Schenck von Grafenberg*. Uit
Holländer.⁵⁷⁾

310

309

312

313

311

309. Hydrocephaal veulen. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

310. Menselijke cycloop. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

311. *Ulyssis* en *Polyphemus*. Etruskische grafschildering uit Corneto. Naar *Regnault*.⁹⁸⁾

312. Schedel van een dwergolifant. Naar een afbeelding in „*Urwelt, Sage und Menschheit*” van *E. Dacqué*.²⁷⁾

313. Eenogig fabelwezen. Uit „*Livre des Merveilles*”.⁷³⁾

315

316

319

318

REGNUM

Orguene

Dozland

Monoculi

AFRICAE

314

317

314. Cycloop. Uit „Cosmographia universalis” van Sebastian Munster ⁸¹⁾, 1550.
315. Cycloop uit „Schedel's Kroniek”. Naar Holländer. ⁵⁷⁾
316. Cycloop. Naar Lycosthenes. ⁷⁴⁾
317. Satansfiguur met cyclopie. Naar een Italiaans vliegend blad uit 1514. Uit Holländer. ⁵⁷⁾
318. Cycloop met dubbeloog. Naar Licetus. ⁷¹⁾
319. Cycloop met dubbeloog. Naar Ahlfeld. ¹⁾

326

323

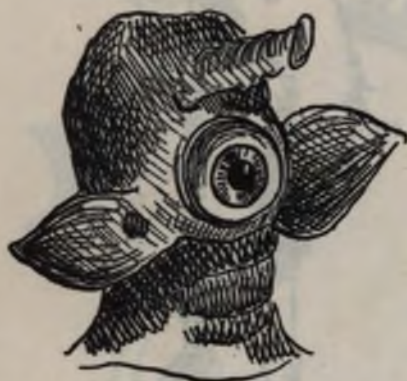
325

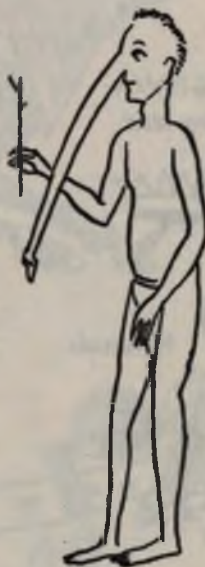
322

324

321

327

320

320. Cycloop. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾
 321. Cyclopie en agnathie bij een varken. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾
 322. Ethmocephalus. Naar *Schwalbe*.¹¹³⁾
 323. Olifantskind. Naar *Palfijn*. Uit *Witkowski*.¹²⁹⁾
 324. Olifantskind. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 325. Proboscis lateralis. Naar *Schwalbe*.¹¹³⁾
 326. Ethmocephalie bij een schaap. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾
 327. „Rakchasa” met slurfvormige neus. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve”, No. 3, 1938.

328

329

330

331

333

332

328. Agnathie bij een schaap. Naar *Guinard*.⁶⁴⁾

329. Agnathie bij een lam. Naar *Paré*.⁸⁷⁾

330. Cyclopische geit. Naar *Guinard*.⁶⁴⁾

331. Varkens met mensenhoofd. Naar een miniatuur uit „*Livre des Merveilles*”.⁷³⁾

332. Varken met mensenhoofd. Naar een vliegend blad, 1494. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

333. Varken met mensenhoofd. Naar *Licetus*.⁷¹⁾

334

335

336

337

338

339

334. Duivelsfiguur uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Nicolas Manuel Deutsch*.
 335. Demon met fluitneus uit „Fantasie Morale”, copie of vervalsing naar een schilderij van *Jeroen Bosch*.
 336. Demon met rokende neuspijp. Uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Lissabon.
 337. Monster met slurf uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.
 338. Anencephalus met mediane lipspleet. Naar *Schwalbe*.¹¹³⁾
 339. Dubbele laterale lipspleet. Naar *Schwalbe*.¹¹³⁾

340

341

343

342

345

346

347

344

340. Ziekenmasker uit Java met daarnaast een daarop gelijkende gelaatsmisvorming. Uit *Noosten en Von Koenigswald*.⁸⁵⁾

341. Fabelwezen zonder neus. Uit „*Schedel's Kroniek*”, 1493.

342. Demon zonder neus uit „*Dood van een gierigaard*” van *Jeroen Bosch*. Verzameling *Baron van der Elst*.

343. Aproposus. Naar *Förster*.⁴³⁾

344. Ziekenmasker uit Java met daarnaast een daarop gelijkende gelaatsmisvorming. Uit *Noosten en Von Koenigswald*.⁸⁵⁾

345. Dubbelzijdige lip-kaak-verhemelte spleet. Naar *Förster*.⁴³⁾

346. Macrostomie. Naar *Förster*.⁴³⁾

347. Dubbelzijdige totale gezichtsspleet. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

351

348

353

350

349

348. Macrostomie. Naar *Ahlfeld*.¹⁾

349. Misgeboorte met macrostomie en andere afwijkingen. Naar een vliegend blad, 1629. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

350. Fabelfiguur uit „*Schedel's Kroniek*”.¹⁰⁸⁾

351. „Hellemuil” met duivels. Naar een illustratie in „*Belial II*”, 1480.

352. Demonengestalte uit de „*Verzoeking van de H. Antonius*” van *Nicolas Manuel Deutsch*.

353. Duivelsfiguur. Plastiek in het Zuiderportaal van de St. Jan te 's-Hertogenbosch. Foto *Coppens*²⁵⁾ in „*Gedachten in Steen*”.

358

352

354

359

355

356

357

354. Demon met grote muil. Uit de „Afdaling naar de Hel”, copie naar een schilderij van *Jeroen Bosch*. Wenen.
355. Demon uit de „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boyman's Museum, Rotterdam.
356. Demon uit de rechter vleugel der „Tuin der Lusten” van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.
357. Demon uit de rechter vleugel der „Tuin der Lusten” van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.
358. Agnathie. Naar *Ahlfeld*.¹⁾
359. Fabelwezen met zeer kleine mond. Naar een illustratie uit „*Schedel's Kroniek*”.¹⁰⁸⁾

360

363

361

362

364

365

360. Agnathie. Naar Ahlfeld. ¹⁾

361. Wezen zonder mond. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

362. Knaap zonder ogen. Naar *Licetus*. ⁷¹⁾

363. Cryptophthalmus. Naar Ahlfeld. ¹⁾

364. Microphthalmus. Naar Ahlfeld. ¹⁾

365. Wondergeboorte met vissestaart en zonder ogen en armen. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

366

367

369

370

371

368

366. Armloos kind zonder ogen, geboren in 1579 op het eiland Oever. Naar *Sonderegger*.¹¹⁴⁾
367. Demonengelaat uit „Dulle Griet” van *Brueghel*.
368. Duivel met bril. „Belial”, illustratie uit een dissertatie van *Jacobi da Ancharano*. 1461. Naar *Reis*.¹⁰⁰⁾
369. Demon met bril uit „Johannes op Pathmos” van *Jeroen Bosch*. Duitsch Museum, Berlijn.
370. Gebrilde demon uit het middenpaneel van de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Lissabon.
371. Gebrilde demon uit de rechter vleugel van het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Wenen.

372

373

374

375

372. Demon met bril. Naar een houtgravure van *Hans Baldung Grien*, 1511. Uit *Reis.*¹⁰⁰⁾

373. Eventratie. Naar *Ahlfeld.*¹⁾

374. Ectopia vesicae. Naar *Schwalbe.*¹¹²⁾

375. Fabelwezen. Naar *Lycosthenes.*⁷⁴⁾

376

378

382

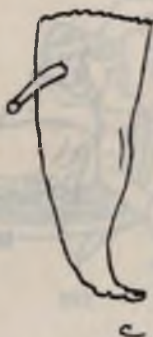
380

379

377

381

376. Demon uit de „Val der Engelen” van *Brueghel*.

377. *Sympus apus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

378. *Sympus monopus* met ontbrekende armen. Naar *Förster*.⁴³⁾

379. *Sympus monopus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

380. *Sympus dipus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

381. Albasten beeldje uit Zuid-West Arabië. Museum te Constantinopel. Naar *Regnault*.⁹⁸⁾

382. Sirene, een man verslindend. Naar een afbeelding in de „Bestiaire van Gent”. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾

383

384

385

387

388

389

386

383. Randfiguur uit „Manuscrit 14284", Bibl. Nation. Parijs. Uit *Male*.⁷⁷⁾
 384. „Schaduwvoeter" uit de „Bestiaire van Gent". Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾
 385. Demonische figuur. Naar een plastiek van de Kathdraal te Lyon. Uit *Valton*.¹¹⁷⁾
 386. Griffioen met slangenstaart. Plastiek aan de kerk te Dieppe. Uit *Valton*.¹¹⁷⁾
 387. Ridder met vissenstaart. Naar een illustratie in de „Bestiaire van Gent". Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾
 388. Mens verslindende sirene. Naar een afbeelding uit de „Bestiaire van Gent". Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾
 389. Zeemonnik met vissenstaart. Naar een afbeelding uit de „Bestiaire van Gent". Uit *Maeterlinck*.⁷⁸⁾

391

396

394

390

395

392

393

390. Randversiering uit „Imperatoris Justiniani Institutiones”, Bibliotheek Gent, 13e eeuw. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
391. Jongleur met slangenstaart uit „Imperatoris Justiniani Institutiones”, Bibliotheek Gent, 13e eeuw. Uit *Maeterlinck*.⁷⁶⁾
392. Sirene als windwijzer. Naar een illustratie uit „De re militari” van *Robertus Valturius*. 1472. Uit *Olschki*.⁸⁶⁾
393. Mannelijke sirene uit „Hortus Sanitatis”. 1491.
394. Dubbelstaartige sirene uit „Supplementum Chronicarum” van *Jacobus Bergomensis*, 1486. Uit *Olschki*.⁸⁶⁾
395. Demon met vissenstaart. Op een gravure „Verzoeking van de H. Antonius”, van *Schongauer*.
396. Ontwerp voor een lichter in de vorm van een dubbelstaartige sirene. *Albrecht Dürer*. Uit *Valton*.¹¹⁷⁾

401

398

397

402

399

400

397. Zeemonnik uit 1546. Naar een vliegend blad. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
 398. Satansgestalte op ganzepoot. Naar een afbeelding in *Aldrovandus*.²⁾
 399. Nagebootste sirene, die op kermissen werd vertoond, uit een verzameling in het Kaiserin Friedrich Haus te Berlijn. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾
 400. Sirene. Naar *Licetus*.⁷¹⁾
 401. Wondergeboorte. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 402. Wondergeboorte. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

403

404

406

408

405

407

409

403. Sirenomelie. Naar *Rössle*.¹⁰⁴⁾

404. „Schaduwvoeter” uit „*Livre des Merveilles*”. Naar *Holländer*.⁵⁷⁾

405. Fabelwezens uit „*Livre des Merveilles*”. Naar *Maeterlinck*.⁷⁶⁾

406. „Schaduwvoeter” uit „*Schedel's Kroniek*”. Naar *Holländer*.⁵⁷⁾

407. „Schaduwvoeters” uit Manuscript 411, Bibl. Brugge. Naar *Maeterlinck*.⁷⁶⁾

408. „Schaduwvoeter”. Naar een plastiek aan de Kathedraal van Sens. Uit *Måle*.⁷⁷⁾

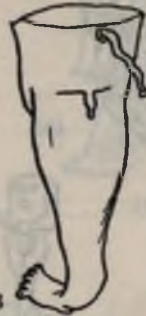
409. „Schaduwvoeter”. Houtplastiek aan een koorbank te Diest. 1491.

411

412

413

414

410

410. „Schaduwvoeter”. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

411. Sirenen uit het middenpaneel van de „Tuin der Lusten” van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.

412. Scorpioenachtige demon uit de „Verzoeking van de H. Antonius”, van *Jeroen Bosch*. Kaiser-Friedr. Museum, Berlijn.

413. *Sympus apus*. Naar *Förster*.⁴³⁾

414. Sirene met slangenstaart uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Lissabon.

420

419

416

415

418

417

415. Sympus apus. Naar Förster.⁴³⁾

416. Sirenemonster uit het „Laatste Oordeel”, copie naar Jeroen Bosch. Paculy.

417. Heks met slangenstaart uit de „Verzoeking van de H. Antonius”, houtsnede naar een schilderij van Jeroen Bosch.

418. Draakachtige demon uit de „Zondvloed en Hel” van Jeroen Bosch. Boymans Museum, Rotterdam.

419. Demon met drakenstaart uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van Jeroen Bosch. Kunsthandel, München.

420. Riddersirene uit een schetsblad met groteske figuren van Jeroen Bosch. Oxford.

421

424

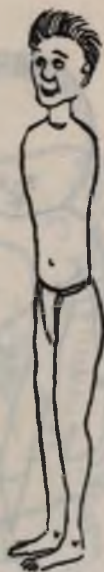
423

422

426

425

421. Riddersirene op vis uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Lissabon.
422. Demon met gespleten vissenstaart uit „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boymans Museum, Rotterdam.
423. Amelus. Naar *Förster*.⁴³⁾
424. Monopus. Naar *Förster*.⁴³⁾
425. „Rakchasa” zonder armen. Naar een afbeelding uit een Voor-Indisch handschrift, „Verve” No. 3, 1938.
426. Kind zonder armen. Pentekening van 1571. Uit *Sonderegger*.¹¹⁴⁾

429

430

427

428

427. *Magdalena Ehmone*, die slechts één been had, geen armen en geen oren. Naar een vliegend blad van 1616. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

428. Eenbenige dwerg zonder armen. Naar een vliegend blad van 1757. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

429. Armloze moordenaar van 1596, naar *Aldrovandus*. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

430. Vrouw zonder armen. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

431. Misgeboorte zonder armen en met één been. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾
432. Koe zonder voorpoten. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾
433. Duivelsfiguurtje zonder armen uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Prado, Madrid.
434. Duivelsfiguurtje zonder armen uit de „Tuin der Lusten” van *Jeroen Bosch*. Madrid
435. Duivelsfiguurtje zonder armen uit de „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boymans Museum, Rotterdam.
436. Duivelsfiguurtje zonder armen uit een schetsblad met groteske figuren van *Jeroen Bosch*. Oxford.
437. Duivelsfiguurtje zonder armen uit de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Kaiser Friedrich Museum, Berlijn.
438. Duivelsfiguurtje zonder armen uit de rechter vleugel van de „Verzoeking van de H. Antonius” van *Jeroen Bosch*. Lissabon.

444

439

442

440

443

445

446

447

441

439. Duivelsfiguurtje zonder armen uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*. Pinakothek, München.
440. Duivelsfiguurtje zonder armen uit „Satire op het riddersdom”, kopergravure naar *Jeroen Bosch*.
441. Misvormd monster. Naar een schetsblad met monsters van *Jeroen Bosch*. Platenkabinet, Berlijn.
442. Kind zonder armen en oren met slechts één been. Naar een vliegend blad van 1596. Uit *Holländer*.⁶⁷⁾
443. Aapachtig figuurtje zonder voorpoten uit „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boymans Museum, Rotterdam.
444. Koe zonder voorpoten. Naar een schetsblad met monsters van *Jeroen Bosch*. Louvre, Parijs.
445. Hondje zonder voorpoten uit de randversiering van „Het Steensnijden”, copie naar *Jeroen Bosch*. Rijksmuseum, Amsterdam.
446. Duivelsfiguurtje zonder benen uit „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boymans Museum, Rotterdam.
447. Peromelus-apus. Naar *Förster*.⁴³⁾

451

448

454

452

453

450

449

448. Apus. Naar Förster. ⁴³⁾

449. Monster zonder achterlichaam. Naar een schets van *Jeroen Bosch*, voorstellende de „Verzoeking van de H. Anthonius”. Kupferstichkabinet, Berlijn.

450. Peromelus. Naar Förster. ⁴³⁾

451. Misgeboorte met dubbele staart en peromelus links. Naar *Witkowski*. ¹²⁰⁾

452. Demon met misvormde extremiteiten uit de „Verzoeking van de H. Anthonius” naar een gravure van *Schongauer*.

453. Demon met misvormde extremiteiten. Naar *Rogier van der Weyden*.

454. Duivelsfiguur met vogelpoten. Naar een illustratie uit het „Narrenschip” van *Sebastian Brant*. ¹⁶⁾

456

455

457

458

455. Peromelie en phocomelie. Naar *Halbron*.⁵⁵⁾

456. „Rakchasa” met misvormde onderbenen. Naar een illustratie in een Voor-Indisch handschrift. Uit „*Verve*” No. 3, 1938.

457. Negerbeeldje uit Dahomie met misvormde benen en vier vingers aan elke hand. Naar *Regnault*.⁸⁸⁾

458. „Sirene” met vogelpoten. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

462

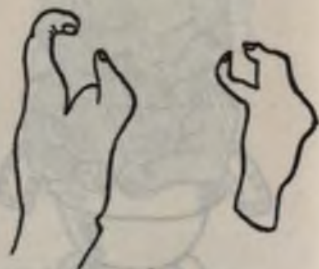
463

459

460

461

459. „Géant” met slangenbenen. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

460. Muzikant met misvormde voeten. Randversiering uit „Decke vulgare” van *Titus Livius*, 1493. Uit *Olschki*.⁸⁶⁾

461. Peropus. Naar *Förster*.⁴³⁾

462. Perobrachius. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

463. Perobrachius en phocomelie bij een negerin. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾

466

467

465

470

469

468

464

464. Perochirus. Naar Förster.⁴³⁾

465. Perochirus. Naar Förster.⁴³⁾

466. Peropus. Naar Förster.⁴³⁾

467. Demon met staart en met misvormde handen en voeten uit „Zondvloed en Hel” van Jeroen Bosch. Boymans Museum, Rotterdam.

468. Demon met misvormde handen en voeten uit het „Laatste Oordeel”, gravure naar Jeroen Bosch.

469. Demonen met misvormde handen en voeten uit „Zondvloed en Hel” van Jeroen Bosch, Boymans Museum, Rotterdam.

470. Duivelsfiguurtje met misvormde benen uit het middenpaneel van het „Laatste Oordeel” van Jeroen Bosch. Wener.

476

471

473

475

474

471. Duivelsfiguurtje met misvormde benen. Naar een gravure met groteske figuren naar *Jeroen Bosch*.
 472. Duivelsfiguurtje met misvormde benen. De „H. Christophel”, gravure naar *Jeroen Bosch*. Privé, Zwitserland.
 473. Phocomelie. Naar *Guinard*.⁵⁴⁾
 474. Harpij. Naar *Schatz*.¹⁰⁷⁾
 475. Vogel met mensenhoofd. Naar een miniatuur uit een Arabisch handschrift. 1237. Uit „Verve”, No. 3, 1938.

480

479

478

472

477

476. Phocomelie. Naar *Schatz*.¹⁰⁷⁾

477. Vogel met mensenhoofd uit Egypte. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾

478. Vogels met mensenhoofd. Naar een miniatuur in „Livre des Merveilles”.⁷³⁾

479. Harpij. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾

480. Figuur met „phocomelie” uit een randversiering in „Vitae Plutarchus” van *Titus Livius*, 1491. Uit *Olschki*.⁸⁶⁾

481

484

485

482

483

481. Satanskind met vleugels, geboren bij Florence in 1512. Naar een vliegend blad. Uit *Holländer*.⁶⁷⁾
482. Satirisch figuurtje uit manuscript 10.435, Blbl. Nation. Parijs. Uit *Mae-terlinck*.⁷⁶⁾
483. Vogel met mensenhoofd, te zien op de zoom van de mantel van de negerkoning uit „De aanbidding der Koningen” van *Jeroen Bosch*. Prado, Madrid..

489

486

488

490

487

484. Bronzen hand met dubbele duim. Kircher Museum te Rome. Uit *Regnault*.⁹⁶⁾
 485. Misvormde voeten met overvloedige tenen. Naar een schilderij van de „Meester der Barmhartigheden”, Rijksmuseum, Amsterdam.
 486. Man met zes vingers aan elke hand. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
 487. Voeten met polydactylie. Naar *Rössle*.¹⁰⁴⁾
 488. Vrouw met viervoetersgang. Naar *Rössle*.¹⁰⁴⁾
 489. Egyptische sphinx. Naar *Valton*.¹¹⁷⁾
 490. Gevorkte hand. *Witkowski*.¹²⁹⁾

491

492

493

494

491. Alexander de Grote strijdt tegen monsters met zes handen. Naar een illustratie uit manusc. No. 11040, Bibl. de Bourgogne. XIIIe eeuw. Uit *Witkowski*.¹²⁹⁾
492. Kind met dubbele onderarmen en onderbenen. Naar *Licetus*.⁷¹⁾
493. Homo tripus; verdubbeling van het rechter been. Naar *Förster*.⁴³⁾
494. „Rakchasa” met verdubbeling van het rechter been. Naar een illustratie in een Voor-Indisch handschrift. Uit „*Verve*” No. 3, 1938.

495

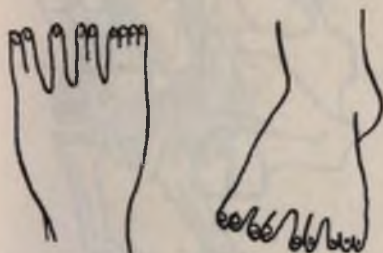
499

497

498

496

500

495. Kind uit Brussel met verdubbeling van extremiteiten. Naar *Sonder-egger*.¹¹⁴⁾
496. Poly- en syndactylie. Naar *Förster*.⁴³⁾
497. De Egyptische demon Pazouzou, naar een beeldje in het Louvre, Parijs. Naar *Laignel-Lavastine*.⁶⁶⁾
498. Vingers met zwemvliezen. Naar *Witkowski*.¹²⁰⁾
499. Fabelwezen met zwemvliezen. Naar *Lycosthenes*.⁷⁴⁾
500. Duivelsfiguurtje met eendepoten uit het „Laatste Oordeel” van *Jeroen Bosch*, Wenen.

501

502

507

505

506

503

504

508

501. Klompvoeten. Naar Förster.⁴³⁾

502. Klomphanden. Naar Förster.⁴³⁾

503. Fabelwezen met de voeten naar achteren. Uit „Schedel's Kroniek”.¹⁰⁸⁾

504. Fabelwezen met runderhoeven. Uit „Schedel's Kroniek”.¹⁰⁸⁾

505. Fabelwezen met paardehoeven. Uit „Schedel's Kroniek”.¹⁰⁸⁾

506. Demon uit het „Laatste Oordeel”, gebeeldhouwd fries in de St. Sebaldkerk te Neurenberg. Uit Maeterlinck.⁷⁶⁾

507. Kind met paardehoeven. Naar een vliegend blad uit 1612. Uit Hol-
länder.⁶⁷⁾

508. Luchtboogfiguurtje met paardepoten op de St. Jan te 's-Hertogenbosch.
Foto Coppens²⁵⁾: „Gedachten in Steen”.

509

510

511

512

513

509. Fabelwezen met de voeten naar achteren. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

510. Man met paardepoten. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

511. Satyr met bokkepoten. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

512. Kreupelen. Naar figuurtjes uit een schetsblad met kreupelen van *Jeroen Bosch*. Koninkl. Bibl. Brussel.

513. Bedelaar met klomphand en necrotische voet. Naar een figuur van *Jeroen Bosch* op de buitenzijde van de rechter vleugel van het „Laatste Oordeel”, Wenen.

514. Demon met klompvoeten uit „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boymans Museum, Rotterdam.
515. Duivelsfiguurtje uit een blad met groteske figuren. Gravure naar *Jeroen Bosch*.
516. Kreupele met klompvoet uit „Zondvloed en Hel” van *Jeroen Bosch*. Boymans Museum, Rotterdam.
517. Kreupele met klompvoet. Naar een figuur van *Jeroen Bosch* op de buitenzijde van de linker vleugel van het „Laatste Oordeel”. Wenen.
518. Congenitale heupluxatie. Uit een blad met groteske figuren. Gravure naar *Jeroen Bosch*.
519. Brahma, half man, half vrouw. Naar *Witkowski*.¹²⁹⁾
520. „Rakchasa” uit Ceylon, met drie ogen, baardig mannengelaat en vrouweborsten. Naar een afbeelding in een Indisch handschrift. Uit „*Verve*”, No. 3, 1938.

519

524

523

521

522

521. Wezen van dubbel geslacht. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

522. Monster van dubbel geslacht. Naar *Licetus*. ⁷¹⁾

523. Demon met scrotum en vrouwenborst, uit de rechter vleugel van de „Hooiwagen” van *Jeroen Bosch*. Escorial, Madrid.

524. De hondmens *Andrian Jeftichjen*. Naar *De Lint*. ⁷²⁾

525

526

527

528

525. Berenkind. Naar een vliegend blad van 1494. Uit *Holländer*. ⁵⁷⁾

526. Hondekind. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

527. Wolfachtig monster met mensengelaat. Naar *Lycosthenes*. ⁷⁴⁾

528. Mens met hondekop, naar *Aldrovandus*, uit *Witkowski*. ¹²⁸⁾

530

529

529. Man met enorm halsgezwel, waarschijnlijk elephantiasis neuromatosa. Naar een vliegend blad van ± 1550 . Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

530. Indiaan, met een groot gezwel, elephantiasis neuromatosa, beschreven door *Aldrovandus*. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

533

531

534

531. Zeemonnik. Naar *Paré*.⁸⁷⁾

532. Geschubde demon uit de „Verzoeking van de H. Antonius”, gravure van *Schongauer*.

533. Geschubd kind, waarschijnlijk ichthyosis. Naar een Italiaans vliegend blad van 1670. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

534. Gehoornde man. Naar een Frans vliegend blad van 1640. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

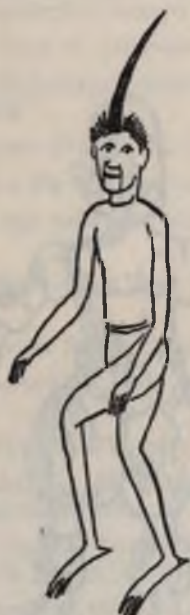
532

536

537

535

538

535. „Rakchasa” met een hoorn. Naar een afbeelding in een Voor-Indisch handschrift. Uit „Verve”, No. 3, 1938.
536. „Rakchasa” met horens en vogelpoten. Naar een afbeelding in een Voor-Indisch handschrift. Uit „Verve”, No. 3, 1938.
537. Misgeboorte met een halskraag, vermoedelijk hygroma colli congenitum. Naar een vliegend blad uit Brandenburg, 1693. *Holländer.*⁵⁷⁾
538. Misgeboorte met dikke buik met wratten. Naar een vliegend blad uit Brandenburg, 1693. *Holländer.*⁵⁷⁾

540

541

539

539. Misgeboorte met hersenbreuk en zwellingen aan de extremiteiten. Naar een vliegend blad uit 1563. *Sonderegger*.¹¹⁴⁾
 540. Wondergeboorte met halskraag en stigmatisaties. Naar een vliegend blad uit Neurenberg, 1599. *Holländer*.⁵⁷⁾
 541. Wondergeboorte met drie borsten en talrijke stigmatisaties. Naar een vliegend blad van 1680. Uit *Holländer*.⁵⁷⁾

GERAADPLEEGDE WERKEN

1. *Ahlfeld, Friedrich*, Die Missbildungen des Menschen, 1880.
2. *Aldrovandus, Ulysses*, Monstrorum historia, Bonn, 1642.
3. *Bab, Dr. Hans*, Geschlechtsleben, Geburt und Missgeburt in der asiatischen Mythologie. Zeitschr. f. Ethnologie. Tome 38 pp. 269, 311, Berlin, 1906.
4. *Baldass, Ludwvig von*, Betrachtungen zum Werke des Hieronymus Bosch. Jahrb. d. Kunsthist. Samml. in Wien, 1926.
5. *Baldass, Ludwvig von*, Die Chronologie d. Gemälde des Hieronymus Bosch. Jahrb. d. preuss. Kunstsamml. Bd. XXXVIII, Berlin, 1917.
6. *Baldass, Ludwvig von*, Hieronymus Bosch. Verlag Ant. Schroll & Co., Wien, 1943.
7. *Baldass, Ludwvig von*, Zur Entwicklungsgeschichte des Hieronymus Bosch. Jahrb. d. Kgl. Museum f. schöne Künsten von Belgien, 1938.
8. *Baldass, Ludwvig von*, Die Zeichnung im Schaffen des H. Bosch und der Frühhollländer. Die graphischen Künste. Bd. II 1937.
9. *Balen, Mr. W. J. van*, Pioniers. Amsterdam, 1940.
10. *Bartholinus, Thomas*, Historiarum anatomicarum rariorum centuria I & II. Amstelodamum, 1654.
11. *Bear, Leo*, Die illustrierten Historienbücher des 15. Jhrh.
12. *Beauvais, Vincent de*, Le Miroir hystorial. Nic. Consteau. Paris, 1531.
13. *Benesh, O.*, Der Wald, der sieht und hört. Jhrb. d. preuss. Kunstsamml. 1937.
14. *Berthold Stokvois, Dr.*, Het Verzien in de Zwangerschap. „De Tijdstroom“, Lochem. 1940.
15. *Bossche, L. van den*, Jeroen Bosch. Diest, 1944.
16. *Brant, Sebastian*, Narrenschiff. 1494. Monatsheft f. Kunstwissenschaft. 1913.
17. *Brion, Marcel*, Bosch. Editions d'histoire et d'art Librairie, Paris, 1938.
18. *Brissaud, E. et Bruandét*, Un cas d'Anencephalie avec amyelie. Nouv. Iconographie d. l. Salpêtrière, 1905.
19. *Bruyne, Prof. Dr. Edg. de*, Hoe de menschen der Middeleeuwen de schilderkunst aanvoelden. De Sikkels, Antwerpen. 1944.
20. *Bijbel*. D. A. Thieme, Arnhem, 1870.
21. *Catalogus Boymans Museum*, Jeroen Bosch tentoonstelling. Rotterdam, 1936.
22. *Chastel, A.*, La Tentation de Saint Antoine. Gazette des Beaux Arts, 1936.
23. *Combe, Jacques*, Jérôme Bosch, Ed. P. Tisné, Paris, 1946.
24. *Contenau, George*, La Médecine en Assyrie et en Babylonie. Librairie Maloine, Paris, 1938.
25. *Coppens, M.*, Gedachten in Steen. Utrecht, 1942.

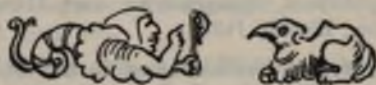
26. *Cramer, N. A.*, De reis van Jean de Mandeville. Naar de Middelnederl. handschriften en incunabelen. Leiden, 1908.
27. *Dacqué, Edgar*. Urwelt, Sage und Menschheit. München, 1925.
28. *Dante Alighieri*, De Goddelijke Komēdie. Ned. vert. door Mr. J. Bohl, 1876—'83.
29. *Daumal, René*, Les souvenirs de L'Inde du chevalier gentil. „Verve” No. 3. Parijs, 1938.
30. *Denis, Ferdinand*, Histoire de l'ornementation des Manuscrits. Paris, 1857.
31. *Diederichs, Eugen*, Deutsches Leben der Vergangenheit in Bilder. Jena, 1908.
32. *Diego, Angelo*, St. Christopher by Jer. Bosch. The Burlington Magazine, Jan. 1940.
33. *Dietrich, Albert*. Allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie. Band I, 3e Aufl., 1935.
34. *Dollmayr, Hermann*, Hieronymus Bosch und die Darstellung der vier letzten Dinge in der niederl. Malerei des XV. und XVI. Jahrh. Jahrb. d. Kunsthist. Samml. d. Allerh. Kaisershauses. Bd. 14. Wien, 1898.
35. *Dupont, J.*, Le Retable de St. Antoine du musée national de Lisbonne. Brussel, 1938.
36. *Eigenberger, R.*, Die Gemäldegalerie der Akademie der bild. Künste in Wien, Wenen, 1927.
37. *Engelman, Jan*, Geschilderde diablerie. De Groene Amsterdammer. 1936. No. 3084.
38. *Engelman, Jan*, Over het duivelsche bij Jeroen Bosch. De Groene Amsterdammer 1936. No. 3088.
39. *Ephron, Walter*, Hieronymus Bosch. Zurich, 1931.
40. *Fasbender, H.*, Bemerkungen Geschichte der Geburtshülfe. Jena, 1906.
41. *Fierens, Paul*, Le Fantastique dans l'Art Flamand. Brussel, 1947.
42. *Fischer, Dr. S.*, Die babylonisch-assyrische Geburtsomina. Gynaekol. Rundschau. Heft 1 und 2. X. Jahrg. 1916. Wien.
43. *Förster, Dr. August*, Die Miszbildungen des Menschen. Jena, 1861.
44. *Friedländer, Max J.*, Die altniederländische Malerei 5. Berlin, 1927.
45. *Friedländer, Max J.*, Von Eyck bis Bruegel. Verlag Julius Bard. Berlin, 1916.
46. *Frimmel, Th. von*, Geschichte der Wiener Gemäldesammlung IV. Galeriestudien. Dritter Folge, Lieferung VI.
47. *Gaunt, W. H. B.*, A fifteenth-century Surrealist. Hieronymus Bosch. The Studio, Oct. 1938.
48. *Gelder, Dr. H. E. van*, El Escorial. Elseviers Maandschrift. Juli, 1935.
49. *Gelder, J. G. van*, Teekeningen van Jeroen Bosch. Beeldende Kunst. 27e Jaargang. Afl. 8.
50. *Glück, Gustav*, Zu einem Bilde von H. Bosch in der Figdorschen Sammlung in Wien. Jahrb. d. Kgl. preuss. Kunstsamml. Bd. 25. Berlin, 1904.

51. *Gossaert, M. G.*, Jérôme Bosch. Le Faiseur de Dyables de Bois le Duc. Lille, 1907.
52. *Guerber, H. A.*, Mythen en Legendes uit de Middeleeuwen. Zutphen. 6e Druk. Geen jaartal.
53. *Guerber, H. A.*, De Mythen van Griekenland en Rome. Zutphen, 1927.
54. *Guinard, L.*, Anomalies et monstruosités chez l'homme et chez les animaux. Précis de Tératologie. Paris, 1893.
55. *Halbron, P.*, Phocomélie et hémimélie. Nouv. Iconographie d. l. Salpêtrière. 1903.
56. *Hammacher, A. M.*, Jeroen Bosch. Vrije Bladen. Schrift 9. Jaargang 13. Aug. 1936.
57. *Holländer, Dr. Eugen*, Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt. Stuttgart, 1921.
58. *Hoogerwerf, G. J.*, Hieronymus Bosch, Elseviers Maandschrift. Juli, 1936.
59. *Huebner, Dr. Friedr. Markus*, Hieronymus Bosch. Axel Juncker Verlag. Berlin, 1939.
60. *Justi, Carl*, Die Werke des Hieronymus Bosch in Spanien. Jahrb. d. Kgl. preuss. Kunstsamml. 10. Bd. Berlin, 1889.
61. *Kaas, Dr. A. J. W.*, Een vergelijkend onderzoek naar de beeldende Kunst van gezonden en geesteszieken, Utrecht, 1942.
62. *Kemmerich, Dr. Max*, Kultur Kuriosa. München, 1916.
63. *Kemmerich, Dr. Max*, Prophezeiungen; alter Aberglaube oder neue Wahrheit? München, 1911.
64. *Knappert, Dr. L.*, Kerk en Wetenschap in Vesalius' dagen. Ned. Tijdschr. v. Geneesk. Jaargang 1915. 1e Helft No. 1.
65. *Lafond, Paul*, Hieronymus Bosch. Son art, son influence, ses disciples. Brussel, 1914.
66. *Laignel-Lavastine, Docteur*, Histoire générale de la Médecine. Paris, 1936.
67. *Lebeer, Louis*, De geest van de graveerkunst in de XVe eeuw. Pro Arte, Diest, 1945.
68. *Leeuw, Prof. Dr. G. van der*, Inleiding tot de godsdienstgeschiedenis. Uitgave V.U.B. Haarlem, 1924.
69. *Lehmann-Petersen*, Aberglaube und Zauberei. Stuttgart, 1925.
70. *Lejars, F.*, Macroductylie. Nouvelle Iconographie de la Salpêtrière, 1903.
71. *Licetus, Fortunus*, De Monstris. Padua, 1668.
72. *Lint, J. G. de*, Eenige merkwaardige afbeeldingen van dubbelmonstra. Voordracht 14-12-1916. Ned. Tijdschr. v. Geneesk.
73. *Livre des Merveilles*, Manuscrit frnac. 2810. Bibl. Nat. Paris.
74. *Lycosthenes*, Prodigious ac ostentorum chronicon. Bazel, 1557.
75. *Maerlant, Jacob van*, Spiegel historiael. M. de Vries en E. Verwijs. Leiden, 1869.
76. *Maeterlinck, L.* Le genre satirique dans la peinture Flamande. Brussel, 1907.

77. *Mâle, E.*, l'Art religieux de la fin du moyen âge en France. Paris, 1925.
78. *Mandeville, Jean de*, Reisbeschrijvingen. Zie No. 26. Bewerking N. A. Cramer. Leiden, 1908.
79. *Martin, Dr. Ernest*, Histoire des monstres depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris, 1880.
80. *Moerkerken, Jr. P. H. van*, De Satire in de Nederl. Kunst der Middeleeuwen. Amsterdam, 1904.
81. *Munster, Sebastian*, Cosmographia universalis. Bazel, 1598.
82. *Nagler, Dr. G. K.*, Neues allgem. Künstlerlexikon. Zie onder Bos, blz. 63-65. München Bd. II, 1835.
83. *Nisard, Charles*, Histoire de Livres populaires et de la Littérature de colportage. Amyot, Paris. 1854.
84. *Nohl, Johannes*, Der Schwarze Tod. Berlin, 1924.
85. *Noosten, H. H. en Dr. G. H. R. von Koenigswald*, Maskers en ziekten op Java en Bali. „Djawa" No. 5, jaargang 1937.
86. *Olschki, Leo S.*, Le Livre illustré au XVe Siècle. Florence, 1926.
87. *Paraeus, Ambrosius*, Die Chirurgie ende alle de opera ofte wercken van Ambrosius Paré. Dordrecht, 1592.
88. *Pfister, Kurt*, Hieronymus Bosch. Gustav Kiepenhagen. Postdam, 1922.
89. *Plinius Secundus, G.*, De Wyd-Vermaerden Natuurkundigen Vijf Boeken: Handelende van de Nature. Amsterdam, 1724.
90. *Polo, Marco*, Reisen im 13. Jhrh. des Venezianers. Bearbeitet von Hans Lempke, Hamburg, 1907.
91. *Popp, Dr. H.*, Mythologie und Pathologie. Die Medizinische Welt. 13e jaarg. 1939. 25 Mrt. pag. 431.
92. *Pott, Dr. P. H.*, Plural forms of Buddhist iconography. India antiqua. Feestbundel aangeboden aan J. P. Vogel, Leiden, 1947.
93. *Prinzhorn, Dr. Hans*, Bildnerci der Geisteskranken. Verlag Julius Springer. Berlin, 1922.
94. *Rabaud, Etienne*, Anencephalie. Nouv. Iconogr. d. l. Salpêtrière. Deel 18. Juli-Aug. 1905.
95. *Regnault, Dr. Félix*, Les monstres dans l'ethnographie et dans l'art. Bulletins et mémoires d. l. Société d'anthropologie de Paris. Tome 4. Vle serie. 1913.
96. *Regnault, Dr. Félix*, Les Monstres imaginaires. Le Naturaliste. Paris, 15 Juillet 1901.
97. *Regnault, Dr. Félix*, Les Origines de la Tératologie. Le Naturaliste. Paris, 15 Juin, 1901.
98. *Regnault, Dr. Félix*, Représentation iconographiques des monstres. Revue de psychothérapie, p. 326-337. Série 3. Mai 1912.
99. *Reik, Dr. Theodor*, Een psychologisch raadsel: Jeroen Bosch. De Groene Amsterdammer, 1936. No. 3084.
100. *Reis, Dr. W.*, Les Diables à lunettes. „Aesculape", Oct. 1932, 22e jaargang. Nouvelle série.

101. *Romein, Jan en Annie*, Erflaters van onze Beschaving. Jeroen Bosch. Deel I. Amsterdam, 1938.
102. *Rosenbaum, Rosi*, Über doppelseitige Nieraplasie. Frankfurter Zeitschrift für Pathologie. Band 41.
103. *Roskoff, Gustav*, Geschichte des Teufels. Wenen, 1870.
104. *Rösle, R.*, Über Mythos und Pathologie. Virchow's Archiv für Pathologische Anatomie und Physiologie. Band 308. 1942.
105. *Rueff, Jacob*, De Conceptu et generatione hominis etc. Liber V, cap. III. Frankfurti, 1580.
106. *Ruysbroeck, Jean de*, Traduit par les Bénédictins de Saint Paul, Bruxelles, 1912.
107. *Schatz, Prof. Dr. F.*, Die griechischen Götter und die menschlichen Missgeburten. Verlag v. J. F. Bergmann, Wiesbaden, 1901.
108. *Schedel, Hartman*, Liber Chronicarum. Augsburg, 1493.
109. *Schenk, Dr. V. W. D.*, Tusschen duivelsgeloof en beeldenstorm. Uitg. G. v. Oorschot, Amsterdam, 1946.
110. *Schubert-Soldern, Fortunat von*, Hieronymus Bosch und P. Bruegel, Beiträge zur Kunstgeschichte Fr. Wickhoff gew. Wien, 1903.
111. *Schürmeyer, Walter*, Hieronymus Bosch. München, 1923.
112. *Schwalbe, Dr. Ernst*, Allgem. Missbildungslehre. (Teratologie). Verlag Gustav Fischer, Jena. 1906.
113. *Schwalbe, Dr. Ernst*, Die Morphologie der Missbildungen des Menschen und der Tiere. Deel III. Fischer, Jena.
114. *Sonderregger, Dr. Albert*, Missgeburten und Handzeichn. d. 16. Jhrh. Orell Füssli Verlag, Zürich, 1927.
115. *Steenhoff, W. J.*, Nederl. Schilderkunst in het Rijksmuseum. I. Amsterdam, 1912.
116. *Tolnay, Charles de*, Hieronymus Bosch. Bazel, 1937.
117. *Valton, E.*, Les Monstres dans l'Art. Flammarion, Paris, 1905.
118. *Verdyenen, R. en J. Endepols*, Tondalus' visioen en St. Patricius' vagevuur. Uitg. d. Koninkl. Vlaamsche Akademie, Gent, 1914-'17.
119. *Vermeulen, Prof. Dr. A.*, Hieronymus Bosch. Paletserie. Amsterdam, 1939.
120. *Vos, Prof. Dr. J. J. Th.*, Hieronymus Bosch. Voordracht, 1943.
121. *Vos, Prof. Dr. J. J. Th.*, Phantasie en Pathologie. Voordracht, 1946.
122. *Vos, Prof. Dr. J. J. Th.*, Over sirenen. Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde, jaargang 82, No. 51. 17 Dec. 1938.
123. *Vos, Prof. Dr. J. J. Th.*, Over gekoppelde misvormingen. Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde, jaargang 82, No. 38, 17 Sept. 1938.
124. *Vos, Prof. Dr. J. J. Th.*, I. Epignathus van *J. Baart de la Faille*. II. Acardius pseudoacormus van *J. H. Brenninkmeyer*. Ned. Tijdsch. v. Geneeskunde, jaargang 81, No. 48. 27 Nov. 1937.
125. *Vrolik, W.*, Tabulae ad illustrandam embryogenesis. Amsterdam, 1849.

126. *Westrienen, Annie van*, Die Vergleichende Teratologie der dicephalen Doppelbildungen. Van Hengel, Rotterdam, Diss. Amsterdam, 1911.
127. *Winkler, F. R.*, Die altniederländische Malerei. Hieronymus Bosch. Berlin, 1924.
128. *Winkel, F.*, Unbeachtete holländische Maler des XV. Jhrh. Jahrbuch d. preuss. Kunstsamml. Berlin, 1923.
129. *Witkowski, G. J.*, Histoire des accouchements chez tous les peuples. Paris, 1887.
130. *Würtz, Hans*, Zerbrecht die Krücken. Verlag Leopold Voss, 1932.
131. *Xavier Smits, Dr. C. F.*, De Kathedraal van 's-Hertogenbosch. Brussel, 1907.
132. *Zimmer, Brendans* Meerfahrt. Zschr. f. deutsches Altertum. 1888. Vol. 33.
133. *Zwartendijk, J.*, Jeroen Bosch in Museum Boymans. Nw. Rotterdammer Courant, 29-8-1938.

INHOUD.

	Blz.
<i>Inleiding</i>	7
<i>Hoofdstuk I.</i> Misvorming als omen	11
<i>Hoofdstuk II.</i> Misvorming als goden- en demonengestalte .	16
<i>Hoofdstuk III.</i> Misvorming als fabelwezen	34
<i>Hoofdstuk IV.</i> Misvorming als diabolische figuur	54
<i>Hoofdstuk V.</i> Verzamelde gegevens	68
<i>Samenvatting</i>	120
<i>Lijst van illustraties tussen de tekst</i>	126
<i>Afbeeldingen</i> . . ,	127
<i>Geraadpleegde werken</i>	225

121

12

12:

12

134

13

13:

13

23

STELLINGEN

1

Bij reconstructie van het leven in oude tijden moeten beoefenaren van niet-exacte wetenschappen ook het oordeel van medici in aanmerking nemen.

2

Het is een denkfout, aan de geestvermogens van beeldende kunstenaars te twijfelen, omdat hun werk verwantschap toont met dat van zielszieken.

3

Onderzoek van het sperma bij diagnostiek en behandeling van steriliteit in het huwelijk is van groot belang, maar moet deskundig beoordeeld worden.

4

De fenestratie-operatie bij otosclerose geschiede uitsluitend in klinisch-audiologische centra en niet door oorartsen individueel.

5

Als onderdeel van praenatale zorg verdient het aanbeveling de Rhesus-factoren van beide ouders te bepalen. Blijkt hiertussen een antagonisme te bestaan, dan is het tevens noodzakelijk in de laatste maanden der zwangerschap het serum van de vrouw op Rhesus-antilichamen te onderzoeken.

6

Psychotherapie dient een belangrijke plaats in te nemen bij de behandeling van colitis ulcerosa.

7

Bij vrouwen, die vroeger syphilis gehad hebben, dient meer aandacht te worden besteed aan antiluëtische behandeling gedurende de graviditeit.

8

De lekenpers make geen propaganda voor cornea-transplantatie.

9

Para-amino-salicylzuur is een aanwinst bij de behandeling van specifieke empyemen en fistels.

Het voorkomen van plasmacellen is niet pathognomonisch voor rubeola; ook niet, wanneer men met een bepaald percentage of met een bepaald tijdstip rekening houdt.

In ruiterstandbeelden is de gang van het paard meestal niet natuurgetrouw weergegeven, zoals ook weer bij St. Willibrord te Utrecht.

Men bouwe meer openluchtscholen.

Gebruik van tekenfilms bij de artsenopleiding moet toenemen.